

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

TÜRK FİLOLOGİYASI

№ 1

*Азәрбайҗан Республикасы Ядлийя Назирлийи Мятбу
няирлярин рејестрия дахил едилмишдир. Рејестр
№4037.*

«Елм вя тящил»
Бакы – 2016

Jurnalın təsisçisi: f.e.d., prof.Rüfət Rüstəmov

Redaksiya heyəti: akademik Vasim Məmmədəliyev, AMEA-nın müxbir üzvü Möhsün Nağısoy, AMEA-nın müxbir üzvü f.e.d., prof.Nizami Cəfərov, f.e.d., prof.Qəzənfər Kazımov, f.e.d., prof.Əbülfəz Rəcəbov, f.e.d., prof., (redaktor müavini) Əsgər Rəsulov, f.e.d., prof.Nadir Məmmədli, prof.Elxan Əzizov, f.e.d., prof.Aqşin Babayev, f.e.d., prof.Jalə Əliyeva, f.e.d., prof.Məmmədəli Novruzov, f.e.d., prof.Qara Məşədiyev, f.e.d., prof.Abiyev Aydın, f.e.d., prof.Tofiq Məlikov, f.e.d., prof.İsmayıl Kazımov, f.e.d., prof.Sayal Sadıqova, f.e.d., prof.İsmayıl Məmmədli, f.e.d., prof.Ramiz Əsgər, dos.Cəmilə Rüstəmov, dos.Aydan Xəndan, dos.Aynel Məşədiyeva, dos.Kəmalə Əhmədova, dos.Aynur Qasımova, dos., (elmi katib) Şükufə Qədimova, dos.Aytən İbrahimova.

Redaktor, f.e.d., prof.Rüfət Rüstəmov
Türk filologiyası. Bakı, 2016, №1.
ISSN2224-9257

© «Elm və təhsil» nəşriyyatı 2016

QOHUM DİLLƏRDƏ YALANÇI EKVİVALENTLƏR PROBLEMİ

Uzaq dildən fərqli olaraq, qohum dildən tərcümə edən mütərcim öz üzərində “hazırlıqlı” oxucu nəzarəti hiss edir. Belə ki, qohum dili ümumi şəkildə olsa da (günlük danışq, məişət leksikası və s. səviyyədə) hamı başa düşür. Başqa sözlə, öz tərcüməsini iki dili bilən oxucuya ünvanlayan tərcüməçi tam və ya qismi bilinçvizm şəraitində işləyir. Müqayisə üçün deyək ki, məsələn, Çin, ispan, yaxud yapon dilindən mütərcimin belə bir “oxucu nəzarəti” xofu yoxdur. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, uzaq dillərin mütəxəssisi olmayan birinin həmin dillərin orijinalından bədii əsəri dilimizə tərcümə etməsi faktı ilə qarşılaşmaq mümkün olmadığı halda, Türkiyə türkcəsi mütəxəssisi olmayan xeyli insan var ki, bu dildən azərbaycancaya tərcümələr edirlər.

Qohum dildən tərcümə mətnin əslindən edilir (təbii ki, vaxtilə türkcə əsərlərin rusçaya, daha sonra bu dildən dilimizə çevirildiyini unutmurduq), yəni sətiri tərcümə tamamilə ortadan qalxır, üçüncü bir dil üzərindən tərcüməyə ehtiyac qalmır. Təbiidir ki, orijinaldan tərcüməyə imkan verən qohumluq müsbət cəhətdir. Leksik-frazeoloji tərkibin böyük ölçüdə ortaqlığı, morfoloji-sintaktik ümumilik tərcümənin öz əslinə adekvat olmasına imkan verir. Bu müsbət cəhət özünü poetik tərcümələrdə xüsusilə göstərir. Tərcümə prosesində şeirin forma, misra, beyt, bənd kimi komponentlərinin bütünlüklə orijinala uyğunluğunu saxlamaq, qafiyə cütlərinin qarşılıqlarını, əksər hallarda, tam mühafizə etmək mümkün olur. Məsələn, Türkiyənin tanınmış şairlərindən Kamaləddin Kamu Kaminin dilimizə çevrilmiş “Qürbət” şeirinə baxaq:

*Gurbet o kadar acı,
Ki, ne varsa içimde,
Hepsi bana yabancı,
Hepsi başka biçimde.
Eriyorum gitgide,
Elveda her ümide,
Gurbet benliyimi de,
Bitirdi bir biçimde.*

*Ne arzum, ne emelim,
Yaralanmış bir elim,
Ben gurbette değilim,
Gurbet benim içimde.*

Bu şeirin birinci və ikinci bəndləri cüzi əl gəzdirilməklə dilimizə transliterasiya edilmişdir. Tərcümədə leksik vahid, ritm, bölgü, qafiyə cütlükləri eynilə mühafizə olunmuşdur ki, bu, dillərimizin yaxın qohumluğunun ən bariz göstəricisidir. Lakin şeirin üçüncü bəndinin ilk iki misrasının tərcüməsində qeyri-dəqiqlik nəzərə çarpır ki, nə qədər qərribə olsa da, bu səhv də dillərimizin qohumluğundan qaynaqlanır. Belə ki, şəxs (xəbərlik) şəkilçiləri ilə mənsubiyyət şəkilçiləri türkcədə üst-üstə düşdüyü halda, dilimizdə fərqlidir (Müqayisə et: türkcə *ben müdürüm, benim müdürüm*; Azərbaycan dilində *mən müdirəm, mənim müdirim*). Buna diqqət edilməməsi tərcümədə məna təhrifinə yol açmışdır:

*Nə arzu, nə əmələm,
Yaralanmış bir eləm.*

*Mən qürbətdə deyiləm,
Qürbət mənim içimdə.*(4)

Mütərcim *emelim* və *elim* kəlmələrindəki mənsubiyyət şəkilçilərini I şəxs (xəbər) şəkilçiləri ilə vermiş, ismi xəbərin *değilim* inkarının sonundakı şəxs (xəbər) şəkilçisi ilə qafiyə cütlüyünü qorumağa cəhd etmiş, məna təhrifinə yol açmışdır. Orijinalda lirik qəhrəmanın nə *arzusu*, nə bir *əməli* qalıb, Vətəni, *eli* yaralıdır, özü qürbətdə olmasa da, bu sıxıntılar – arzusuzluq, həvəssizlik, ölkəsinin düşmən tərəfindən işğalı, parçalanmışlığı ona öz Vətəninə qürbətçilik hissi yaşadır. Tərcümədə isə sanki lirik qəhrəmanın özü nə *arzu*, nə *əməldir*, o özü yaralanmış bir *eldir*. Yeri gəlmişkən, bəzən buradakı *el* sözünü səhvən *əl* şəklində işlədirlər.

Dil qohumluğu tərcümənin yalnız linqvistik tərəfini təşkil edir. Unutmayaq ki, bu, hərfi və ya sətiri tərcümə deyildir və qohum dillərin poeziyasındakı ekvivalentlik və ekviritmiklikdən, qohumluğun vermiş olduğu bu imtiyazdan bacarıq və məharətlə istifadə etmək lazımdır. Lakin, təəssüf ki, türkcədən tərcümə edilən nəsr nümunələrinin bir çoxuna saxta ekvivalentlikdən qaynaqlanan xətalər, tərcümə formalizmi, poeziya nümunələrinə isə eyni zamanda məna və üslub təhriflərinə yol açan həddən ziyadə orijinala yaxınlıq – hərfilik problemi xarakterikdir.

Türkiyə türkcəsi və Azərbaycan dilinin genealoji qohumluğu, qrammatik quruluşlarının və əsas lüğət fondlarının ümumiliyi bəzən belə bir səhv təsəvvür yaradır ki, bu iki dil tamamilə eynidir və hər bir azərbaycanlı türkcəni xarici dil kimi öyrənmə ehtiyacı duymadan bu dildə sərbəst danışa, türkcədən əslinə adekvat şifahi və yazılı tərcümə edə bilər. Bu düşüncə Azərbaycan dilinə münasibətdə Türkiyə türklərinə də hakimdir. Halbuki yaxın qohumluqlarına, hətta əkiz qardaşlıqlarına baxmayaraq, müasir Türkiyə türkcəsi və Azərbaycan dilinin müasir sinxron vəziyyətlərinin müqayisəli təhlili göstərir ki, həmin dillər arasında mühüm fərqlər vardır. Bu fərqlərin meydana çıxması və bugünkü səviyyəyə gəlib çatmasının ən mühüm səbəbi həmin dillərin daşıyıcısı olan xalqlarımızın son beş yüz ildə müxtəlif bayraqlar altında və dövlətlər şəklində, fərqli tarixi, psixoloji, sosial-iqtisadi, ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi məkan və şəraitdə yaşamış olmalarıdır.

Bu fərqlər sadəcə hər iki dilin leksik-frazeoloji layları ilə əlaqədar deyil. Belə ki, bu fərqlərdən irəli gələn problemlər özünü yalnız bu dillərin günlük danışmaq, məişət leksikası səviyyəsində, şifahi tərcümədə yox, həm də yazılı tərcümələrdəki morfoloji və qrammatik problemlərdə, funksional üslub məsələlərində göstərir.

Bu fərqlər iki dildəki fərqli danışmaq səsləri və bunların yazıdakı işarələri olan hərflərdən tutmuş hər iki dilin orfoepiyasına (vurğu, intonasiya, ritm, pauza), orfoqrafiyasına və durğu işarələrinə qədər uzanır.

Bu fərqlər dillərimizin leksikasını, söz və termin yaradıcılığını əhatə edir. Morfoloji və morfemoloji fərqliliklərdə bariz şəkildə ortaya çıxır, fəlin fərqli zaman və şəkillərində, analitik (təsviri) fel tərkiblərində, qrammatik şəkilçilərdə özünü göstərir. Subyektiv modallığın fərqli ifadə formalarında, sintaktik konstruksiyalarda, müxtəlif tərkiblərin (məsdər, feli sifət, feli bağlama) cümlədə işlənmə tezliyi və cümləyaratmadakı rolunda meydana gəlir. Cümlə quruluşunda, sual cümlələrinin meydana gətirilməsi üsullarındakı fərqlərdə, tabeli mürəkkəb cümlələrdə və onun komponentlərini əlaqələndirən bağlayıcıların istifadəsində və s. və i. məsələlərdə ortaya çıxır.(9)

Məsələn, Azərbaycan dili ilə müqayisədə türkcədə tabeli mürəkkəb cümlələrin, xüsusilə də *ki* bağlayıcılı tabeli mürəkkəb cümlələrin işlənmə tezliyi çox azdır. Budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr yerinə, türkcədə sadə və genişləndirilmiş sadə cümlələrə üstünlük verilir. Bu zaman türkcədə *cümlemsi* adı verilən məsdər, feli sifət və

feli bağlama tərkiblərindən geniş şəkildə istifadə olunur. Təbii ki, belə olduğu üçün türkcə cümlənin sintaktik konstruksiyalarının və bütövlükdə özünün Azərbaycan dilində qrammatik transformasiyası labüd olur. Nəhayət, çox mühüm fərqlər özünü uzun illər ərzində bu dillərdə formalaşmış müxtəlif üslub şəkillərində, sabitləşmiş danışq etiketində, nitqin ifadə tərzində, intonasiya və melodikada özünü göstərir.

Türkiyədə bütövlükdə zəruri və müsbət addım olan sadələşmə (“özləşmə”) adı verilən dil siyasətindəki ifrat meyillərin mənfi təzahürlərindən biri də bu olmuşdur ki, türkcə üçün son dərəcə təbii, “öztürkcə” hesab edilən sözlərin Azərbaycan dilində işlənməməsi nəticəsində dillərimiz arasında leksik fərqlər daha da artmışdır. Məsələn, *okul, bilinç, uçak, kişi, yarqıç, öğretmen, özgürlük, bağımsızlık, doğal, ulus, yaşam, onur, olanak, gereksinim, öykü, us, yazın, öğretim* kimi kəlmələrin Azərbaycan dilində anlaşılması çətinlik törətdiyi halda, bunların “köhnə” qarşılıqları olan *mektep, şuur, tayyare, şahıs, hakim, muallim, azatlık, müstakillik, tabii, millet, hayat, şeref, imkan, ihtiyaç, hikaye, akıl, edebiyat, tahsil* sözləri müasir dilimizdə, cüzi fonetik fərqləri nəzərə almırsa, eynilə işlədilməkdədir.

Şübhəsiz ki, dillərimiz arasında ən gözəçarpan fərqlər leksik-semantik məsələlərdə özünü göstərir ki, bunlar bir neçə cür təzahür edir. İlk növbədə, gülüş doğuran, lətifə və “məzəli əhvalatlar” yaranmasına səbəb olan, hətta işlədilməsi bəzən “üz qızardan” *don, müxbir, kişi, qıç, düşmək, uşaq, subay, sümük, nəfər, cüca, yengə, qapıçı, bekar, yaz, ağ, sabah, gözləmək, itmək, axtarmaq, danışmaq, tapmaq, pinti, küpə, əməkdar, intizar, şəhla, dərslik, balet, adam, qardaş, baba* kimi leksik vahidlər – yazılışı və tələffüzü eyni, mənaları tamamilən və ya qismən fərqli olan transomonimlər – saxta ekvivalentlər yada düşür.

Digər tərəfdən, həqiqi mənaları yalnız dar və ya geniş kontekst içində dəqiqləşdirilə bilən *sağlıq demək, çox yaşa, başa düşmək, qol çəkmək, idarə etmək, dalğa keçmək, qaz iyi gəlmək, sabah axşam gəlmək, cümə axşamı keçirtmək, yola salmaq* kimi deyim və söz birləşmələri unudulmamalıdır.

İşin içində *qaytarmaq, moruq, qaynatmaq, otlaqçı, fındıqçı, fıstık, kazak, kopya çəkmək, qıl olmaq, sinir olmaq, azarlamaq, tutuşmaq* kimi arqotizmlər – jarqonlar da var.

Lakin Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsi arasındakı fərqlər yalnız yuxarıda qısa şəkildə xülasəsini verdiyimiz yalançı ekvivalentlər, transomonim leksik və frazeoloji vahidlərlə bitmir. Bu və ya digər elm, mədəniyyət, iqtisadiyyat, idman və s. sahələrin terminlərinə öləri bir nəzər salmaq kifayətdir ki, bu iki dilin, ən azından, terminlər dağarcığı baxımından bariz fərqləri aydın olsun.

Məsələn, ən geniş yayılmış idman növlərindən biri olan futbol terminlərinə diqqət yetirək: *taç, köşe atışı, kale, kale ağı (file), kaleci, skor, deplasman, averaj, sağbek, solbek, santrfor, antreman, şut, antrenör, küme düşmək, takım, forvet, frikik, santrhaf*. Bu terminlərdən heç biri dilimizdə işlədilmir.

Bir neçə hüquq termininə baxaq: *yargıç, yargılama, savcı, savunma, cezaevi, gardiyan, dava, davacı, sanık, tanık, tutuklu, gözaltı, duruşma, soruşturma, temyiz, cürüm, celse, tahkim, müebbet, beki, karakol*. Bu terminlər də türkcədəki mənalarilə dilimizdə yoxdur.

İqtisadi-ticarət sahələrinin ən məhsuldar terminlərinə göz ataq: *döviz, kur, tutanak, para, para bozdurmaq, kâr, kâr kaybı, bilanço, ciro, muafiyet, yaptırım, damga pulu, ek, meteahhit, müstahsil, yükümlülük, araç, kaşe, antetli kağıt, sorumluluk, müeyyide, irsaliye, havale, ihale, mevduat*. Bu terminlər ya Azərbaycan dilində tamamilə yoxdur, ya da fərqli mənalarda işlədilir.

Yaxud elə götürək dilçilik terminlərini: *sesteş, eşadlı, ikileme, adil, eylem, yumuşak ünsüz, sert ünsüz, bağlaç, ortaç, bağfiil, tümce, bileşik, yantümce, özne,*

yüklem, belirten, tümleş, zamir, ek, sontaki. Bu terminlər də dilimizdə yoxdur.

Tərcümə nəzəriyyəsi ilə əlaqədar dilimizdə olmayan terminlərə baxaq: *amaç dil, erek dil, çeviribilim, çeviriyazı, kuram, özgün metin, düzənləmə, yananlam, motamot, simultane, süreç, eşdeğer, kavram, içerik, iletişim, bildirişim, çoğuldizge.*

Hər bir azərbaycanlının günlük məişət leksikası səviyyəsində türkcəni başa düşməsi, Anadolu türkləri ilə ünsiyyət qura bilməsi, türkcə oxuduğu mətni anlaması və öz fikrini çox çətinlik çəkmədən izah edə bilməsi tamamilə təbiidir. Dillərin yaxın qohumluğu buna imkan verir və bu, dil qohumluğunun üstünlüyüdür. Tərcümə nəzəriyyəsi baxımından söhbət bir dili tam başa düşməkdən və o dildə sərbəst şəkildə danışmaqdan, qarşılıqlı professional tərcümədən gedir. Tərcümə işində hər iki dilin peşəkar səviyyədə bilinməsi tələb olunur. Bir dili başa düşmək, o dildə ünsiyyət qura bilmək hələ həmin dili bilmək, o dildən tərcümə edə bilmək demək deyildir. Məişət leksikası, günlük danışmada işlədilən kəlmələr səviyyəsində dillərimiz arasındakı başa düşülmə nisbəti yüksək olsa da, terminoloji qatları xeyli fərqli olan digər sahələrdə (elm-texniki, rəsmi-diplomatik, hüquq və s.) bu faiz çox aşağıdır.

Məsələn, İstanbulda bir *lokantaya* – *yeməxanaya* girib, *yumurta* yemək istəyən bir azərbaycanlı *garson* – *ofisiant (xörəkpaylayan)* başa düşəcəkdir. Lakin ofisiantın “*Nasıl olsun, sahadanda mı, rafadan mı?*” (“*Necə olsun, yağdamı, şormu?*” , “*suda qaynadılmış mı?*”) sualına, yaxud da həmyerlimizin “*rafadan*” mənasında “*suda qaynadılmış*”) dediyi anda, *garsonun*: “*Alakok mu, lop mu, katı mı, kayısı mı?*” (“*İliqmi, bərk bişmişmi, yaxud ağı tam, sarısı yaribişmiş şəkildəmi?*”) sualına cavab verməkdə çətinlik çəkəcəyi şübhəsizdir. Bu zaman yumurtadan hazırlanan *menemen, kıymalı, lalanqa, sucuklu, omlet, janbonlu, çılbir* kimi yemək adları işə qarışsa, ünsiyyət daha da mürəkkəbləşəcəkdir. (9)

Başqa bir misal verək. Hər gün hava haqqında məlumat dinləyirik. Tutaq ki, Türkiyə sinoptiklərinin bu gün üçün verdikləri hava proqnozu belədir:

“Bugün hava parçalı bulutlu ve yağışlı olacaktır. Yağışlar yer yer kar, gün sonuna doğru yağmur şeklinde olacaktır. Rüzgar sık sık yön değiştirecek. Sabah saatlerinde aralıklarla yıldız və lodos, öğlenleyin poyraz, akşama doğru keşişleme ve karayel bekleniyor. Hava sıcaklığı da gün içinde değişecek, öğle saatlerinde sıfırın üstünde iki-beş, gece saatlerinde sıfırın altında bir-üç derece olacaktır”.

Bu elanı türkcə hazırlıqsız bir azərbaycanlının başa düşməsi çətinidir. Əlbəttə, elandakı bəzi terminlər aşağıdakı şəkildə verilsəydi, hər bir azərbaycanlı daha yaxşı başa düşərdi: *sıcaklık– hərarət, yağış – yağıntı, yağmur – yağış, öğlenleyin – günorta, yıldız – şimal küləyi, lodos – cənub küləyi, poyraz – şimal-şərq küləyi, keşişleme – cənub-şərq küləyi, karayel – şimal-qərb küləyi, sıfırın üstündə - müsbət (isti), sıfırın altında – mənfi (şaxta) və s.* Ancaq o zaman hava haqqında bu məlumat artıq türkcə olmazdı. (9)

Tərcümə sənətində bir dili bilmək demək həmin dildən müxtəlif sahələrə və üslublara aid materialları tərcümə edə biləcək peşəkarlığa sahib olmaq deməkdir. O dildə oxuduğun bədii əsərdən öz ana dilində ala biləcəyin qədər bədii həzz, estetik zövq ala bilməkdir. Həmin dildə elmi məqalə, publisistik yazı qələmə ala bilməkdir. O dildə sərbəst ünsiyyət yarada bilmək, danışılanı bütün nüansları ilə anlamaqdır. Bir dildə təmiz danışa bilmək üçün həmin dildə düşünə bilmək, yarada bilmək şərtidir. Sözlərin ard-arda gətirilməsi, müəyyən bir sistem daxilində sıralanması kifayət deyildir. Hər şeydən əvvəl, kəlmənin məzmununu təşkil edən semantik komponentləri, anlayışın mahiyyətini və çalarlarını, bu anlayışın ortaya çıxma şəraitini də bilmək vacibdir. Hər hansı bir xalqın dilindəki söz və ifadələr, terminlər, məsəllər və atalar sözləri o xalqın həyatı və məişətinin bir parçası, düşüncə tərzinin inikası, təbiətə və cəmiyyətə baxışının aynasıdır. Dili sadəcə bizim şəkilləndirdiyimizi, müəyyən qəliblərə saldıığımızı zənn

etmək sadələşmədir. Kəlmələri budadığın zaman, o kəlmənin yalnız sənə məxsus olan dar mənası ilə məhdudlaşdığı zaman düşüncə sistemindən, təxəyyüldən, yaradıcı xəyal gücündən də itirirsən. Biz dili yönləndirdiyimiz kimi, dil də bizi istiqamətləndirir. Hər bir söz sırf bu sözün yarandığı dilə məxsus semaların – semantik məna çalarlarının hamısının yükünü eyni anda daşıyan, yalnız müxtəlif situasiyalarda bu çalarları ortaya çıxan leksik bütövdür, tamdır. Bu bütövün, tamın bir hissəsi dilimizdə varsa, bu hələ həmin tamın dilimizdə işlənməsi kimi başa düşülə bilməz. Söhbət bir dili təmiz, peşəkar səviyyədə bilməkdən, professional tərcümə sənətindən getdiyi üçün dillərin qohumluğunun, hətta yaxın qohumluğunun danışıq və tərcüməni asanlaşdırmadığı, əksinə, irəlidə görəcəyimiz kimi, çox zaman çətinləşdirdiyi daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Türkcəni başa düşməklə həmin dildə sərbəst danışmaq, türkcə oxuduğunu başa düşməklə həmin dildə əsər yazmaq (elmi, bədii, publisistik) və, nəhayət, bu dildən peşəkar səviyyədə tərcümə etmək bu dili bilmənin müxtəlif səviyyələridir.

Uzaq dillərlə müqayisədə qohum dillərdən tərcümənin ən mühüm fərqli xüsusiyyətlərindən biri tərcümə sənətinin ən mühüm mərhələsi hesab edilən tərcümə prosesi zamanı ortaya çıxır. Məlumdur ki, tərcümə prosesi üç əsas mərhələdən keçir. Əvvəlcə, orijinal mətnlə və ya şifahi nitqlə tanışlıq mərhələsi başlanır. Daha sonra xarici dildə oxuduğun, eşitdiyən mətnin öz ana dilində yadda saxlanması, müxtəlif aspektlərdən işlənilməsi, bu materialın analizi və sintezi, bir baxıma, özünü küləşdirilməsi etapi gəlir. Nəhayət, oxuduğun mətni, eşitdiyən, qəbul etdiyən informasiyanı öz ana dilinin imkanları və qrammatik vasitələri ilə yenidən yaratma mərhələsi ilə tərcümə prosesi tamamlanır. İstər uzaq dillərdən, istərsə də qohum dillərdən tərcümə zamanı bu proses ilk baxışda tamamilə eyni görünür. Lakin məhz bu prosesin gerçəkləşməsi zamanı dillərin uzaqlığı və qohumluğu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dillərimiz yaxın qohum olduğu üçün türkcə oxunan və ya eşidilən hər hansı bir kəlmə tərcüməçidə həmin kəlmənin öz ana dilində (Azərbaycan dilində) ifadə etdiyi məfhum, anlayış, təsəvvür haqqında assosiasiya oyandırır və bu çox sürətlə, ani baş verir. Yalnız ekvivalentin o anda ortaya çıxmasının bir səbəbi də budur. Təcrübə göstərir ki, tələbələr, bu dildən tərcümə edənlər yazılı tərcümələrdə nisbətən az, şifahi tərcümələrdə isə tez-tez saxta ekvivalentlərdən istifadə edirlər (şifahi tərcümə zamanı düşünməyə daha az vaxtları olduğu və lüğətlə dəqiqləşdirmə imkanları olmadıqları üçün). Rus bölməsinin tələbələrində (azərbaycanlı olsalar da tərcümə sənəti baxımından onların ana dili rusca hesab olunur, çünki bu dildə düşünürlər, necə deyirlər, yuxularını bu dildə görürlər) isə həmin kəlmənin assosiasiyası ruscadır, o kəlmənin bu dilə məxsus məfhumu və anlayışıdır. Buna görə də onlar yalnız ekvivalentlərin “tələsinə” nisbətən az düşürlər. Türkcə eşitdikləri söz tanış deyilsə, yəni bu söz onların ana dilindəki hazır məfhumlardan, anlayışlardan hər hansı birinə göndərmə etmirsə, onlar susduqları halda, azərbaycanlı tələbələr assosiativ reaksiya ilə öz ana dilindəki kəlməni işlədirlər. Təbii ki, bütün mənaları üst-üstə düşən kəlmələrdə (belə kəlmələr çox az olur) problem olmur. Lakin çox zaman tələbələr “mütərcimin yalnız dostlarından” – psevdokvivalentlərdən yaxa qurtara bilmirlər.

Məlumdur ki, tərcümə prosesi, ilk növbədə, tək-tək kəlmələrin orijinaldakı mənalarının (gerçək və məcazi) düzgün qavranılması, tərcümə edilən dildə doğru, adekvat leksik-semantik müqabilinin tapılmasından başlanır. Orijinal dildə hər hansı bir kəlmə (forma) tərcümə dilindəki kəlmə ilə (formayla) üst-üstə düşə də, düşməyə də bilər. Digər tərəfdən, bu kəlmə tərcümə edilən dildə eyni mənaya gələ biləcəyi kimi, müxtəlif məzmunlara – məfhumlara da qarşılıq ola bilər. Yaxud da orijinal dilin özündə bu kəlmə bir-neçə məna ifadə edə bilər. Bu kəlmənin məna dairəsi tərcümə dilindəkindən dar və ya geniş ola bilər. Bu kəlmə sırf orijinal dilin öz məxsusi sözüdür

və tərcümə dilində qarşılığı yoxdur və s.və i. Bütün bu fərqlilikləri nəzərə alaraq orijinalın və tərcümənin dillərindəki leksik vahidləri ümumleksik problemlərin həlli baxımından dörd əsas qrupda toplamaq mümkündür:

1. Təkmənalı leksik vahidlər (Orijinalın bir leksik vahidinə tərcümə dilinin yalnız bir leksik vahidinin uyğun gəlməsi);

2. Çoxmənalı leksik vahidlər (Orijinalın hər hansı bir leksik vahidinin tərcümə dilində bir-neçə leksik vahidə uyğun gəlməsi, leksik sinonimlər);

3. Ekvivalentsiz leksik vahidlər (Orijinaldakı hər hansı bir leksik vahidin tərcümə dilində qarşılığının olmaması);

4. Yalançı ekvivalentlər (Orijinalın leksik vahidinin tərcümə dilinin leksik vahidi ilə yazılış, tələffüz və qrammatik baxımdan eyni, mənaca qismən, yaxud tamamilə fərqli olması – psevdoekvivalent omonimlər). (10)

Ümumi tərcüməşünaslıqda sonuncu yalançı leksik vahidlərə “mütərcimin yalançı dostları” adı verilir. Bu qrupda yer alan sözlərə saxta ekvivalentlər və ya aldadıcı oxşarlar da deyirlər. Uzaq dillərdə dillərarası təsadüfi üst-üstə düşmələr, yanlış qarşılıqlar, transomonimlər, dillərarası omonimlər kimi təzahür edən yalançı ekvivalentlər türk və Azərbaycan dillərində özünü, əsasən, üç şəkildə göstərir:

1. Orijinalın və tərcümənin dilində yazılışı və tələffüzünə görə eyni olub (burada bəzi formal orfoepik və qrafik fərqləri nəzərə almırıq), müxtəlif köklərdən gələn, etimologiyaları və mənaları bir-birindən tamamilə fərqlənən transomonimlər, yaxud uyğunluq uyğunsuzluqlar: *gar – vağzal, kâr – gəlir, çelik – polad, pinti – xəsis, aktarmak – nəql etmək, katık – yavanlıq və s.* Bu kəlmələrin dilimizdəki omonimləri – yalnız qarşılıqları (*qar, kar, çəlik, pinti, axtarmaq, qatıq*) ilə heç bir mənə yaxınlığı yoxdur. Bu qəbildən olan transomonimlər tərcümədə ciddi çətinlik törətmir, dar və ya geniş kontekstdə mənaları asanlıqla müəyyənləşdirilir və tərcümə dilində saxlanılırlar. Bunlar məzmun və mənə oxşarlığı olmadan ifadə oxşarlığı olan kəlmələrdir.

2. Orijinalda və tərcümə dilində yazılışı və tələffüzü eyni olan, eyni etimologiyaya sahib, eyni kökdən gələn, yaxud hər iki dilə üçüncü dildən keçən, lakin leksik-semantik (lüğəvi) mənaları müasir sinxron planda üst-üstə düşməyən omonimlər: *hala – bibi, baba – ata, derslik – sinif otağı, balet – balet artisti, erik – alça, sümük – burun seliyi, kişi – şəxs, subay – zabıt, bekar – subay və s.* Bu qəbildən olan transomonimlər tərcümədə diqqət tələb edir və mütərcimin ən çox “yaxalandığı” saxta ekvivalentlər – aldadıcı oxşarlar qrupunu təşkil edir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, şifahi tərcümədə, türkcə danışmada azərbaycanlıların ən çox “ilişdikləri”, gülüş hədəfinə çevirildikləri məqamlar məhz bu sözlərlə əlaqədar olur.

3. Orijinalda və tərcümə dilində eyni kökdən gələn, mənaları qismən örtüşən (bir baxıma, nisbi sinonimlər kimi çıxış edən), lakin bir-birindən fərqli mənalarda da işlədilən, müxtəlif üslublara aid olan omonimlər:

kapı – a) otaq qapısı, b) futbol oyunundakı qapı (türkcədə bu mənada “*kale*” kəlməsi işlədilir);

kalp – a) ürək; b) qəlb;

erkek – a) kişi; b) erkək;

yenge – a) qardaş arvadı; b) yengə; *kardeş – a) qardaş; b) bacı;*

intizar – a) qarğış; b) intizar;

şehla – a) çaş, çəpgöz; b) irigözlü, şəhla;

ata – a) cədd, əcdad; b) ata.

Bu qəbildən olan kəlmələrə stilistik transomonimlər də deyilir və qohum dillərdən tərcümə zamanı bu saxta ekvivalentlərin işləndiyi mətnə diqqətli yanaşmaq lazımdır. Bu kəlmələr qismi “uyğunluq uyğunsuzluqlardır”. (10)

Birinci qrupda yer alan saxta transomonimlər tərcümədə ciddi çətinlik törətmədiyinə görə, ikinci və üçüncü qrupa daxil olan kəlmələrdən bir-neçəsini bəzi nümunələr əsasında daha ətraflı nəzərdən keçirək. Məsələn, fars dilindən alınma,

türkcədə və Azərbaycan dilində həm omonim, həm də transomonim kəlmələr olaraq işlədilən *saz* sözünə baxaq.

“*Saz*” sözünün mənalarından biri “*qamış*” deməkdir. Mövlana Cəlaləddin Ruminin “*Məsnəvi*”sinin ilk beytlərinin türkcə tərcümələrindən birində oxuyuruq:

*Dinle neyden kim hikayet etmede,
Ayrılıklardan şikayet etmede.
Kestiler sazlık içinden der beni,
Dinler ağlar hem kadın, hem er beni.(13)*

Sazlık (qamışlıq) kəlməsi dilimizdə bu mənalarda işlədilmir, transomonimdir - hər iki dildə olub, müxtəlif mənalara gələn kəlmədir.

Eləcə də Azərbaycan dilində “*işləyən, sağlam, istismara hazır vəziyyətdə*” mənasında işlədiyimiz “*saz*” sifəti bu mənada türkcədə işlənmir. Türk dilində bu mənada “*ayarlanmış, ayarlı, ayarı yapılmış*” sözlərindən istifadə olunur. Əlbəttə, bu transomonimlər tərcümədə çətinlik törətmir, mətn içərisində (dar və ya geniş kontekstdə) düzgün mənaları asanlıqla müəyyənləşdirilə bilir. Burada bizi maraqlandıran və üzərində durmaq istədiyimiz “*saz*” kəlməsinin hər iki dildə nisbi sinonim kimi işlədilən mənalarıdır ki, yalançı ekvivalentlik məhz bu məqamda meydana çıxır. Fars dilindən alınma “*saz*” kəlməsinin türkcədəki mənalarından biri “*hər hansı bir musiqi aləti, çalğı*” deməkdir: *Dün bezminizin bir ezeli neşesi vardı, / Saz sesleri ta fecre kadar Körfezi sardı... (Yəhya Kamal).*

Türkcədəki “*nefesli sazlar*”, “*şarkıcı ve saz arkadaşları (takımı)*” dilimizdə “*nəfəsli musiqi alətləri*”(“*nəfəsli çalğılar*”), “*müğənni və onun ansamblı*”, “*sənətkar və onu müşaiyət edən musiqi kollektivi*” şəklində işlədilir. “*Saz*” kəlməsi ədəbi dilimizdə bu mənada yoxdur. Azərbaycanda *saz* adlanan “*mizrabla çalınan telli musiqi alətinə*” türkcədə “*bağlama*” deyilir. Bununla yanaşı, türkcədə “*saz*” kəlməsinin mənalarından biri Azərbaycan dilindəki kimi elə “*saz*” deməkdir və lüğətdə “*mızrapla çalınan uzun saplı halk çalğısı*” kimi açıqlanır. “*Saz şairi*” isə “*aşık*” (*aşıq*) kəlməsinin sinonimidir.

Digər tərəfdən, dilimizdə bu kəlmənin mənası bəzən bu sözün türkcədəki mənaları ilə qismən örtüşür, bəzən hətta üst-üstə düşür: “*Sazımız - sözümüz*” ifadəsindəki “*saz*” kəlməsi ilə sırf *saz musiqi aləti* nəzərdə tutulmur. Buna görə də, bu kəlmənin saxta ekvivalent ola bilmə ehtimalına tərcümədə diqqət etmək lazımdır. Məsələn, tərcümə zamanı türkcə mətnə rastlaşdığımız “*Orhan güzel saz çalıyor*” cümləsini “*Orxan gözəl saz çalır*” şəklində tərcümə etmək səhv olacağına görə, dəqiqləşdirməyə ehtiyac var. Mətnin orijinalında Orxanın çaldığı *sazın* hansı musiqi aləti olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün deyilsə, sadəcə “*Orxan musiqi alətində gözəl çalır*” demək daha doğrudur.

İndi isə türkcənin ərəb dilindən alınma “*kalp*” omoniminin lüğəvi mənalarına baxaq: *Kalp I - 1. yürek. 2.yürek hastalığı. 3.duygu, his; Kalp II - dönüşürme, bir durumdan başka bir duruma çevirme; Kalp III - düzme, sahte.*

Burada üzərində durmaq istədiyimiz bu sözün birinci mənasıdır. İkinci mənası dilimizdə yoxdur. Üçüncü mənası isə (*qəlp, saxta*) hər iki dildə üst-üstə düşür. Türkcədə “*kalp*” kəlməsinin ilkin assosiasiyası bədən üzvüdür, anatomik orqandır, dilimizdəki “*ürək*” termininin qarşılığıdır. Türkcədəki *kalbim çarpıyor (atıyor), kalp ameliyatı, kalp krizi, kalp ilacı, kalp hastalığı* kimi söz birləşmələri Azərbaycan dilində işlənməz. Lakin işin çətinliyi burasındadır ki, *I kalp* kəlməsinin 3-cü mənası dilimizdə də *qəlb, duyğu, könül* mənasında işlədilir və yalançı ekvivalent olma ehtimalı çoxdur. Məsələn, *Sen çok kalpsiz birisin* cümləsindəki *kalpsiz* kəlməsi dilimizdəki *qəlbsiz, hissiz, duyğusuz*

mənasındadır.

Saxta ekvivalentlərin bir hissəsi bir-birinə tamamilə tərs mənalı, hətta antonim kəlmələr kimi çıxış edirlər. Məsələn, *kapı-qapı* kəlməsi türkcədə futbol meydançasındakı *qapı* mənasında işlədilməz, bu mənada *kale* kəlməsi işlədilir: *Stadda kale arkası sıralarda genellikle rakip takımın taraftarları oturur – Stadionda qapı arxasındakı çərgələrdə, əsasən rəqib komandanın azarkeşləri oturur.*

Eyni kökdən düzəldilən *kapıcı-qapıcı* türkcədə ev, otel kimi yerlərdə *gözetçi, xidmətçi, qapıcı* deməkdir. Sonuncu mənada Azərbaycan dilində də işlədilir. Dilimizdəki digər mənada *qapıcıya* isə türkcədə *kaleci* deyilir. Məsələn, *Rüştü yaxşı qapıcıdır* cümləsində *qapıcı* kəlməsinin mənası türkcəyə kontekstdən kənar da düzgün tərcümə edilə bilməz, çünki onun *futbolçu yaxud xidmətçi* olması dəqiqləşdirilmədən bu sözü türkcəyə çevirmək mümkün deyildir.

Qaracaoglıdan tərcümə edilmiş aşağıdakı parçada da mütərcim yalnız ekvivalentin tələsinə düşmüşdür:

*Ala gözlü mənlı dilbər,
Qoyma məni el yerinə.
Altun kəmərin olayım,
Dola məni bel yerinə. (5)*

Şeir parçasının orijinalında işlədilən *ben* kəlməsi türkcədə omonim kəlmədir. Birinci *ben* dilimizdə işlədilən *mən* şəxs əvəzliyidir. İkinci *ben* isə *xal, çil, ləkə* deməkdir ki, bu mənalı dilimizdə yoxdur. Əslində, gəraylının birinci misrası belə tərcümə olunmalıydı: *Alagözlü, xallı dilbər...*

“Dodaqdan qəlbə” romanının mütərcimi də saxta ekvivalent problemindən öz nəsibini alıb. Əsərin türkcəsində oxuyuruq: *“Bu izdivacın mahsullərini hele bir tasavvur et... Mesela şu alacalı necef taşlarına benzeyen “mah-ı seher”le bir menekşe, yahut gülden alınmış bir çocuk... Menekşe, yahut gülün kokusunu bir lezzet halinde veren üzüm...”*. Cümlələrin tərcüməsinə baxaq: *“Bu cütləşmənin nəticələrini bir təsəvvürünə gətir...Bax, ala-bəzək muncuqlara bənəvşə “mahı-səhər”lə bir bənövşə yaxud güldən alınmış bir məhsuldur... Bənövşə yaxud gülün ətrini verən bir üzümdür...”(3)*

Cümlədə yalnız ekvivalent “tələsi” var. Belə ki, türkcədə *gül* kəlməsi dilimizdəki kimi bütün çiçəklərə verilən ümumi ad deyil, yalnız *qızılgül* deməkdir. Orijinalda da söhbət qızılgüldən gedir, bənövşə və gülün yanaşı işlədilməsi də tamamilə təbii səslənir. Digər tərəfdən, Azərbaycan dilində *güllər* kəlməsi *çiçəklər* sözünün sinonimi kimi çıxış edir. Türkcədə bu, mümkün deyil.

Türk yazıçısı A.Qədirin “On beş gün Sovet İttifaqında” adı ilə dilimizə çevrilmiş yol-səyahət oçerkinin orijinalında belə bir cümlə var: *Sofraya erik büyüklükte kiraz geldi. Tərcümədə oxuyuruq: Süfrəyə ərik irilikdə gilə gətirdilər.(1) Erik* kəlməsi türkcədə *alça* deməkdir. Dilimizdəki *ərik* kəlməsinin türkcədə qarşılığı *kayısıdır*.

İndi də Orxan Vəlinin çox sevilən “İstanbulu dinləyirəm” adlı altı bəndlik şeirinin orijinalından alınmış bəndə və həmin bəndin dilimizə tərcüməsindəki xətalara, o cümlədən saxta ekvivalent “tələsinə” diqqət yetirək:

*İstanbul'u dinliyorum, gözlerim kapalı;
Kuşlar geçiyor, derken;
Yükseklerden, sürü sürü, çığlık çığlık.*

*İstanbulu dinləyirəm, gözlerim qapalı.
Quşlar ötür, deyilirkən;(?)
Yüksəklərdən, dəstə-dəstə (?), hayla küylə;(8)*

Şeiririn tərçüməsində bir-neçə səhv nəzərə çarpır. Türkçədəki *derken* sözü dilimizdəki kimi *demək* feilindən düzəlsə də fərqli mənada işlənən yalançı ekvivalentdir. Belə ki, türkçədə bu söz zaman zərfliyidir və mənası *o anda, o əsnada, tam bu vaxt, bu zaman* mənalarında işlədilməkdədir. Mütərcim isə onu *deyilirkən* feli bağlaması şəklində verməklə misranın mənə və poetik yükünü tamamilə ortadan qaldırır. *Quşlar ötür, deyilirkən* misrası nə bu şeirdə, nə də əlahiddə götürüldükdə heç bir mənə ifadə etmir.

Burada Türkiyənin dövlət himni olan məşhur “İstiqlal marşı”nın bir misrasının dilimizə səhv tərçüməsini də qeyd etmək istərdik: *Ulusun, korkma, nasıl böyle bir imanı boğar / Medeniyet dediğin tek dişi kalmış canavar.*

Birinci misradakı *ulu* sözünü dilimizdəki “*ulu, böyük, uca*” mənasında qəbul edilərək “*Ulusun, qorxma, necə böylə bir imanı boğar...*” şəklində başa düşülür. Halbuki, bu misralarda Qərb mədəniyyəti ilə Şərq mədəniyyəti müqayisə edilir, Qərb sivilizasiyası tək dişi qalmış *yırtıcıya, vəhşi heyvana* oxşadılır. Şair türk millətini *yırtıcı heyvanın ulamasından* qorxmamağa çağırır və buradakı *ulusun* kəlməsində vurğu ikinci yox, üçüncü hecanın üzərinə düşür, *ulamaq* felinin əmr şəklinin III şəxs təkidir (*Ulasın!*), dilimizdəki *ulu* kəlməsi ilə aldadıcı oxşardan başqa bir şey deyildir, yəni yalançı ekvivalentdir.

Bir misal da türk şair və tənqidçisi Kiçik İskəndərin qanadlı sözlərindən birinin tərçüməsində rastlaşdığımız yalançı ekvivalentdən gətirmək istərdik. Orijinalı belədir: *Karpuz seçerken gösterdiğimiz özenin yarısını sevgili seçerken de gösterseydik, bu kadar kelek aşklar yaşamazdık.* Tərçümədə oxuyuruq: *Qarpız seçəndə göstərdiyiniz diqqəti sevgili seçəndə də göstərsəydiniz bu qədər kələk yaşamazdınız.* (6)

Tərçüməçi deyimdəki söz oyununa diqqət etməyib. Türkçədə bir neçə mənə olan *kələk* kəlməsinin dilimizdə olmayan *kal, yetişməmiş, xam* çalarları da vardır və aforizmdə məhz bu mənəda – *eşq* kəlməsinin təyini kimi (*kelek aşk*) işlədilir. Müəllif vurğulayır ki, diqqətli seçmədikdə *kal qarpız* ala biləcəyimiz kimi, eşq-məhəbbət məsələlərində də xam davranarsaq, əsl sevginin nə olduğunu dadmamış qalarıq, *saxta sevgilə* qarşılaşa bilərik.

Sıx-sıx rastlaşdığımız yalançı ekvivalentlərdən biri də “*kişi*” kəlməsidir. Məsələn, Ziya Paşanın aforizmə çevrilmiş və dilimizdə tez-tez müraciət edilən məşhur “*Âyinesi iştir kişinin lafa bakılmaz / Şahsın görünür rütbe-i aklı eserinde*” misraları *Ayinəsi işdir kişinin, lafa baxılmaz, / Şəxsin görünür rütbeyi-əqli əsərində* şəklində verilir ki, burada nəzərdə tutulan *kişi* deyil, ümumilikdə insandır.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Qədir. On beş gün Sovet İttifaqında. “Azərbaycan”. Bakı, 1974, № 4
2. Güntəkin R.N. Çalıquşu. Bakı, İşıq, 1987
3. Güntəkin R.N. Dodaqdan qəlbə. Bakı, Azərnəşr, 1969
4. Ədəbiyyat qəzeti. 14 iyun 2006
5. İki zirvə: Yunis İmrə, Aşıq Veysəl. Bakı, 1982
6. <http://kulis.az/print/3729>, 11 yanvar 2013
7. Küçük İsgəndərin aforizmləri. Kulis.az. 12 mart 2014
8. Orxan Vəli. Şeirlərindən tərcümələr. Kulis.az. 12.07.2013
9. Rəsulov Ə. Tərcümə nəzəriyyəsi müstəvisində Türkiyə türkcəsi və Azərbaycan dili. Bakı, Nurlan, 2007
10. Rəsulov Ə. Tərcümə nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı, Elm və təhsil, 2015
11. Rəsulov Ə. İzahlı türkcə-azərbaycanca yalançı ekvivalentlər lüğəti. Bakı, Elm və təhsil, 2015
12. Resulov Asker. Akraba Diller ve “Yalançı Eş Değerler” Sorunu. Türk Dili dergisi, 1995, Ağustos, Sayı: 524, s.916-924
13. <http://tersceviroku.blogspot.com/2008/12/dinle-neyden-duy-neler-syler-sana>.

Xülasə

Orijinal və tərcümə dillərindəki leksik vahidlər tərcümə prosesinin ümumleksik problemləri baxımından dörd əsas qrupda toplanır: təkmənalı leksik vahidlər; çoxmənalı leksik vahidlər; ekvivalentsiz leksik vahidlər; yalançı ekvivalentlər. Bu məqalədə sonuncu qrupa daxil olan sözlər Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsinin materialları əsasında nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: tərcümə, yalançı, dil, ekvivalent, qohum

Аскер Расулов
доктор филологических наук, профессор

Проблемы ложных эквивалентов в родственных языках

Резюме: Лексические единицы языка оригинала и перевода с точки зрения общелексикологических проблем переводческого процесса делятся на четыре основные группы: однозначные лексические единицы; многозначные лексические единицы; безэквивалентные лексические единицы; ложные эквиваленты. В настоящей статье рассматривается последняя группа слов на материале азербайджанского и турецкого языков.

Ключевые слова: перевод, ложный, язык, эквивалент, родственный

TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SADƏ CÜMLƏ PROBLEMİ

Açar sözlər: sintaksis, sadə cümlə, təktərkibli cümlələr, qeyri-müəyyən şəxslı cümlə, şəxssız cümlə, söz cümlə.

İnsanda şüur formalaşdığı zamandan, dil ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Bu ünsiyyət vasitəsini həyata keçirmək üçün cümlədə sözlərin və söz birləşmələrinin, forma və mənaca bir-birinə bağlanması mütləqdir. Göstərilən proses baş verməsə, dil əmələ gələ bilməz və cümləyə verilən tərifi özünü doğrultmaz. Unutmamalıyıq ki, cümlənin qurulmasında cümlənin bütün vasitələri, bütün ünsürləri iştirak edir.

Məlumdur ki, cümlə dilin öz daxili qanunları əsasında formalaşır.

Müasir türk ədəbi dilində cümlənin quruluşu iki ünsürdən, mübtədə və xəbərdən ibarət olur. Təktərkibli cümlələrdə bu qütblərin hər ikisinin də eyni zamanda iştirakı vacib deyildir. Məsələn: Yazdır. Soğuktur. Kışdır... 2015` in ilkbaharıydı...

Türk dillərində sadə cümlə problemi sintaksisin çox maraqlı doğuran sahələrindən biridir. Bu problem mürəkkəb və mübahisəli, həm də geniş və coxcəhətlidir. Burada baş üzlərin iştirakına görə təktərkibli, cütlərkibli sadə cümlələr, ikinci dərəcəli cümlə üzlərinin iştirakına görə müxtəsər və geniş cümlələr, bütöv və yarımçıq cümlələr və s. bu kimi bir çox məsələlər daxil olur.

Müasir türk ədəbi dilində sintaksis məsələsi digər türk dillərinə nisbətən az işlənmiş sahələrdən biridir. Əsastürk dilində mövcud olan sadə cümlələri tədqiqata çevirmək, bu bürmlə növü barədə söylənmiş fikirlərə münasibət bildirməkdir.

Bir sadə cümləni yaradarkən, orada yalnız baş üzlərindən birinin iştirakı tələb olunur. Belə sadə cümlələr mübtədə və xəbər qütblərinə görə formalaşır. Cümlə hər hansı bir informasiyanı verməlidir. Cümlə bu vəzifəsinə görə digər sintaktik vahidlərdən fərqlənir. Göründüyü kimi, nitqin əsas vahidlərindən biri olan cümlənin hərtərəfli araşdırılması vacibdir.

Cümlələr quruluşlarına, xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif şəkildə adlanırlar. Cümlə deyilən hər hansı bir sintaktik konstruksiya bütövlüyü ilə seçilməlidir, nitq aktında bütöv bir fikrin ifadəsi olmalıdır. Cümlə üzlərini, cümlənin struktur-semantik xüsusiyyətlərini öyrənmədən ünsiyyətin düzgün qurulması mümkün deyildir.

Türk dillərində cümlə problemi sintaksisin maraqlı doğuran sahələrindən biridir. Bu problemə elmi cəhətdən ciddi yanaşdıqda məlum olur ki, sadə cümlə problemi mürəkkəb və mübahisəli, eyni zamanda həm geniş, həm də coxcəhətlidir. Cümlədə üzlərin iştirakına görə təktərkibli sadə cümlələr, cümlənin ikinci dərəcəli üzləri, sadə müxtəsər, sadə. geniş cümlələr, bütöv yarımçıq cümlələr və s. həllini gözləyən problemlərdən biridir. Bunu demək bizə əsas verir ki, yuxarıda göstərilən məsələlər hələlik istənilən şəkildə geniş tədqiq edilməmişdir.

Bu məsələnin həlli yolları olmasına baxmayaraq türk dilçiləri cümlə probleminə səthi yanaşmışlar. Cümləyə tərifi verən bir neçə dilçinin fikrini çatdırmaq istəyirəm:

“Bir ya da bir çox sözcükten oluşan yargılı anlatım biçimi tümcedir” .(1, s.17)

“Kendi kendime yeten bir yargı bir cümle sayılır”. (2, s.522)

“Cümle en yalın tanımla isteğimizi anlatmaya yarayan bir yargı bilimidir” .(3,-292)

Bir yargı bildirmək üzere, tek başına kullanılan çekimli bir eyleme, veya çekimli bir eylemle birlikte kullanılan sözcükler dizisine tümce denir.(4, s.99) Müəllif “Git”,

“Ara”, “Bulunsun”, “Ali okula gitmiyecek”, “İnsan kendi ülkesinden uzaklaşıp da böyle başka ırklara meskun ayrı isimli yerlere gitti mi, bilmediği, görmediğim acayip vakalarla karşılaşmak, birtakım sergüzeştlər keçirmək ister”.

Tahir Nejat Gencan həmkarlarından fərqli olaraq cümləyə belə bir tərif vermişdir:

“Tümce bir duygu, bir düşüncəyi, bir istəgi, bir yargıyı, bir olayı, anlatmaq üçün kurulan sözcük dizisine tümce denir”.(5, s.69)

Müəllifin verdiyi tərifdən aydın olur ki, o cümlənin ünsiyyət vasitəsi olduğunu təsdiq edir. O, sübut etməyə çalışır ki, insanlar obyektiv aləm haqqında fikirlərini, bir-birinə demək istədiklərini nitqin canlı vahidi olan cümlələr vasitəsilə həyata keçirirlər.

Məhərrəm Erginin cümləyə verdiyi tərif T.N.Gencanın cümləyə verdiyi tərifə məzmunca çox oxşayır. O, yazır: “Cümle bir fikri, bir düşüncəyi, bir hərəkəti, bir duygu, bir hadisəyi, tam olaraq bir hüküm halinde ifade eden kelime gurubudur”.(6-376)

Müasir türk dilində cümlə haqqında ətraflı məlumatla Hikmət Dizdaroğlunun əsərində rast gəlirik. Məlumat üçün qeyd etmək istərdik ki, cümlə probleminə həsr olunmuş yeganə əsərdir.

Müəllif cümlə haqqında məlumatı “Tümce Kavramı ve Tümcenin Nitelikleri”, “Tümcenin Tanımı” başlığında vermişdi.(7)

Müəllif cümləni ünsiyyətin ən önəmli vasitəsi hesab edir: “Tümce bildirişim aracı olması bakımından, dilin üst basamağıdır”(8-7)

Cümlə haqqında daha sonra yazır:

“Tümce bir yargı birimi olmakla birlikte duyguları, dilekleri, özləmləri belirtilmə istenen görevi de vardır. Tümce ya tek sözcükten, ya da bir çok sözcükten oluşur. Bu anlatılmak istenen düşüncelerin, belirtmek duyguların kapsamı ile ilgilidir. Çeşitli düşünce ya duyguları tek sözcükle (yüklemle) anlatma olanağı yoktur”. (9. 7-8)

Müəllif cümlə haqqında gəldiyi nəticəni belə izah edir: “Kısaca, anlamı yapı ve görev ilgisizle bütünleşen sözcük dizisine tümce denir”. Azərbaycan dilçiliyində bu mövzu çox geniş tədqiqat obyektinə olmuş, cümlə haqqında ümumi məlumat, cümlənin quruluşca növləri-sadə və mürəkkəb cümlələr, cümlə üzvləri mövzuları haqqında geniş səpkidə məlumat verilmişdir. (10)

Cümlənin aktuallığını şərtləndirən ən vacib məsələlərdən biri sintaksisdə sadə cümlə problemidir ki, bu da çox zaman mübahisələrə səbəb olur. Görkəmli alim Qəzənfər Kazımov qeyd edir ki, sadə cümlənin əsasını bir-biri ilə məna və qrammatik cəhətdən bağlı olan, müstəqil sintaktik vəzifə daşıyan sözlər və birləşmələr təşkil edir: Bu cür sözlər və birləşmələr sintaktik səviyyədə cümlə üzvü adlandırılır.

Müəllif təktərkibli cümlələrdən bəhs edərək yazır: Cümlələrdən fərqli olaraq, təktərkibli cümlələr baş üzvlərdən yalnız biri əsasında formalaşır. Digər baş üzvə ehtiyac olmur. Məsələn: O zaman bahar idi. Aydınlıq gecəydi (İ. Əfəndiyev). Qaranlıq, sakitlik, yalnızlıq idi (Mir Cəlal). Qarasu çayına Gursu deyirmişlər. Gursu çayının vadisində yaşayan Odərlərə Ərey deyirmişlər (İ.Hüseynov). Yeyənə, içənə, aldığı qoltuğuna vurana, vaqonda gözləyəyə, sevgilisinə aparana bax! (Mir Cəlal). Bu cümlələr baş üzvlərdən yalnız xəbərin iştirakı ilə qurulmuşdur.

Müəllif qeyd edir ki, göründüyü kimi verilmiş misallarda mübtəda yoxdur və onun cümləyə gətirilməsi mümkün deyildir. Əgər verilmiş cümlələrdə mübtədanı bərpa etsək cümlənin quruluşu ilə yanaşı semantikasında da fərq əmələ gələr.

Cəbəri üçüncü şəxsin cəmində və ikinci şəxsin təkində olan sonrakı üç cümlə də mübtəda təsəvvürü var, lakin, qeyri-müəyyən və ümumi şəkildədir, ona görə də həmin cümlələrə mübtəda artırısaq onların mənasını daraltmış olarıq.

Aparılan tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan dilçilərində fərqli olaraq, türk dilçiliyində cümlə, onun növləri haqqında fərqli fikirlər mövcuddur. Məsələn: Yüksəl

Göknelin məqaləsində cümlənin növlərindən bəhs edərkən (beş növünü göstərir) (11-263-270)

Cümlənin quruluşuna görə bölgüsünü əsas götürdükdə, türk dilçilərinin bu prinsip əsasında bölgülərində müxtəliflik özünü göstərir.

T.banguoğlu cümləni iki yerə bölür:

1. Basit cümle-tek bir yargıdan ibaret və bir tek yüklemi olan cümlələrdir.

Örneğin: Suçlu sonradan mahkemede sözünü inkar etti.

2. Bileşik cümle-birden fazla yargıdan meydana gelen bir söyleyiş topluluğudur.

Örneğin: Turhan gelmiyecek, çünkü, karısı hasta.

Digər türk dilçiləri əsasən cümlələri q uruluşlarına görə cümlə növləri kimi təsnif etmişlər. Deyilənlərə əsaslanaraq, onlarda cümlənin üç növü olduğunu göstərirlər. Türklərin təbiyyətlə desək, basit və bileşik növləri bütün dilçilər qəbul edir.

Türk dilçilərinin cümlənin quruluşlarına görə göstərdikləri cümlə növlərini nəzərdən keçirək:

Kemal Demiray-basit, bileşik, sıra ve bağlı cümlələr, T.N.Gencan-yalınç, bağımsız, önergelerden birləşmiş tümce, bileşik tümce, bileşik tümce, S.Güneş-basit, bileşik cümlələri ifade etmiş, ara cümle, A.Beşerek-basit, bileşik, sıralı cümlələr, V.Hatiboğlu-yalın, bileşik, ara, girişik, sıralı, devrik, kesik tümceler, Haydar Ediskun-yapılarına göre tümceleri-basit, bağımsız bileşik cümlələr deyə adlandırdıqdan “sonra şekillerine göre cümlələr, sıra cümlələr, bağlı cümlələr” olaraq bilmişdir.

M.Ergin, T.Banguoğlu, (yalın, girişik ya da karmaşık), K.Bilgegil isə cümlənin quruluşuna görə basit ve bileşik növlərini qəbul etmişlər. Hikmət Dizdaroğlu yapı bakımından iki türlü tümce olduğunu qeyd edir: yalın tümce, bileşik tümce. O, yazır:

“Bir tek düşüncəyi, bir tek duyguyu yargıya bağlayan ve içinde tümçəmsi, iş tümçə, yan tümçə bulunmayan bağımsız yargılı anlatıma yalın tümçə denir”.(11-187)

O, daha sonra cümlənin başlıca xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi göstərir:

1.İçinde tümçəmsi, içtümçə, yantümçə yoktur.

2.Yapıca kendinden önceki, ya da sonraki tümçələrə bağlı değildir.

3. Tek yargı bildirdiğindən, bir temel tümçeye dayalıdır.

Müəllif demək istəyir ki, sadə cümlə dedikdə, qısa söz sayı az olan cümlə düşünmək doğru deyildir.

Göründüyü kimi “Yalın tümçələr tek sözcükten meydana gelebileceği gibi, birçok sözcükten de oluşabilir”.

Örneğin: Geldik. Öğrenciğim. Düğüne gittim (Ahmet Rasim),

Türklerin yurt sevgisile dolu göğüsleri, melul inhisazlara karşı daima demirden bir duvar gibi yükselecektir (Atatürk).

Yuxarıdakı cümlələri incələdikdə görürük ki, hansında tək bir fikir, tək bir hiss, tək bir vəziyyət şərh olunmuşdur.

H.Dizdaroğlu sadə cümlədən bəhs edərkən xəbərin ifadə vasitələrinə görə sadə cümlələri “Yalın ad tümçəsi”, “Yalın eylem tümçəsi” adlandırır.

Qeyd etmək istərdik ki, bu cür təsnifata əksər türk dilçilərin əsərlərində rast gəlinir. Cümlə üzvlərinin sıralanmasına görə “Yalın Düz Tümçə”, “Yalın Tümçə” növlərini göstərir.

Örneğin:

Su çüllüğü, öteki çüllüğe benzemez (Y.Mahmut).

Bu ellerde tamam ayrı bir sanat eseridir (Yusif Ziya Ortaç).

O, xəbəri cümlənin sonunda işlədilməyən cümlələri (Yalın devrik tümçə) adlandırır.

Senden seyrediyorum denizlerin en mavişim (Cahit Sıtkı Tarancı).

Siz çocuk oynacağı mı sanıyorsunuz eleştirmeyi? (Ataç).

H.Dizdaroğlunun cümlə haqqında söylədiyi fikirləri saf-çürük etdikdə məlum olur ki, müəllif Azərbaycan dilindən fərqli tədqiqat obyektini seçilmişdir.

Onun sadə cümləyə olan münasibəti, yuxarıda verilmiş izahatlar, heç də sadə cümlə problemini elmi cəhətdən hərtərəfli aydınlaşdırmır. O sadəcə türk dilində, belə bir cümlənin varlığını geniş izah etmişdir.

Türk dilçilərinin sadə cümlə haqqındakı fikirlərindən görünür ki, onların əksəriyyəti yalnız bir hökmü ifadə edən və bir xəbərdən ibarət olan cümlələri sadə cümlə hesab edirdi.

Sadə cümlənin əsasını müstəqil sintaktik vəzifələri sözlər və birləşmələr təşkil edir (12-50-51).

Azərbaycan dilinə müraciət etdikdə oradakı təktərəkibli qeyri-müəyyən şəxslə, ümumi şəxslə, şəxssiz, söz cümləni, adlıq (müəlliflərin bəziləri bu bölgüyə müəyyən şəxslə, vokativ cümlələri daxil edirlər) formal cəhətdən başqa dillərdə olan belə cümlələrə oxşaya bilər.

Son zamanlar türkologiyada sadə cümlənin bir sıra konkret məsələləri ilə yanaşı, nəzəri problemləri də tədqiq edilmişdir. Sadə cümlələrin nəzəri məsələlərinə dair aparılmış tədqiqat sırasında N.K.Dimitryevin “Детали простого предложения”, N.A. Baskakovun “Предложение и словосочетание в тюркских языках”, “Структура простого предложения в тюркских языках” və başqalarını göstərmək olar.

Müasir türk və Azərbaycan dillərində sadə geniş cümlələr- öz komponentlərinin- baş və ikinci dərəcəli üzvlərinin ardıcılıq sırası ilə fərqlənən quruluşu modelləri, həmçinin inversiya modelləri vardır.

Sadə geniş cümlələrin öyrənilməsi bir neçə baxımdan əhəmiyyətlidir. Sadə cümlə sistemindəki təsnifata aydınlıq gətirir və sadə cümlənin tədrisində özünü göstərən dolaşlıqlığı aradan qaldırmağa kömək edir.

Tərkibində təşkilədiçi üzvlərlə yanaşı, təyinedici üzvlərdən biri və ya hamısı iştirak edən cümlələr sadə geniş cümlə adlanır. Sadə cümləni genişləndirən ikinci dərəcəli cümlə üzvlərinin əlaqəsi sadə geniş modellərinin rəngarəngliyini meydana çıxarır.

Türk və Azərbaycan dillərində bəzi sadə cümlələr vardır ki, quruluşca sadə olsa da məzmununa görə mürəkkəbləşir. Sadə cümlənin məzmununa görə mürəkkəbləşməsi bütövlükdə türk dillərinin hamısına aiddir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Atabey Neşe, Özel Sevgi, Ayper Cam. Türkiye Türkçesinin Sözdizimi, Ankara, 1981
2. Banguoğlu Tahsin. Türkçenin Grameri, Ankara, 1990
3. Dizdaroğlu Hikmet. Tümce Bilgisi, Ankara, 1976
4. M.Ergin. Türk Dilbilgisi, İstanbul, 1993
5. Gencan Tahir Nejat “Dilbilgisi”, İstanbul, 1975
6. Prof. Dr.Hatiboğlu Vecihe. Türkçenin Sözdizimi, Ankara, 1972
7. Özdemir Emin. Cümle Kalıpları, Türk Dili, sayı,184, ocak, 1967
8. Abdullayeva. N. Sadə cümlə,1979
9. Kazımov.Q.Ş. Müasir Azərbaycan Dili, Sintaksis, Bakı, 2000
10. R.Ə.Rüstəmov. Türk dilinin sintaksisi. Bakı, “Nurlan” 2009

Рустамов Р.А.

О простых предложениях в азербайджанском и турецком языках

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются теоретические вопросы, связанные с проблематикой простого предложения; описание предложения как функциональной единицы языка; описание предикативной структуры предложения с позиций логики отношений; выявление видов и способов конструктивно-синтаксических связей слов в предложении, а также описание структурно-семантических моделей простых предложений азербайджанского и турецкого языков.

Ключевые слова: синтаксис, простое предложение, односоставное предложение, неопределенно-личное предложение, безличное предложение, слово-предложение

R.A. Rustamov

About simple sentences in Azerbaijani and Turkish

SUMMARY

The article deals with the theoretical issues related to the problems of a simple sentence; description of the sentence as a functional unit of language; description of the predicative structure of the sentence from the standpoint of the logic of relations; identification of types and methods of structural and syntactic relationships of words in a sentence, as well as the structural and semantic models of simple sentences of the Azerbaijani and Turkish languages.

Keywords: syntax, simple sentence, types of simple sentences.

MÜASİR TÜRK ƏDƏBİ DİLİNDƏ QOŞMALARIN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: morfologiya, köməkçi nitq hissələri, qoşmaların leksik-semantik xüsusiyyətləri

Köməkçi nitq hissələrini əsas nitq hissələrindən fərqləndirən amillərdən birincisi, köməkçi sözlərin real leksik məzmunundan məhrum olmasıdır. Köməkçi nitq hissələri əsas nitq hissələrindən fərqli olaraq suala cavab vermir, morfoloji cəhətdən dəyişməz, cümlə üzvü də ola bilmir.

Zaman-zaman aparılan tədqiqat işləri, formalaşmış elmi fikirlər bir daha sübut edir ki, sözlərin real leksik məzmunundan məhrum olmaları, onları köməkçi nitq hissələri adlandırmağa əsas verir. Mövcud türk dillərinin lüğət tərkibi, leksik-qrammatik əlamətlər əsasında bir neçə nitq hissəsinə bölünür. Bu nitq hissələrinin müstəqil cümlə üzvü kimi işlənilməsinə görə iki əsas və köməkçi qrupda birləşdirilir. Türk dillərində köməkçi nitq hissələri ilə bağlı mübahisəli məsələlər demək olar ki, son zamanlar öz həllini tapmaqdadır. Məlumdur ki, tarixən müstəqil mənalı sözlər olmuş, dilin keçirdiyi tarixi inkişaf mərhələlərində öz müstəqilliklərini ya qismən və ya tamamilə itirərək köməkçi nitq hissəsi adlandırılmışdır. Beləliklə, bu nitq hissəsi ya söz, söz birləşmələri, yaxud da cümlələr arasında müxtəlif sintaktik əlaqə, münasibət, söz və cümlələrə məna çalarlıqları verməyə xidmət edir. Müstəqil mənadan məhrum olan köməkçi nitq hissələri, söz düzəltmə və cümlə üzvi olmaq funksiyalarından da məhrumdur. Yəni köməkçi nitq hissələri, əsas nitq hissələri kimi çıxış edə bilmir. Buraya ədat, bağlayıcı, qoşma və modal sözlər daxildir.

Dilçilikdə uzun müddət mübahisəli görünən köməkçi nitq hissələri, onların tərkibinə hansı kateqoriyaların daxil olması məsələsi tədricən öz həllini tapmaqdadır. Məlumdur ki, müasir türk ədəbi dilində və eləcə də türk dillərində qoşmalar uzun müddət öz həllini tapmamışdı. Bunun əsas səbəbi kimi qeyd edə bilərik ki, dilçi alimlərin böyük əksəriyyəti köməkçi nitq hissələrinin təsnifatında semantik cəhətinə üstünlük verərək qəbul etmişlər.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, qoşmalar sözlər və söz birləşmələri arasında müxtəlif sintaktik münasibətləri əks etdirən sözlərdir. Müasir türk dilinin qrammatik quruluşunda qoşmalar xüsusi yer tutur. İltisacı dillərdən biri kimi türk dilində qoşmalar çox inkişaf etmişdir. Qoşmalar qrammatik cəhətdən dəyişməyərək adlardan sonra gəlib əşya ilə hərəkət və ya əşya ilə əşya arasında müəyyən münasibət bildirən və qrammatik əlaqə yaradan, leksik məna daşımayan köməkçi nitq hissəsidir.

J. Deni iri həcmli tədqiqat əsəri olan “Türk dili qrameri” kitabında qeyd edir ki, şəkilçilərin bir qismi, bəzən də zərflərə aid olan sözlər qoşmalara daxil olmalıdır. J. Deni türk dilində qoşmalardan “ İlgeçler” adı altında bəhs etmiş, hər bir qoşmanın semantik-struktur və funksional cəhətlərindən ətraflı söz açmışdır. (7, s.601)

Lakin J. Deni həm əsas, həm də köməkçi nitq hissəsi kimi işlənən qoşmalardan, keçid səciyyəli sözlərdən ayrıca bəhs etməmişdir. Türkiyədə nəşr edilən bir çox qrammatika kitablarında da qoşmalar əsasən ötəri şəkildə araşdırılmışdır, qoşmalarla nəticədə qoşmalarla digər köməkçi nitq hissələrinin, eləcə də əsas nitq hissələri ilə qoşmaların qarşılıqlı əlaqələri mübahisəli həll olunmuşdur.

F. Zeynalov haqlı olaraq qeyd edir ki, nitq hissələrinin təsnifatındakı problemlər tam həll olunmamışdır. (1, s. 68)

Göründüyü kimi qoşmaların tədqiqi nitq hissələrinin təsnifatı problemləri ilə birbaşa əlaqədardır. Məsələn, alt, üst, üzere tipli sözlərin isim və ya köməkçi ad olduğunu

yalnız kontekst vasitəsilə, sözün sintaktik vəzifəsi ilə müəyyən etmək mümkündür. Bu mənada F.Zeynalov doğru yazır ki, "cümlə daxilində qrammatik semantikasını mühafizə edən, sintaktik cəhətdən qoşmalara oxşayan bu tipli sözlər köməkçi adlar kimi xarakterizə oluna bilər." (1, s.148.)

Nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, qoşmaların köməkçi nitq hissəsi kimi əsas leksik vahid ilə şəkilçi arasında durduqları üçün bəzən sözün qoşmaya, yaxud da şəkilçilərə aid edilməsi çətin olur.

Başqa bir cəhətdən qoşmaların bir qismi (qeyri-sabit qoşmalar) başqa nitq hissələri ilə, xüsusilə zərflərlə qarışdırılır. Bunun əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, belə qoşmaların məzmununda onun predmetlik mənası qalmaqdadır.

Bu baxımdan da Fərhad Zeynalov qoşmaları leksik-qrammatik bir kateqoriya kimi qəbul etməyi təklif edir. (2, səh.61)

Bir sözlə, qoşmaların bildirdiyi mənalara nə tək cə qoşmanın semantikasını, nə də qoşmadan əvvəl gələn sözün leksik mənasını ilə bağlıdır. Məsələn: "kadar" qoşmasının həm kəmiyyət mənasını bildirməsi, həm zaman mənasını, həm də komparativ mənə əks etdirməsi dediklərimizə bir sübutdur.

Bəzi digər qoşmalar da demək olar ki, funksiya etibarilə bu qoşma ilə eynilik təşkil edir.

Diqqəti çəkən məsələlərdən biri də qoşmaların (eyni bir qoşmanın) müxtəlif mənə çalarlıqlarını ifadə etməsi dilçilər arasında fikir ayrılığına səbəb olur. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi qoşmalar mənə müxtəlifliyinə görə bəzi alimlər qoşmaları qrammatik mənə bildirən vahidlər hesab edir. (8, c.274)

Bəzən də qoşmaları hal kateqoriyası ilə eyniləşdirmək cəhdləri də olmuşdur. Məs: Senin için güzel bir kitap aldım. Sana güzel bir kitap aldım. İsmi hal kateqoriyasının izahındakı fərqliliklərin birmənalı şəkildə məhz bununla bağlı olduğunu izah etmək olar:

1) **İsmi adlıq halı ilə işlənən qoşmalar:** Erkek çocuklar gibi ata binmesini, silâh atmasını, birdir bir, esirəlməyə oynamasını çox seviyordu. (Ö.Seyfettin, s.175) Cansız bir heykel gibi hiç kimsedemiyordu... Deli gibi koşmaya başladı. Kestirme gitmek için hendeklerden atladı. (Ö.Seyfettin, s.176.) Cami meydanından geçerken Kurt Hocanın çaylak gibi minareye konduğunu gördü. (Ö.Seyfettin, s.180.)

2) **İsmi yiyəlik halı ilə işlənən qoşmalar:** Benim için yapamayacağı bir şey yoktu. (F.Pekşen, s.31) Benim hayatta senin kadar tecrübem yok. (S.Ali, s.310.) Fakat Sözlərdə okuyan kızlarının kalemindən bu rənglərə boyanmaq, o biçarelər için bir mecburiyyət, bizim için bir usuldü. (R.N.Güntekin, s.214.)

3) **İsmi yönlük halı ilə işlənən qoşmalar:** Mavi aba terliklərindən boynunun görebildiği yerlerine kadar bütün vücudunu diqqətlə süzdü... Demək kendini sıkın bu evdə ölməyə kadar mahpus kalacaktı. (Ö.Seyfettin, s.175.) Şimdiye kadar bir kişinin iki pehlivanla gürəştiği işitilmemişti. (Ö.Seyfettin, s.178.) Bütün tedbirlərə, tedavilere rağmen gündən-günə ilerleyen bir veremi vardı. (R.N.Güntekin, s.209.)

4) **İsmi yerlik halı ilə işlənən qoşmalar:** Türbeden evvel iki ev də yangından kurtulmuştu. (Ö.Seyfettin, s.168) İki haftadan sonra Ali Hoca yeşil boyalı dükkânın kapısında görüldü. (Ö.Seyfettin, s.170.) Ondan sonra yaptığım değil, hətta düşündüğüm fənalıkların bile vicdanımda tutuşturduğu nihayətsiz cəhennəm azapları içinde hâlâ kıvranıyorum. (Ö.Seyfettin, s.171)

Köməkçi nitq hissələrində və qoşmalarda ənənəvi meyl çox hiss olunur. Bu baxımdan da qoşmalarla ədatlar qarışdırılır. Əslində qoşmalar ədatlara tabe edilir. Tahir Nejat Gencan köməkçi nitq hissələrini 3 əsas hissəyə ayırır: ədat, bağlayıcı və nidalar. Müəllifin bu əsərində zərflərlə qoşmalarda eyniləşmə cəhdləri hiss olunur. (6, s.369-394)

Qoşmalardan bəhs edərkən sanki, nitekim sözlərini də onlara daxil etmişdir. Bizə elə gəlir ki, müəllif burada yanlışlığa yol vermişdir. Göründüyü kimi nitekim, sanki sözləri qoşmaların qoşulduğu sözlə birlikdə mənə qazanma meyarına uyğun gəlmir. "Sanki" sözü bənzətmə ifadə edən modal söz kimi, bəzən də bağlayıcı kimi işləyə bilər.

Bu məsələdə diqqətimizi çəkən edatlara verdiyi tərifdə olan anlaşılmazlıqdır. Tədqiqatçı alim yazır: "Sözcüklər kavram arasında anlam ilgisi kurmaya yarayan və ancak bu görevləri üçün kullanılan sözcüklərə ilgeç denir" (6, s. 369-394)

Əgər verilmiş tərifə diqqət etsək, sanki və nitekim sözlərini də ilgeçlər bölməsinə daxil etmək olar. Bu mövzu ilə əlaqədar M.Hüseynzadənin fikri çox diqqəti çəkəndir. O, yazır: "Qoşmalar əsas söz köklərindən əmələ gəlmiş, şəkilçiyə doğru inkişaf etdirilən və hər ikisindən (həm müstəqil mənalı söz köklərindən, həm də müstəqil mənaya malik olmayan şəkilçilərdən) tamamilə fərqlənən bir nitq hissəsi kimi xarakterizə edilmişdir". (2, 101.)

Biz düşünürük ki, türk dilçiləri qoşmaları araşdırarkən qrammatik və ya semantik xüsusiyyətə əsasən daha çox yer verdiklərinə görə onların qruplaşdırılmasında və izahında təxminən eyni mövqedə dururlar. Həmişə prinsipial bir mövqedə duran M.Ergin köməkçi nitq hissələrini "Edatlar" başlığı altında verərək, onları belə xarakterizə etmişdir: "Edatlar manaları olmayan sadəcə grammer vəzifeleri bulunan kelimelerdir. Tek başlarına manaları yoktur. Hiçbir nesne veya hareketi karşılamazlar. Fakat manalı kelimelerle birlikte kullanılarak onları desteklemek suretiyle bir grammer vazifesi görürler. Onun için manalı kelimeler olan isimlerin ve fiillerin yanında edatlara da vazifeli kelimeler de diyebilirsiniz."

Məlum olduğu kimi ədatların leksik mənalı yoxdur, onlar mətnə daxil olduqda, ya da cümlə içərisində mənə qazanırlar. Çox qəribdər ki, M.Ergin qoşmaları "son çekim edatları" kimi təqdim etmişdir. Deyilən fikirlərə hörmətlə yanaşaraq, bir iradımızı dilə gətirmək istəyirik. Fikrimizcə, hər bir dildə köməkçi nitq hissələrinin, hər birinin adı olması daha doğru olardı. Onları bir terminlə (edat) izah etmək məntiqi cəhətdən doğru deyildir. Bu istər-istəməz qarışıqlığa və qeyri-müəyyənliyə zəmin yaradır.

Yuxarıda da qeyd etmişdik ki, nazaran, nisbette və s. sözlər qoşmalara aid edilmişdir. Necmettin Hacıeminoğlunun sözlərinə gəldikdə isə ona haqq qazandırdığımızın səbəbi odur ki, hər bir dilin ümumi qrammatik kateqoriyalarının olması da məhz bununla əlaqədardır.

Rus dilindən türk dilinə tərcümə əsasında o dildəki predloqların(önsəkilçilər və ya önqoşmaların) türk dilinə bəzən leksik mənə bildirən sözlərlə tərcümə edilməsi bunları eyniləşdirməyə əsas verir. Məs: "У окна" türk dilinə "pencerenin yanında" tərcümə olunursa, "На улице" isə "sokakta kimi" tərcümə edilecekdir. Rus dilində "У" predloqlarının müraciət mənası (məkan) olduğu və onun konkret predmet bildirmə mənası olmadığı halda türk dilində, yanında sözünün konkret predmetlik mənası vardır. (4, səh.5)

Türk dilçilərindən M.Necmettin Hacıeminoğlu "Türk dilində edatlar" kitabında, Brokelmanı, J.Deni və s. kimi avropalı alimlər türk dilindəki bir sıra sözlərin tərcüməsi prosesində "isim muazaf olmuş və çekim ekimi almış bir çox kelimeleri (içinde, dışında, karşısında, yanında ve s.) kendi dillerine kıyasla edat saymalarını doğru bulmadığımızı belirtmek isteriz." fikirlərini irəli sürür. (4, səh.5)

Demək olar ki, müəlliflə fikirlərimiz üst-üstə düşür. Müəllifin bir əsərində köməkçi nitq hissələrinin təsnifatı məsələsi öz həllini tapmamış, onların hamısı ədatlara aid edilmişdir.

Nazaran, nisbette və s. sözlər qoşmalara aid edilmişdir. N. Hacıeminoğlunun fikirlərinə gəldikdə isə ona haqq qazandırdığımızın səbəbi odur ki, hər bir dilin ümumi

qrammatik kateqoriyalarının olması təbii sayılmalıdır. Müasir türk ədəbi dilində qoşmaların spesifik, qrammatik kateqoriya olması da məhz bununla əlaqədardır. Rus dilindən türk dilinə tərcümə əsasında o dildəki önqoşmaların (predloqların) türk dilinə bəzən leksik məna bildirən sözlərlə tərcümə edilməsi bunları eyniləşdirməyə əsas verir. Məs: “У окна” türk dilinə “pencerenin yanbaşında” tərcümə olunursa, “на улице” isə “sokakta” kimi tərcümə ediləcəkdir. Rus dilindəki ifadəyə “где” sualı veriləcəkdir. Bu baxımdan hər bir nitq hissəsinin dəqiq mövqeyini, işlənmə yerini təyin etmək üçün dilçi alimlərin fikirlərinə hörmətlə yanaşmaq lazımdır.

Qeyd etmək istərdik ki, indiyə qədər nitq hissələrinə aid müxtəlif səpkidə məqalələr, monoqrafiyalar yazılmasına baxmayaraq, yenə də bu sahənin dərindən öyrənilməsinə fikir vermək lazımdır.

Aparduğumuz tədqiqat nəticəsində, köməkçi nitq hissələri, eləcə də qoşmalar haqqında çox tutarlı tədqiqat əsərlərinə rast gəlirik. Bunlardan Neşe Atabey, Dr.İbrahim Kutluk, Sevgi Özer tərəfindən yazılmış, II cildlik tərtibatda “Sözcük türleri” əsəri diqqəti cəlb edir. Bu kitaba müraciət edərkən nitq hissələrinin təsnifatı və tədqiqi ilə əlaqədar yazılmış əsərlərin bir növ nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Bu kitabda qoşmalar başqa nitq hissələri ilə qarışdırılmır. Ən maraqlı cəhət sabit və qeyri-sabit qoşmalar isə ayrı-ayrı tədqiq edilib. Ümumiyyətlə, nitq hissələrini, eləcə də qoşmaları tədqiq edərkən müəlliflərə qədər deyilmiş fikirlərə münasibət, yeri gəldikcə qeyd olunmuşdur.

Müəlliflər doğru olaraq qeyd edirlər ki, qoşma məsələsini çətinləşdirən səbəb Avropa dillərinə əsaslanmaq olmuşdur. Daha dərinə getdikcə görürük ki, bu fikri yalnız qoşmalara şamil etmək düzgün olmazdı. Bu təsiri ümumiyyətlə, nitq hissələrinin təsnifatı prinsipinə də aid etmək doğru olardı.

Kitabda oxuyuruq: “Kimi dilbilgisi kitablarında ilgeç ve bağlaçları anlamsız sözcükler olaraq benimsemektedirler. Burada özellikle belirtmek istediğimiz konu herhangi bir dilde anlamsız bir sözcük olmadığı gibi, sözcüklerin belirli kavramların anlatımı için yaratıldıklarıdır. Eskilerin edat adı altında topladığı sözcükleri ilgeç, bağlaç, ünlem diye ayrı-ayrı düşünmekteyiz”. (5, s.132)

Əsərdə qoşmaları şəkilçilərlə eyniləşdirmə təmayülü də vardır. Məs: buna görə, yerinə bence, kendime görə yerinə kendimce ifadələrində ”bana göreni” bence modal sözünə bərabər etmək, “göre”ni “ce” şəkilçisi ilə eyniləşdirmək, dilin tədqiqi baxımından doğru hesab edilməməlidir. ” Görə”nin öz yeri və vəzifəsi, “ce”nin də öz yeri və funksiyası vardır.

Zəngin materiallarda əhatə olunmuş bu kitab hələ çox mübahisəli məsələlərin həll olunmasına köməklik göstərəcəkdir.

Müasir türk ədəbi dilində qoşmaların xüsusi yeri olduğu üçün dərslik və dərs vəsaitlərində, rus dilində yazılmış əsərlərdə onların izahına xeyli yer verilmişdir. Fəqət qoşmalar sistemləşdirilməmiş, dərs planına uyğun olaraq səpələnmiş halda verilmişdir.

“Учебник турецкого языка” kitabında müəllif “послелог” adlandırdığı qoşmalara ile, için, kadar, gibi və s. kimi artıq sabitləşmiş qoşmalarla yanaşı sonra, evvel, önce və s. zərflə də daxil edilmiş (bunlar zaman bildirən sözlərdir) eyni zamanda ara, üst, alt, doğru, yan, karşı, ön, arka, iş, dış, hak (kı), zarf, üzer (i) kimi çoxu məkan anlayışını bildirən sözləri isə ayıraraq onlara “Имена в служебном роли” adını vermişdir. (9, стр.178)

Düşünürük ki, göstərilən təsnifat da özünü doğrultmur. Zaman bildirən sözlərin qoşmalara, məkan bildirən sözlərin isə köməkçi sözlərə daxil edilməsi, daha doğrusu onların başqa-başqa siniflərə ayrılması yalnız rus dilinin qrammatik quruluşundan çıxış etməyin nəticəsi ola bilər.

Dünya dillərindən olduğu kimi türk dilində də islahatlar aparılmış, özləşmə

nəticəsində başqa dillərdən alınmış sözlərin yeni, əsil türk sözləri ilə əvəz edilməsi prosesi davam etməkdədir.

Köməkçi nitq hissələrinə müraciət etməyimizdə əsas məqsədimiz, qoşmaların leksik-semantik xüsusiyyətlərini bir daha nəzərdən keçirmək olub. Burada əsasən, bu köməkçi nitq hissəsinin digər köməkçi nitq hissələrindən, fərqli və üstün cəhətlərini geniş şəkildə ətraflı tədqiq etmək, onun lazımi qiymətini verməyi qarşımıza məqsəd qoyduq.

Oxucuların nəzərinə çatdırmaq istəyirəm ki, Azərbaycanda ilk dəfə olaraq “Müasir Türk Dilində köməkçi nitq hissələri” (keçid prosesi) adlı monoqrafiya professor R.Rüstəmov tərəfindən yazılmışdır. Həmin monoqrafiyada ad-qoşmalar, onların leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri geniş şərh olunmuş, istənilən məntiqi nəticə əldə edilmişdir. Müəllif haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, qoşmalar əsas nitq hissələri ilə morfoloji elementlər arasında aralıq mövqe tutur. Qoşmaların türk dilinin morfoloji quruluşunda belə aralıq mövqeyi həmin nitq hissəsinin əsas nitq hissələri ilə sıx əlaqədə olduğunu şərtləndirir. Əsas nitq hissələrindən qoşmalara keçid prosesində isə iki mühüm tipi fərqləndirmək lazımdır. Birincisi, tarixən əsas nitq hissələrindən təcrid olunaraq tarixi inkişaf prosesində tam qoşmalaşmış sözlərdir ki, bu cür sözlər türkoloji ədəbiyyatda sabit qoşmalar hesab olunur. İkincisi, əsas nitq hissələrindən qoşmalara keçid prosesi keçirən, ilkin mənbəyindən tam təcrid olunmamış sözlərdir ki, bunlar qeyri-sabit qoşmalar hesab olunur. Deməli, qoşmalar mahiyyətcə bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqlənən tiplərə malikdir. Türkoloji ədəbiyyatda qoşmaları müxtəlif cür təsnif edilməsi, “ad qoşmalar” və “qoşma –hissəciklər” adı altında öyrənilməsi məhz bununla bağlıdır. Biz qoşmaların leksik-semantik xüsusiyyəti adlandırdığımız məqalədə, monoqrafiyada qeyd olunduğu kimi: “qoşma-ad”, “ad-qoşma”, “köməkçi adlar”, və s. kimi müxtəlif tədqiqat aparmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Məqsədimiz qoşmaların sayca az olmalarına baxmayaraq, qoşmaların dildə istər rəsmi, istərsə də bədii əsərlərdə olduqca geniş işlənməsini, özünəməxsus bir köməkçi nitq hissəsi olduğunu bir daha sübut etməkdir.

Müasir türk dilində qoşmaların spesifik xüsusiyyəti, müstəqil mənalı sözlərin şəkildə formalaşmaya doğru inkişafının müəyyən mərhələsini təşkil edir.

Bütün bu deyilənlərdən görüldüyü kimi, köməkçi nitq hissələrinin elmi cəhətdən geniş tədqiq olunması, xüsusilə də qoşmaların ümumiyyətlə nitq hissələri və eləcə də köməkçi nitq hissələri sistemində yeri məsələsi son illərdə demək olar ki, öz həllini tapmışdır. “Türk dilində köməkçi nitq hissələri” adlı əsərdə bu mövzu hərtərəfli şərh edilmiş, köməkçi nitq hissələri tarixi-ənənəvi prinsipə əsaslanaraq sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir. (3, 217s.) Qeyd etməliyik ki, müasir türk dilində işlənən qoşmaların böyük bir qismi əsas nitq hissələrindən təcrid olunmuşdur. Lakin həmin nitq hissələrindən qoşmalara dilin sinxron vəziyyətində keçid kimi özünü göstərən təcrid olunma prosesi tam başa çatmamışdır. Bu qoşmalar ikili funksiya daşıyaraq həm əsas, həm köməkçi nitq hissələri kimi işləyə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. F.Zeynalov. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri, Bakı, 1971.
2. M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1983.
3. Rüstəmov “Müasir türk dilində köməkçi nitq hissələri”, Bakı, 1996, 217s.
4. M.Necmettin Nacieminoğlu “Türk dilində edatlar” İstanbul, 1974.
5. Neşe Atabay, Dr. İbrahim Kutluk, Sevgi Özel, “Sözcük türleri” (I bölüm) Ankara 1976.
6. Tahir Nejat Gençan “Dilbilgisi”, İstanbul, 1975.
7. Jean Deny. Türk dili grameri (Osmanlı lehçesi) İstanbul, 1941.
8. «Вопросы Тюркологии» Издательство «ЭЛМ» Баку 1988.
9. Ш.Айляров. Учебник турецкого языка. Москва, 1954.

Мамедова Дж.

Лексико-семантические особенности послелогов в современном турецком литературном языке

РЕЗЮМЕ

Проблема служебных частей речи в языках различной типологии привлекала и продолжает привлекать внимание лингвистов. Служебные части речи рассматриваются как необходимые, но все же скорее как факультативные средства языка. При этом остается целый ряд вопросов, связанных не только с проблемой функционирования служебных частей речи в языке, но и самим их происхождением, особенностями проявления их морфологических и лексико-синтаксических функций в языках различного типологического строя, в том числе и турецкого языка. Все это и предопределяет актуальность исследования и необходимость как теоретического, так и практического анализа служебных частей речи в турецком языке, чему и посвящена данная статья.

Ключевые слова: морфология, служебные части речи, лексико-семантические особенности послелогов

Mammadova Dj.

Lexical-semantic features of postpositions in Modern Turkish literary language

SUMMARY

The problem of the parts of speech in languages of different typological system has attracted and continues to attract the attention of linguists. Auxiliary parts of speech are regarded as necessary, but still more as optional means of language. This provides a number of questions related not only to the problem of the functioning of parts of speech in the languages of different typological system, but also their own origin, especially manifestations of their morphological and lexical- syntactic functions, including the Turkish language. All this determines the relevance of the study and the need for both theoretical and practical analysis of auxiliary parts of speech in the Turkish language, which this article is devoted to.

Keywords: morphology, auxiliary parts of speech, lexical-semantic features of postpositions

**AHMET KABAKLININ TƏDQIQATINDA
KLASSİK ƏDƏBİYYAT MƏSƏLƏLƏRİ
(Birinci məqalə. “Mevlana”)**

Özünün qiymətli elmi tədqiqatlarında istər Azərbaycan, istərsə də qardaş Türkiyə folkloruna və klassik ədəbiyyatına geniş yer verən görkəmli ədəbiyyatşünas alimlərdən biri də professor Ahmet Kabaklıdır. (1924-2001). 1948-ci ildə İstanbul Universitetinin Türk dili və ədəbiyyatı bölümünü bitirən Ahmet Kabaklı bir müddət İstanbul Yüksək Öyrətmən Okulu və Atatürk Eytim İnstitutunda müəllimlik etmişdir. Bu illərdə o həm də Ankara Hüquq Fakültəsini bitirərək qısa bir müddət vəkillik də etmişdir.

1972-ci ildə “Türk ədəbiyyatı” dərgisini, 1978-ci ildə isə Türk Ədəbiyyatı Vəqfini təsis etmişdir. Elmi yaradıcılığında ədəbiyyat tarixçiliyi üstünlük təşkil edən Ahmet Kabaklı fundamental beşcildlik “Türk ədəbiyyatı” əsərinin müəllifi olmaqla yanaşı, həm folklorun, həm klassik ədəbiyyatın, həm də çağdaş ədəbiyyatın müxtəlif problemlərinə həsr edilmiş bir sıra başqa kitabları da zaman-zaman elmi-ədəbi ictimaiyyətə təqdim etmişdir.

Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, Ahmet Kabaklının yaradıcılığında klassik ədəbiyyat məsələləri daha geniş yer tutur. Bu da təsadüfi deyildir; belə ki, ərəb-fars və klassik osmanlıcanı dərinlən bilməklə yanaşı, o, ürəyində həm də çox güclü bir klassik ədəbiyyat sevgisi daşımaqdadır. Bu klassiklər arasında heç şübhəsiz ki, dahi türk şairi və mütəfəkkiri Mevlana Cəlaləddin Ruminin ayrıca bir yeri vardır.

Hələ sağlığında dahi bir şair və ustad kimi çox böyük şöhrət qazanmış Mevlananın həyat və yaradıcılığı haqqında cildlərlə əsərlər yazılmışdır. Bilindiyi kimi, bu böyük mütəfəkkir haqqında ilk əsəri onun öz övladı Sultan Vələd yazmış və o gündən bu günə qədər həmin yazıların ardı-arası kəsilmir. Müasir tədqiqatçılar arasında isə Türkiyədə Abdulbaqi Gölpınarlının, Hilmi Yücəbaşın, Aytən Lərmioğlunun, Məhmət Öndərin, İsmayıl Yakıtın, İsmayıl Həbib Sevükün və başqalarının adlarını çəkə bilərik.

Böyük alman şairi və filosofu İohan Volfqanq Gete də özünün “Qərb-Şərq Divanı”nda Mevlana sənətinə və fəlsəfəsinə yüksək qiymət vermişdir.

Rusiya mevlanaşünaslarından şairin həyat və yaradıcılığına bir neçə monoqrafiya həsr etmiş Radiy Fiş daha məşhurdur. Azərbaycanda AMEA-nın müxbir üzvü Azadə Rüstəmovə “Mevlana Cəlaləddin Rumi” monoqrafiyasını yazıb nəşr etdirmişdir.

Ancaq Cəlaləddin Ruminin yaradıcılığı o qədər dərin və çoxqatlıdır ki, yenə də bu böyük şəxsiyyətin əsərləri dünya şərqşünaslarını, türkoloqlarını cəlb etməkdə, yeni-yeni tədqiqatlar meydana gəlməkdədir.

Professor Ahmet Kabaklının “Mevlana” monoqrafiyasının bu siyahıda ön yerlərdən birini tutduğunu desək, heç də yanılmazdır. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, alimin vəfatından 10 il sonra monoqrafiyanın 11-ci nəşri işıq üzünə görmüşdür.

Öz tədqiqat obyektini yüksək qiymətləndirən professor monoqrafiyanın kiçik “Ön söz”ündə yazır:

“Gerçekten Mevlana, ölümü üzerinden yediyüz yıl (17 Aralık 1273) geçmiş olduğu halde, bize en fazla eseri, hatırası, menkıbesi, töresi, hayat hikayesi gelebilen Türk büyüğü (və İslam büyüklerinden biri) dır. 13. Yüzyıl Anadolusunun ne bir padişahından, ne bir kahramanından, ne de bir başka veli, sanatkar ve şairinden, Mevlananın yüzde biri kadar hatıra kalabilmiştir.” (1, s. 9)

22 əsas bölümdən ibarət olan monoqrafiyada Mevlananın anadan olduğu gündən vəfat etdiyi günə qədər həyat və yaradıcılığı ən kiçik detallarla araşdırılaraq oxucuların

nəzərinə çatdırılır. Elə ilk fəsildəcə Mevlananın şagirdi Əflaki Əhməd Dədənin (XIV əsr) göstərdiyi və elmi-ədəbi dairələrdə qəbul edilmiş rəsmi doğum tarixi olan 1207-ci ili şübhə altına alan Ahmet Kabaklı yazır:

“Ancak gayretli hayranı (Mevlananın – J.Ə.) Eflakinin, yanlış bilgi aldığı, yahut yüce Pirine genç yaşlarda daha harikalı işlər yakıştırmak için, onu sekiz, on yıl daha geç doğmuş gösterdiği, bizzat Mevlananın “Fihi Mafih”indeki şu kayıttan anlaşılmaktadır.” (1, s. 13.) Mevlananın qeydində isə 1207-ci ildə Xarəzmşah Səmərqəndi mühasirə edərkən onun bu şəhərdə olması və o zaman müşahidə etdiyi hadisələri sonralar qələmə aldığı göstərilir. Buradan da Ahmet Kabaklı belə bir doğru elmi qənaətə gəlir ki, kiçik Cəlaləddinin o zaman ən azı 6-7 yaşı olarmış və onun doğum tarixini 1200-cü il saymaq daha düzgündür.

Bu elmi-bioqrafik dəqiqləşdirmədə sonra yenə də mənbələr üzərindəki tədqiqatları davam etdirən alim məlumatları saf-çürük etməklə onlardan analitik üsulla daha obyektiv informasiyanı ayıraraq oxucuya çatdırmağa çalışır. Axı orta əsr mənbələri çox zaman elmi həqiqətlər əvəzinə müxtəlif mifik-mistik əhvalatları təqdim etməyə daha çox üstünlük verirdilər. Bu isə özlüyündə bir növ o dövrün elmi-ədəbi üsulu sayılırdı və oxucular tərəfindən təbii qarşılanırdı.

Mevlananın həyatı ilə bağlı sirr pərdəsinə bürünmüş ən maraqlı səhifələrdən biri də, onun Şəms Təbrizi ilə münasibətləridir. Təbii ki, Ahmet Kabaklı da bu hadisəyə öz monoqrafiyasında geniş yer vermiş və bunu belə qiymətləndirmişdir: “Mevlana olmasaydı belki Şəms hiç duyulmayacak, “Makalat”ında muammamsı şeyler söylemiş, tasavvuf tarixinin coşkun bir dervişi olarak kalacaktı. Ama Tebrizli Şəms de olmasaydı Mevlana sadece ilmi ve hikmetleri ile bilinecekti. Ömrünün ve bir çok ömürlerin hayretverici “macerasını” yaşayamayacak; manevi aşk semasının en parlak yıldızı olamayacak ve şüpheşiz o bütün sınırları aşarak Allah katında söylenmiş olduğu sezilen şiirlerini söyleyemeyecekti.” (1, s. 29.)

Şəms Təbrizi haqqındakı cüzi məlumatları araşdıran professor Ahmet Kabaklı belə bir maraqlı elmi nəticəyə gəlir ki: “Şəms hakkında menkıba ve övgülerden süzülen tarixi bilgiler:

Onun, belki de Azeri Türklərindən olduğu (seçmə bizimidir – J.Ə.), 1185 yıllarında doğup 1247-də (Aralık ayı) Konyada öldüyü, 1244 Ekimində Konyaya gəlip Mevlana ile buluşduğudur.” (1, s. 33.)

Burada daha çox maraqlı doğuran cəhət, alimin Şəmsin “Azəri Türklərindən” olduğunu ehtimal etməsidir ki, bu da onun Azərbaycana, Azərbaycan xalqına, Azərbaycan ədəbiyyatına səmimi sevgisinin və hörmətinin ən bariz əlamətlərindən biri hesab edilə bilər.

Monoqrafiyanın böyük bir hissəsi Mevlana Cəlaləddin Ruminin ədəbi-fəlsəfi irsinin təhlilinə həsr edilmişdir və aşağıdakı bölümlərdən ibarətdir: Mevlananın Fikirləri;

Mevlanada Təsəvvüf;

Mevlanada İnsan;

Mevlanada Əxlaqi Görüş;

Mevlananın Sosial Görüşləri.

Zənnimizcə, bunlar arasında “Mevlanada İnsan” bölümü daha önəmli yer tutur və bunun üzərində bir qədər ətraflı dayanmağı lazım bildik.

Böyük mütəfəkkirin insan haqqında düşüncələrini təhlil edərək ümumiləşdirən professor Ahmet Kabaklı “Fihi Mafih” əsərindən gətirdiyi böyük bir sitata əsaslanaraq aşağıdakı doğru elmi nəticəyə gəlmişdir:

Bu metndə insanın böyüklüğü ve ayrıca bağışlama ve düşmanı bile severek islah etme fikri vardır. Bu tutumda insanın “Tanrı sevgilisi” olmasının payı bulunduğu, her

azizliyin o noktaya dayandığı açıqça görünməkdir. Mevlana bu geniş sevgisini, din və mezhep farkı gözetməksizin bütün insanlara yaydığı için "bəşəri" oluyor. Bundan da elbette "insan və insanlık sevgisi" çıkıyor. Mevlananın İslam röntgeni altında yedi asır önce gördüğü və ifade ettiği bu hakikatleri, Batı dünyası ancaq 200 yıldır, o da beceriksiz və inanmamış bir hava içinde talaffuz etməyə çalışmaktadır." (1, s. 110.)

Mevlananın müasirliyini, müasir dünya üçün, insanların xilas və rifahı üçün əhəmiyyətini xüsusi olaraq nəzərə çatdıran bu fikirlərdə, əslində həm də müasir dillə desək, Mevlananın multikulturalizmi, onun multikultural dəyərlərə necə yüksək önəm verdiyinin elmi ümumiləşdirməsi özünün əksini tapmışdır. Doğrudan da, bu gün multikulturalizmin iflası uğradığını elan edən "Batı dünyası" üçün bu, ən tutarlı cavabdır. Bu həm də onu göstərir ki, "multikulturalizmin həyat obrazı olduğu Azərbaycan" (Prezident İlham Əliyev) kimi, qardaş Türkiyədə də, bu yüksək bəşəri dəyərlərin çox qədim bir tarixi və ənənəsi vardır. Bu yöndə fikirlərini davam etdirən alim yazır:

"Bunun içindir ki, Mevlananın meclisleri və etrafı yalnız Müslümanlar və sufilerle deyil, kafir diye anılan Hıristian və Musevilerle de dolup taşıyor. (Aslında kafir terimi, Allah tanımazları ifade içindir. Ama dilimizde Müslüman olmayanlar manasında da kullanılmıştır.) Etrafında Rum və Yahudilerin de bulunduğu, bunların bir kısmının onun cazibesiyə Müslüman oldukları, bir kısmının ise dinlerini dəyişmədən ona və tarikatine gönül verdikleri hem Sultan Veled Eflaki ve Sipehsaların eserlerinden, hem de bilhassa kendisinin "Fihi Mafih"inden anlaşılıyor." (1, s. 110-111.)

Monoqrafiyanın qiymətli hissələrindən biri də, "Mevlanada əxlaqi görüş" bölümüdür. Apardığı araşdırma nəticəsində alim bu qənaətə gəlir ki, "Mevlana Celaleddinin tasavvuftaki bütün anlayışları və digər fikirləri gibi, "Ahlak" telakkisi de İslamın özünə, Kuran və Hadis esaslarına dayanmaktadır. Bu əhlak anlayışı, günlük davranış və rastgele kişi münasebetlərindən cihanı kucaklayan insanlık sevgisinə kadar aynı pürüzsüz rahatlıkla çıkmaktadır. "Pirimiz", zaten o perdeden konuşmaktadır ki, kendi oğluna veya hayranı və müridi olan bir halifaya telkin ettiği iyilik, fazilet, ululuk düşüncəsi bütün insanlığa düstur olacaq vəcizələrindən ayırd edilməməkdədir." (1, s. 121.)

Əlbəttə, bu, həqiqətən də belədir və istər Türk, istərsə də başqa xalqların ədəbiyyatında bunun çox zəngin ənənələri öz bədii əksini tapmışdır. Bu baxımdan Mevlananın sələflərindən olan dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin ölməz "Xəmsə"sinə daxil olan poemalarının giriş hissələrindəki "Oğluma nəsihət" bölmələri çox zəngin material verir. Belə ki, Nizaminin də müdrik nəsihətləri təkcə konkret bir insana deyil, bütün bəşəriyyətə ünvanlanmışdır. "Yeddi gözəl" poemasının yazıldığı 1191-ci ildə artıq yeniyetmə gənc olan Məhəmmədə verdiyi nəsihət böyük şairin bütün insanlara, bütün gənclərə verdiyi və günümüzdə də əhəmiyyətini itirməmiş əvəzsiz müdrik öyüdlərdir:

Kim ki, ibrət dərsi alıb dünyadan
Sözün lövhəsini öyrənən zaman
Eləmiş sənəti elmə xəznədar,
Dünyanın müşkülü belə açılar.
Hər alim evini süpürdü, atdı,
Yuxusu gələndə yıxıldı yatdı.
Ey oğul, sənədir sözüm, yaxşı bax,
Çünki mən yatıram, sənə qal oyaq.
Adına yaxşılıq sikkəsini çal,
Böyük şöhrət qazan, göylərə ucal!

Nə qədər ki, varam mən bu dustaqda, ə
Yüksəl ki, yüksəlsin başın bu çağda.
Yaxşı ad qazanmış gözəl dost ara,

Ondan yetişərsən ağ günə, vara.
Xoş ətirli bir dost yaxşıdır, inan,
Hərzə-hərzə durub danışanlardan.
Bir dostun da olsa eyibli əgər, ə
Yüzünün adına ləkə yetirər.
Bağla öz əhdini pərvərdigara,
Başqa duyğulardan çəkil kənara.
Tanrının əmrinə sən əməl eylə,
Bil, üstün gələrsən hər bir müşkülə.
Hünər ardınca qoş, xalqa hünər saç,
Qapılar bağlama, ər ol, qapı aç,
Hər kim öyrənməyi bilməyirsə ar,

Sudan dürr, daşdan da gövhər çıxardar.
Ancaq, öyrənməyi ar bilən insan
Məhrumdur dünyada bilik almaqdan.
Çox iti zehinlər yatan oldular,
Axırda saxsı qab satan oldular.
Təlimə həvəskar çox korazehin
İqlimlər qazısı olmadı? Deyin.
Dünyada keçməsin boş cavan çağın,
Yol get ki, güclüdür indi ayağın. (2, s. 35.)

“Mevlana” monoqrafiyasının “Sosial görüşləri” bölümü də dahi şairin yaradıcılığının və burada öz əksini tapmış ictimai-siyasi görüşlərin günümüz üçün nə qədər əhəmiyyətli və qiymətli olduğunu elmi şəkildə ortaya qoymağdadır. Professor Ahmet Kabaklının burada irəli sürdüyü fikirlər ona görə qiymətlidir ki, onlar bütün Şərq klassiklərini “mistik” damğası ilə damğalayan, real dünya ilə heç bir əlaqələri olmadığı kimi sərsəm fikirlər irəli sürən Avropasentrist şərqşünaslara tutarlı cavab kimi səslənir. Təsəvvüfün heç də abstrakt ideyalar yığınınından ibarət olmadığını əsaslandıran alim, aşağıdakı elmi qənaətə gəlir:

“Gerçi bütün dünyası (Mevlananın – J.Ə.) tasavvufta, o dünya da Allahta, dolayısı ilə Hz. Peygamber və İslamda toplanır, lakin yine aynı büyük cazibedeki dönüşünden, Allah etrafındaki sürekli semaindan ayrılmamak şartıyla çağının, yaşayan insanların, topluluğun ve yaşayacak olanların günlük müşküllərini halleden, onların sorularına ve meselelerine “pratik” cevaplar veren fikirleri, öğütleri də vardır. Ötekiler gibi bu netice alıcı, perakende, günlük meselelere cevap veren görüşleri de aslında yine İslamın ve tasavvufun geniş halkası içindedir, fakat bunların özəlliği her akla yatacak, bilhassa günlük hayattaki munasebetleri düzenleyecek tarzda oluşlarıdır.” (1, s. 129.)

Sonra tədqiqatçı Mevlananın dövlət, hökmdar və xalq, ədalət, əmək, zəhmət və təvəkkül, elm və faydalılıq, qadın-kişi münasibətləri, türklər və monqollar haqqındakı düşüncə və tövsiyələrini elmi təhlil süzgəcindən birər-birər keçirərək onlara müasir elmi düşüncə səviyyəsində aydınlıq gətirir.

Mevlana şeirinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına da kiçik bir bölüm ayıran alim Mevlana sənətini yüksək qiymətləndirərək yazır:

“Mevlana Celalettin, büyük veli, üstün fikir adamı ve eşsiz şahsiyetinin üzerine

aynı zamanda dünyanın en büyük şairlerinden biridir. Başta Batının halis temsilcisi Goethe olmak üzere bir çok Avrupalı büyüyün de ona hayranlıkları ve bu hayranlıklarını coşkun dille ifade etmiş bulunmaları, ehtişamının başka bir yanını ortaya koyar.” (1, s. 161.)

Monoqrafiyanın sonuna əlavə edilmiş “Məsnəvi”dən seçilmiş parçalar əsərin praktik əhəmiyyətini daha da artırır və onu geniş oxucu kütlələrinin stolüstü kitabına çevirir. Ümumilikdə, professor Ahmet Kabaklının “Mevlana” monoqrafiyası alimin zəngin yaradıcılığında xüsusi bir yer tutmaqla, onun klassik ədəbiyyatı nə qədər dərinəndən bildiyinin və onu səmimi bir məhəbbətlə sevərək, həm də başqalarına sevdire bilmək bacarığına malik olduğunun əyani göstəricisidir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Əhməd Kabaklı. Mevlana. Türk Ədəbiyyatı Yayınları vəqfi: İstanbul, 2011.
2. Nizami Gəncəvi. Əsərləri. 6 cildə. C. 4.Yeddi Gözəl. “Şərq-Qərb”: Bakı, 2005.
3. Azadə R. Mevlana Cəlaləddin Rumi.“Elm”: Bakı,1999.
4. Fiş Radiy. Cəlaləddin Rumi. Moskva, 1972.
5. Gölpınarlı Abdulbaqi. Mevlana Cəlaəddin. İstanbul, 1959.

XÜLASƏ

Özünün qiymətli elmi tədqiqatlarında istər Azərbaycan, istərsə də qardaş Türkiyə folkloruna və klassik ədəbiyyatına geniş yer verən görkəmli ədəbiyyatşünas alimlərdən biri də professor Ahmet Kabaklıdır (1924-2001). Ahmet Kabaklının yaradıcılığında klassik ədəbiyyat məsələləri daha geniş yer tutur. Bu da təsadüfi deyildir; belə ki, ərəb-fars və klassik osmanlıcanı dərinəndən bilməklə yanaşı, o, ürəyində həm də çox güclü bir klassik ədəbiyyat sevgisi daşımaqdadır. Bu klassiklər arasında heç şübhəsiz ki, dahi türk şairi və mütəfəkkiri Mevlana Cəlaləddin Ruminin (1200-1273) ayrıca bir yeri vardır. Məqalədə alimin “Mevlana” monoqrafiyası araşdırmadan keçirilmişdir.

Açar sözlər: Mevlana, poeziya, humanizm, sufizm, “Məsnəvi”, bədii simvol, ictimai-siyasi görüşlər.

Жаля АЛИЕВА

**ЗАДАЧИ КЛАССИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
В ИССЛЕДОВАНИЯХ АХМЕДА КАБАКЛЫ
(Статья первая. "Мевлана")**

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Профессор Ахмет Кабаклы(1924-2001)является одним из известных литературоведов, который в своих ценных научных исследованиях широко дал место азербайджанскому и турецкому фольклору и классической литературе. В творчестве Ахмета Кабаклы задачи классической литературы занимают более широкое место. Не является случайным;помимо глубоких знаний об арабо-персидской и классического османлинского языка,в его сердце присутствовала очень большая любовь к классической литературе. В ряду этих классиков несомненно занимает особое место великий поэт и мыслитель Мевлана Джалаладдин Руми(1200-1273). В этой статье была исследована монография "Мевлана" ученого.

Ключевые слова: Мевлага, поэзия, гуманизм, суфизм, "Месневи", художественный символ, общественно-политические взгляды.

Zhala ALIYEVA

**TASKS OF CLASSICAL LITERATURE IN RESEARCHES
OF AHMET KABAKLI**

(Firts article. "Mevlana")

SUMMARY

Professor Ahmet Kabakli(1924-2001) One of the prominent literary scholar who widely provides in his scientific researches both Azerbaijani and Turkey folklor and classical literature. Tasks of classical literature takes place in a wider range of issues of Ahmed Kabakli. This is not accidental ; besides of depth knowledge the Arab-Persian and Classical Ottoman,he carries in his heart a very strong love of classic literature. No doubt, among the classics also has a place the great Turkish poet and philosopher Mevlana Jalaluddin Rumi(1200-1273). In this article was researched monography "Movlana" of the scientist.

Key words: Mevlana, poetry, humanism, sufizm, "Mesnevi", art symbol, publical-political views

İ.B.KAZIMOV

AMEA-nın Nəsimi adına *Dilçilik İnstitutunun müəssir*
Azərbaycan dili şöbəsinin müdiri,
filologiya elmləri doktoru, professor

QUR TAYFALARI VƏ SUNQUR TÜRKLƏRİ **(Qurlardan sunqurlara)**

Ключевые слова: сунгуры, Керманшахская провинция, сунгурский диалект, персидский язык, курдский язык.

Sunqurlar türk dünyasının ulu boylarındani (*qur* tayfaları) biri olub özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə hazırda İran ərazisində bir struktur daxilində təşəkkül tapan, keçmişin bir parçasıdır. Onların tarixi təşəkkülündə aborigen və gəlmə türklərin böyük rolu olmuşdur.

Onlar tarixi Girmanşah əyalətinin Sunqur şəhərində yaşayırlar. Əvvəlcə bu şəhərin məktəbləri, mədrəslələri, yolları və s. haqqında məlumat veririk. Sonra isə onların tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənəsi, folkloru və dili haqqında hələlik qısa məlumatlarla kifayətlənəcəyik. Sunqurlar haqqında hələ elm aləminə bəlli olmayan fikirlər növbəti yazılarda təhlil olunacaq.

Sunqur şəhərində 22 min imami məktəb oxucusu vardır. Yüksək məktəblər universitetlərdir. Bura Azad universitetlər deyilir. Kənd təsərrüfatı və tibb universitetləri Girmanşahın ən önəmli universitetlərindəndir. İmam Xomeyninin adını daşıyan mədrəsədə güclü dini təhsil verilir.

İcazəsiz tikintilər Sunqur şəhərinin gözəlliyini bir qədər itirib xoşagəlməz bir mənzərə yaradıb.

Sunqur şəhərini birləşdirən yollar əsl yol, birinci dərəcəli yol, kənd yolları olmaqla bir neçə yerə bölünür. Kəmərbəni yollar Kəlbəlaya gedən yola qovuşur. Yollar İtaliya mütəxəssisləri tərəfindən inşa edilib. Sunqur şəhəri qədimdən Kərbala yolunun üstündədir, buradan karvanlar keçib.

Sunqur şəhəri Tehrandan 442 km, İsfəhandan 225 km, Məşhəddən 325 km, Təbrizdən 526 km, Həmədandan 107 km. aralıda yerləşir.

İdman bu şəhərdə güclü inkişaf edib. Əhali daha çox piyada gəzir, velosipedlərdən istifadə edirlər.

Sunqur şəhərində radio verilişləri 1958-ci ildən 6 proqramla rəsmi fəaliyyətə başlamışdır.

Sunqur şəhərində televiziya şəbəkəsi 2001-ci ildən yaranmış və inkişaf etmişdir. Verilişlərdə sosial, siyasi, kultur, elmi proqramlar əsas yer tutur. Sunqur türkçəsində proqramlar həyata keçirilmir. Özlərinin dediyi kimi bu dil bir insani kulturəl miras olaraq- varlıq sayılaraq beynlərdən getməkdədir.

Qəzetlər. İnqilabdan öncə, Pəhləvi şahın dövründə Sunqur şəhərində 3 qəzet nəşr edilirdi. Adları: «Nidayi-İslam», Sahabi-sadiq», Sitari-sorq» («Qırmızı, parlaq ulduz») indilikdə də bir neçə həftəlik qəzet çıxır.

Türk dilləri və dialektləri tarixi Avrasiya coğrafiyasının bütün bölgələrində yer tutur, buna görə də qanaqlarda yazılan və danışılan dillər olaraq sosiolinqvistik səciyyəli yayımları ilə təsvir olunur. Həmin dil və dialektlər sadəcə olaraq ədəbi mətn və dialekt-şivə xarakterli dil diferensiallığı və ümumiliklərinə görə dərk edilirsə və kateqoriyallaşdırılırsa həmin məsələ həllini o zaman tapa bilməz. Beləliklə, türk dilləri və dialektləri arasındakı diferensiallıq və eyniliklər deyil, oxşarlıqlar da, variantlar da birincilər və ikincilərlə sinkretik və sinxron olaraq müqayisəli-təsviri xarakterli dilçilik

istiqlamətində tədqiq edilir. Bu aspektdə fonetik, fonoloji, qrammatik, morfoloji və sintaktik, leksik-semantik və frazeoloji və bu ləhcələrə dair mətnlər linqvistik cəhətdən təhlil edilməlidir.

İran türkcələrin bol olduğu, bol işləndiyi ölkələrdəndir. Azərbaycan dili İranın Tehran, Kərəc, Savə, Qəzvin, Şiraz, İraq, Qum, Xorasan, Həmədan, Ərdəbil, Qərbi Azərbaycan (Urmiya), Şərqi Azərbaycan (Təbriz), Zəncan və s. diyarlarında danışılır. Böyük klinikalarda Azərbaycan dili mənşəcə fars olan həkimlərin də əsas danışığı vasitəsidir.

İrandakı türk dilləri haqqında İranda, Türkiyədə, Azərbaycanda və digər ölkələrdə tədqiqatlar aparılır. İrandakı türk dilləri haqqında tədqiqatlar ilk dəfə 1960-cı illərin sonunda başlamışdır. Gerhard Doerfer və tələbələri 1968-1973-cü illər arasında İranın türklər yaşayan bölgələrinə gəlmiş, əsasən xalaç və xorasan dilləri üzərində ciddi tədqiqatlar aparmışlar. Bu dialektlərə ərəb, fars, kürd və s. dillərin ekstralingvistik təsiri də göstərilmişdir. Tədqiqat aparən araşdırıcılardan Semih Tezcan, V.Hesche, S. Fazsy, M.F.Bozkurt, S. Tulu və başqalarının zəhmətini qiymətləndirmək lazımdır. G.Doerfer və tələbələri Xalaççayı hövzəsinin spesifik dilini kəşf edərək türkoloji aləmdə tanındılar (1, s. 264-266; s. 1-11)

İranda türk dilinin bir sıra dialektləri mövcuddur. Maraqlıdır, nüfuz etibarını ilə kiçik türk topluluqlarının (xalaçların, türkmənlərin, xorasanların, qaşqayların və sunqurların) dilləri İranda daha çox araşdırma obyektinə çevrildiyi halda, ən böyük türk topluluğu olaraq tanınan Azərbaycan türklərinin dili yetərincə tədqiq edilməmişdir. Bəllidir ki, İranda bu dilin araşdırılmasına imkan verilməmişdir.

Dialekt araşdırmaları, dil və xalqın tarixinə, mədəniyyətinə, etnomədəni mühitinə dair önəmli faktlar verə bilər. Məsələn, Xalaç türkcəsinin kəşfi, əski Anadolu türkcəsindəki dil əlamətlərini daha çox qoruyub saxlayan Xorasan türkcəsinə aid aparılmış tədqiqatlar türk dili və dialektlərini yenidən təsnif etmək məcburiyyətini ortaya atmışdır. Professor Elbrus Əzizovun tədqiqatları bu cəhətdən önəmlidir (2, s.34)

Tarixi xarakterli etnik yerləşim əraziləri və nüfuz sayımları ilə seçilən türklərdən biri də *sunqurlardır*. Sunqur türkcəsi 40 min sunqurlunun ana dilidir. Sunqur türkləri İranın Girmanşah vilayətinin Sunqur bölgəsində yaşayan Azərbaycan türkləridir. Ana yurddan ayrı düşmüş bir bölüyüdür. Sunqurların yaşadığı ərazi əsasən dəniz səviyyəsindən 1700 km. yüksəklikdə yerləşir. Bu ərazi qədim Azərbaycan əyaləti olsa da, hazırda İranın Gürdüstan əyalətinə verilib. Şəhər əhalisinin əksəriyyəti sunqur dilində danışır. Sunqurlular farslarla, kürdlərlə qaynayıb qarışmışlar. Bir-birinə qız verib, qız almışlar. Danışığı dili əsasən türkcədir. Onların 40 mindən çox cəmiyyətləri (əhalisi) vardır. Sunqur şəhəri İran-İraq müharibəsindən əvvəl türklərin şəhəri olub. Savaştan sonra burada kürdlər də məskunlaşmışlar. 1991-ci ilin statistikasına görə əhalinin sayı 37.772, sonradan ataraq 44.559 nəfərə çatmışlar. Sunqur şəhəri İranın 181-ci şəhəridir. Onlar Bəxtiyari bölgəsinin quzey hissəsində yaşayırlar. Fərqli təbiəti, iqlim şəratiti vardır. Sunqur şəhəri ətraf Zaqras dağları ilə əhatə olunub.

Nəsillərin yaddaşı sunqurluların etnik mədəniyyəti ilə də köklənir. Folklor onların həyat eşqi, dünyagörüşü, mənəviyyəti və canlı tarixidir. Ümumtürk mədəniyyətinin bir qolu olan şifahi xalq örnəklərində sunqurluların əyilməz ruhu, bitib-tükənməyən daxili enerjisi cəmləşmişdir.

Sunqurluların özünəməxsus adət-ənənələri vardır. Sunqurlularda belə bir adət-ənənə var. Təzə doğulan körpənin qulağına əzan oxunur, adı da elə oradaca verilir. Tayfa böyükləri bu mərasimdə hədiyyələr gətirirlər.

Ailə qurmaq mərasimi: qız bəyənmək, kəbin kəsmək, məsləhət aşısı, dəvətnamə, otaq gecəsi, xına yaxdı, ayaqaçdı, bayramlıq və s.

Yas mərasimi: yasdan çıxarmaq, qara bayram, mal-davar kəsmək, şərbət içmək,

sarı şilə yeməyi, həlim paylanması, imamlara sevgi, ehsan və s.

Sunqurların damğaları (onqonu) Ağ sunqurlardır; ağ sunqur quşu totemidir.

Sunqurluların zəngin tarixi, mədəniyyəti, hələ də öyrənilməmiş dili onların onomastikasında da qorunub saxlanılır. Araşdırma göstərir ki, Sunqur toponimi etnik müxtəlifliyin mövcud olduğu bir şəraitdə, əsasən də qırpaq, oğuz, hun-bulqar, kürd və başqa tayfa adları ilə bağlı əmələ gəlmişdir..

Onların kökü «*qur*» tayfalarına gedib çıxır. Tarixdə Onoqur, Azqur (Azquri, Azkuri, Gürcüstanda, Azqurlar Rumiya, Qazaxstanda da yaşayırlar), Sam, Samqur (Samkure), Samqori (Gürcüstan) türk tayfaları da olmuşdur.

Axısqağaların quzey ərazisində Azqur kəndi var. Bunun az (qədim türk tayfası, Orxon abidələrində adı keçən və Azərbaycan adındakı *az*) və **qur** (**quz****oqur****uqur** türk etnonimləri) hissələrindən ibarət olması göz qabağındadır (akademik Tofiq Hacıyev).

Sunqurun ikinci komponenti ümumhün etnik adı olan «*qur*»la (məşhur hun tayfaları: onoqur, saraqur, uyğur, utiqur, kurtiqur və s.) əlaqədardır (*Kazimov İ. Axısqa türkləri: Dil, tarix və folklor. Bakı, «Elm və təhsil», 2012, s.169*)

Qara sunqurlar da var, onlar Ağ sunqurlardan fərqlənirlər. Sunqur\Sunqar-şahin, laçın. Tarixən bu tayfalar qoçaq, zirək, döyüşkən olmuşlar. Onların ad-sanı göylərə ucalmışdır. Sunqur «Kitabi-Dədə Qorqud»da Toğan quş kimi təsvir olunur. Toğan quş-sunqur-KDQ-də adı çəkilən quşdur. «Duxa Qoca Dəli Domrul boyu»nda Əzrayıl göyərçin donuna girib uçduqda Dəli Domrul öz ov quşu toğanıyla onu ovlamağa yollanır. «Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu»nda Qanturalı özünü toğan quşa bənzədir. Boydan bəlli olur ki, Selcan xatun izinsiz olaraq Qanturalıyla döyüşə gəlmiş yağıyla vuruşur. Bu isə Oğuzda adəti pozma deməkdir. Odur ki, Qanturalı Selcana deyir:

«Dəstursızca yağya girmək

Bizim eldə eyib olur.

Mərə, yüri!

Toğan quş oluban uçayınmı?

Saqalınla boğazından tutayınmı?

Gafillücə başın mən kəsəyinmi» (D-196 -5)

Göründüyü tək, hər iki halda toğana ov quşu olaraq tanınılır: Boylarda dönə-dönə ov quşu şahindən söz açılsa da («...yumruğumda talbınan şahin bənim quşumu alur gördüm» (D-42 -13), «Sıçrayıb şahin kibi kafirin boğazın ələ aldı» (D-252 -3), «Gördilər, bir süri qaz oturur. Qazan şahini saldı» (D- 272 -5) və s. həm də toğan eyni xidməti yerinə yetirən quş tək təqdim edilir.

Toğana quşunun başqa bir adı da Sunqurdur. Sunqur Kayı boyunun quşudur. Kayılar tarixdə tanınan tayfalardandır.

KDQ-də bir kərə ağ sunqurun adı çəkilir. Burada Qazan xan öz kökünün həmin quşla bağlılığını belə bildirir:

«Ağ sunqur quşu erkəgində bir köküm var,

Ala ördək, qara qazun uçurmaya». (D-280 12)

Qaynaqlardan öyrənirik ki, «toğan» bütövlükdə ov quşlarına verilmiş ümumi addır. Deməli, KDQ-dəki «toğan quş» da ümumi ad olub yəqin ki, daha çox şahinə aiddir (Bəhlul Abdulla)

İslam Sadiq yazır ki, Qazan xan özünü tanıdarkən maraqlı poetik kodlardan istifadə etmişdir ki, bunların kökləri məhz həmin qədim təsəvvürlərlə bağlıdır:

Ağ qayanın qaplanının erkəyində bir köküm var.

Ağ sazın aslanında bir köküm var.

Ağ sunqur quşu erkəyində bir köküm var (3, s. 147) Bu kodlar vasitəsilə Qazan xanın kökünü-əcdadını tapmaq mümkündür (4, s.52)

Ağsunqurların Marağa hakimliyi barədə də tarixi məlumatlar mövcuddur. 1117-ci ildə əl-Əhmədili İsmaili təriqətinin radikal qollarından biri olan nizarit agentləri tərəfindən Bağdadda öldürüldü. Onun keçmiş qulu, türk mənşəli Ağsunqur əl-Əhmədili yaranmış bu əlverişli şəraitdən istifadə edərək Marağada hakimiyətini ələ keçirib Ağsunqurilər sülaləsinin əsasını qoydu. O, Marağadan başqa, Rəvənduz qalasını da ələ keçirdi. İraq Səlcuq sultanı II Mahmudun sarayında böyük nüfuza malik olan Ağsunqur onun oğlanları Davudun və Məsudun atabəyi olmuşdur. 1131-ci ildə xəlifə əl Müstərcid yeni sultan Məsudun adına xütbə oxunması üçün əmr verdi. Tezliklə Sultan Məsud öz atabəyi Ağsunqur əl-Əhmədili və çoxlu türk əmri ilə birlikdə Aərbaycana gəldi. 1133-cü ildə Ağsunqur Həmədanda nizaritlər tərəfindən öldürüldü...1221-ci ilin əvvəllərində Marağa yenidən Ağsunqurilərin əlinə keçdi. 1227-ci ildə Süləfə xatunla evlənən Xarəzmşah öz əmrini Marağaya hakim təyin etdi və beləliklə, Ağsunqurilər sülaləsinə son qoyuldu (Bax: Tarix.info)

Dağlıq Sunqurlar haqqında da mənbələrdə müəyyən məlumatlara rast gəlinir.

Sunqur şivəsi ilk dəfə Vindir For tərəfindən öyrənilmiş İran türklərinin ləhcələrindən biridir. Girmaşahın şimal –şərq hissəsində və onun Fərhadxan qalasında bu dildə danışılar Bu bölgənin camaatı kürd və farsdırlar, amma türkdilidirlər.

«Varlıq» jurnalında Ərak (İraq) və Sunqur-Qurvə ləhcələri barədə bəzi dağınıq yazılara təsadüf etmək olur.

Girmanşahın qədim Azərbaycan ərazisi olub-olmaması barədə fikirlər dolaşır. Böyük Rəsullunun «Cənubi Azərbaycanda türk ləhcələri» məqaləsi 1997-ci ildə (22.06) «Ədəbiyyat» qəzetində çap edilmişdir. O, məlumat verir ki, bu ərazidə türk və kürdlərin kəndləri tamamilə türkləşmişdir. Fars dili danışıda öz nüfuzunu sanki itirmək üzrədir (5)

Bu günkü İran kürdüstanına məxsus toponimik adlar və hətta şəhər nüfuzu (bicar, qurvə, sunqur) türkdür və fars rejimi neçə-neçə şəhəri Azərbaycandan qoparıb kürd əyaləti idarəçiliyinə verib.

Dr.Cavad Heyət «Türklərin tarixi və mədəniyyətinə bir baxış». II, (Bakı, 1998) kitabında (6, 352 s.) Sunqur türkcəsi barədə də bəzi bilgiler vermişdir.

M.Musaoğlu yazır ki, «Sonkor dili və ya türkcəsi danışmaq dili səviyyəsində ana dili kimi işlənir, cəmi 35 min adam tərəfindən İranın Sonkor şəhərində və Fərhad Xan yaşayış yerində danışılır. Sözügedən dil və ya ədəbi dil səviyyəsinə malik olmadığından ümumtürk dilinin və ya oğuzcanın bir dialekti kimi qiymətləndirilə bilər» (7, s.39)

Sunqurların dili G.Dörferə, Tələt Təkinə və Məhmət Ölməzə görə əcdad dil türkcədən (prototürk) gələn bir dialektidir (8, s. 71; 8, s. 168). Sunqur dilinin Azərbaycan dili ilə iç-içə olması və onun oğuz qrupu türk dillərinin arasında mövcudluğu sosiolingvistik baxımdan şərtləndirilir. Deyildiyi kimi, bu dil-dialekt ədəbi dil səviyyəsinə yüksələ bilmir. Bu əcdad dilin xüsusiyyətləri müəyyən kriteriyada bilavasitə qorunduğundan ümumtürk dilinin, oğuzcanın bir şivəsi-dialekti kimi dəyərləndirilə bilər.

Sunqurların dili də türk və kürd millətləri arasında ünsiyyət vasitəsi olaraq istifadə olunur. İranın digər türk dialektlərinin daşıyıcıları da bu dili başa düşür və bir-biri ilə danışılar.

Dünyanın bir sıra yerlərində sunqurların adı qorunub saxlanmışdır. «Son ilərdə Ermənistan ərazisində *Sonqurlu* oykonimi (Artik rayonu) qalmaqda idi. Hal-hazırda bu yaşayış məntəqəsinin adı dəyişdirilmiş, Ayreyants adlanır. Kəndin yaşlı sakinləri Sonqurlunun qədim adını izah edə bilməmişlər. Lakin tarixdə bu adda şəxs məlumdur. Z.Bünyadov öz əsərində qeyd edir ki, XII əsrdə Arranın hakimi Qara Sunqur, Marağa (Cənubi Azərbaycan) hakimi isə Ağ Sunqur idi (9, s.23). Mənbələrin birində 1139-cu ildə Gəncədə baş vermiş zəlzələ zamanı ölənlər arasında

Arranın hakimi Qara Sunqurun ailəsinin də olduğu qeyd edilir (10, s.35).

Toponimlər yaranmasında sunqur tayfasının da böyük rolu olmuşdur. Sitərə Mirmahmudova «Ermənistan ərazisində Azərbaycan mənşəli oykonimlər və onların erməniləşdirilməsi siyasəti» (TEAS PRESS Nəşriyyat evi, 2015, s.77-78) adlı kitabında yazır: «Ermənistan SSR ərazisində türk tayfaları ilə əlaqədar bir çox toponimlər də vardır: Qafan, Kəmərli, Sonqurlu, Samurlu və s.

Ehtimal ki, Sunqur sözü toponimiyada öz əksini tapmış ya tayfa, ya da şəxs adıdır. Görünür, bu tayfanın müəyyən hissəsi bir vaxtlar Ermənistan ərazisinə köçmüşdür (11, s.81).

İrana bir neçə dəfə səfərim zamanı, ümumiyyətlə, burada ölüb getməkdə olan türkcələrin taleyi ilə, xüsusən də sunqur türkləri ilə maraqlandığımızı bildirdik. Hörmətli Hüseyn Məhəmməd oğlu Xoşbati onların yaşadığı ərazi ilə, məşğuliyyətləri ilə, tarixi ilə və bugünkü durumu ilə məni məlumatlandırdı. Hüseyn müəllim onların şifahi xalq örnəklərindən ibarət xeyli səs yazılarını, xalq mahnılarını, deyimlərini və s. toplayaraq bizə hədiyyə verdi. Bu örnəklər əsasən bayatı formasındadır. Sunqur türkcəsində olan mətnlərin bəziləri ilə hörmətli oxucularımızı tanış etmək istəyirəm.

Mətn 1.

Damnən damə damimiz
Yaxindi iyvanimiz
Sən ördə dur mən bürdə
Kür olsi düşmənimiz

Kükdə qarələn bulid
Rəngi saralən bulid
Yarı yarılərdən ayirdu
İndi aralən bulid

Damnən damə gəlmişəm
Gül dərmağa gəlmişəm
Bir cüt maralim itirmişəm
Əxtərmağa gəlmişəm

Ala gözli ceyranə
Axtarməğə gəlmişəm

Qızıl gül əbrim əbrim
Kəsili tabu tükənib
Yarım gözən yerlərdərdədir
Qazılsın mənim qəbrim.

Gök at kişnədi gəldə
Buxa dişlədi gəldə
Qurban ulum qardaşə
Tüyüm başadi gəldi.

Gecələr yuxum gəlməz
Gündüz işimdən oldim.

Mətn 2.

Ab kələk, sari kələk (yemiş)
Çərxi siniydi fələk
Ya nəşib, ya qismət
Birdə bir-birin görək

Bu bağə gələn oğlan
Qızıl gül dərən oğlan
Xəbər bil ki, ayıbdiyilmi ?
Bilərzik görən oğlan

Bu bağə girməmişəm
Qızıl gül dərmişəm
Xəbər bil ki ayıbdeyilmi
Bilərzik görməmişəm

Su gəlüb lülə-lülə
Yar gəlib gülə gülə
Abi dəsmaş əlində
Gül tərini silə silə

Mətn 3.

Dağdan enən ineksen
Göyden enən meleksen
Heyatımın menesi
Omrumun antinası

Atesden siyneleriz alev dokumaz bize
Sevgiyle heyat hosdur
Sevgisiz heyat bosdur.

Sari geyinib güneş olarsan
Qırmızı geyinib cicek olarsan, olarsan
Bir gün aq qeyinib benim olarsan

Şerefinii senii sevmək
Senle ağlayıb gülmək
Güvenme vefasızın tekine
Bugün över yarın söver.

Sunqurlu şairin şeirindən bəzi parçalar.

Qəzəl «Qərib toprax» adlanır, müəllifi Əli Məhəmməd

Qurani İmranidir.

Bəhari tən bölən dünya
Açılmaz gül xəzanindən
Bu dünya bostanından
Mürvətsiz fələk çərxi
Vəfa afləatünə satmə
Ələ çatmsa
Bu dünyanın tikanından

Nə hasil gördü
Həsrət qaldi canindən
tir ayrılmaz kəmanından

Keçər öz aşınayindən
Bu dünyanın tikanindən
Nə hasil gördü
Müsafir kərvanlərdə
Qubadu- Cəm (şid)bu torpaxdə
Biləx fərman rəva imişlər
Qardaş
Hekayətlər deyər dünya
Keçən günlərdə İmrani
Görmədi heç kəs
Bu dünya bustaninən
Vəfa
Əla çatmaz
Bu dünyanın
Ki həsrət
Qanad
Əcəl tip ayrılmaz kərvanindən
Fələk
Mühacir quş xəzanindən
Pir ayrılmaz kamanindən
Bir sunqurlu şair də vətəninə bir uzun şeir yazıb.
Şeir «Sunqurum» adlanır:
Vətənim, sunqurum, sənin torpağın mənim məzarım
Ey torpağımım sürmə
Düzlərə
Gülən üzlərə
Sunqur, danış ürəkləri şad eylə
Yıxılmış ürəkləri şad eylə
Sunqur, aç qucağın
Sunqur, ürək dərdi mənə
Başda keçən günlərə
Əyran içən günlərə
Su içən günlərə
Mərdanəlxü günlərə
Çayda gələn qız açılan bəxtinə
Damədə durar toya baxər
Aqşəm başa baxmaqləri
Yarı gecə xəmir çatan
Çörək yapən gecələr
Söz eşidən qulaxlər
Dər bilən uşaqlər
Həsrətəm
Naməz vaxti
Nənə otaq
Yekə nənə qapı-bəcəni sulardi.
Biganəlik var idi.

Qardaş qardaşa baxmazdı.
Ay tutu alan gecələr və s.

Sunqurluların sevgi aləmi şeirlərdə belə tərənnüm olunur:
Seni çox seviyorum
Unutma sevgili beni
Nereden aşık oldum sana
Gecemde sensin gündüzümde
Umrumda değılsin diyemiyorum
Rüzgar esiyor uzaktan (Sunqurlara aid şeir)

Məsəl var deyərlər: «*Səncər durarsa, Sunqur durar*». Bu məsəl İran türklərinin nitqində tez-tez işlənir. Bunun əvəzində onlar *Səncər tursa Sonqur turqay kimidir* ifadəsindən də istifadə edirlər. Şerti cavabı şerti qabaqlayaraq «Sonqur turğay Səncər tursa demək də olar». «Keçmişdə şert mənasının ifadəsi üçün «Səncər qalxmış olsa idi, Sunqur qaxmış idi» mənasında «Səncər turmuşmısa, Sonqur turmuşdı»-cümləsi də işləkdir. (12)

Sunqur sözü tarixi bir söz olduğu üçün onun tərkibi də fonetik cəhətdən mənbələrdə dəyişmiş formada təqdim olunur. T.Əhmədov (13, s.224) kitabında məlumat verir ki, Azərbaycan toponimiyasında qədim s-ş dialekt elementlərini qoruyan bir çox toponimik adlara rast gəlinir. Belə ki, istər qədim qıpçaq –türk abidələrində və istərsə də müasir qıpçaq qrupu türk dillərində s əvəzinə, əsasən ş səsinin işlənməsi (14, s.5-17) göstərir ki, toponimiyamızda əks olunan ş ünsürü məhz erkən orta əsrlərdə Azərbaycan ümumxalq danışığı dilinin formalaşmasında əsas rol oynamış qıpçaq tipli savir-xəzər dil ittifaqlarının elementlərindəndir. Qədim Azərbaycan dilinin bu arxaik dialekt ünsürünə Qəbələ rayonundakı *Şonqar dağı* və *Şonqar bulağı* toponimlərinin (15,s.76-84), respublika ərazisindəki Şalbuз dağı oroniminin, Qaradağ rayonuna daxil olan Şonqar kənd adının, Quba və Şabran rayonları ərazisindən axan Şabrançay hironiminin və həmin rayonların həmsərhəd zonasında mövcud olan qədim Şabran qalası xarabalığı adının əvvəllərində rast gəlinir. Bu cəhətdən Qobustandakı Süngürdağ və Şonqardağ oronimləri diqqəti daha çox cəlb edir. Belə ki, həmin oronimlərin əsas komponentləri yerində işlənmiş süngür və şonqor sözləri əsasında formalaşan hər iki coğrafi adın eyni regionda, kiçicik bir ərazidə mövcudluğu vaxtilə burada iki qohum dialektin fəaliyyət göstərdiyini əyani şəkildə sübut edir. Həm qədim türk abidələrində, həm də müasir türk dilləri və dialektlərinin bir çoxunda s-ş uyğunluğuna rast gəlinməsi də bu fikri əsaslandırmağa imkan verir: şonqar «şahin» abidələrdə songur (16, s.508), sunqur (16, s.514), sunğar (16, s.525), qırğız dilində: sunkar; türk dilində: şunkar *(Türkiyeden bir gün ucar Oğuz Şahın sunguru... (17, 349 s.); özbək dində: şunkor\surkur\sunqlar; uyğur, altay dillərində: şunkar; qazax dilində: sunkar və s. (18, s.12).

Cəbrayıl rayonunda Diri dağının ətəyində yerləşən qədim və xarabalıqları qalmış qəbiristanlıq yerli əhalinin dediyinə görə şunqurların olmuşdur. Bu ərazinin tarixi (Mazannənə piri, ətraf qədim çinarlar, Aşıq Qurbanın, Pərinin qəbirləri və s.) öyrənilərsə, şunqurların da həmin ərazilərdəki izləri aydınlaşar.

Əslən Sungurlu olan bir türklə-müəllimlə klinikada tanış oldum. İlk dəfə eşitdiyim üçün sunqur türkləri barədə ondan məlumat almaq istədim: «Ağa, İranın Girmənşah şəhərindən 70 km. quzeyə doğru Sungur adlanan bir şəhər var. Bu şəhərin əhalisi Sungur türkcəsində danışırlar. Sungur türkləri monqollar dönəmində bu bölgəyə gələrək məskunlaşmışlar. Danışığımızda xeyli sayda monqol kəlmələri də qalıb. Məsələn, monqollar «*solqoy*» deyir, biz isə «*solaqay*» (Cəbrayıl keçid şivəsində «solaxay» (sol

əlililə işləyən adam), onlar «buxa» deyir, biz isə «buğa», onlar «xonin» deyir, biz isə «koy», «qoyun» deyirik, monqollar «toqoruu» deyir, biz isə «turna» (durna) deyirik. Bu dil yoxolma təhlükəsi qarşısındadır. Yörədə yaşayan fars və kürdlər tərəfindən sıxışdırılır. Sungur türkləri deyərlər: *Ceyranlar qatar gələr, Dincəlib yatar gələr. Yataxtan su içməye, Dözer gün batar gələr. Qaradağın alçası Döşənibdi xalçası, Bir gözəl qız semişem, Qızıl gülin qonçası».*

Bu fikrə əlavə olaraq göstərə bilərik ki, türk və monqol dillərinin müqayisəsi ilə məşğul olan alimlər müəyyən qədər söz kökünün hər iki dil qrupunda uyğun olduğunu üzə çıxarmışdır. Qazax alimi T.Nominxanov 3 nitq hissəsi üzrə araşdırma apararaq, 938 isim, 145 sifət və 477 feil kökünün eyni olduğunu müəyyən etmişdir. (19, s.10)

Ə.Abdullayev də araşdırmalar nəticəsində Azərbaycan dilində işlənən «mal güdən, mal saxlayan, malotaran, tarlaçı, kəndli, atçı, qoyunçu, çoban, sağıcı, suçu, su daşıyan, maldar, dəyirman, elçi, çiçəklik» və s. sözlərin bəzi dəyişmələrlə (mal xariulaq, malçı, tarlaçin, aduuçin, xonçin, saalçin, ueçin, malçin, teeremq, elçin, tsitsieqlek və s.) monqol dilində də işləndiyini müqaisə yolu ilə müəyyənləşdirmişdir (20, s.282); (21, s.330).

İrandakı türk dialektləri bir-birindən əsas etibarlı ilə fonetik variantlara görə fərqlənir. Azərbaycan, sungur (sonkur), xorasan, qaşqay, xalaç türkcələri bu və ya digər dil cəhətinə, səviyyələrinə görə bir-birindən seçilir. Amma bunların arasında xalaçların dili ən çox fərqlilik kəsb edir. Hətta qaşqay və sungur türkcələri Azərbaycan türkcəsinin şivələri kimi qeyd və təsbit olunur.

Sözün düzü, İran azərbaycanlıların dialektləri, şivələri haqqında yazılan tədqiqatlardan xəbərsizik. Türkiyədə bu mövzuya maraq güclü olmuş, bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. Təqdir olunasıdır ki, 2012-ci ildə Türkiyənin Hacıtəpə Universitetində IV Uluslararası Türkiyat araşdırmaları Sempoziyumu «Dilləri və kultürləri yoxolma təhlükəsinə məruz türk topluluqları» adlı tədbir keçirilmiş, YUNESKO xətti ilə müəyyən olunmuşdur ki, dünyada 6700 dilin yarısı yox olmaq üzrədir. Onların içərisində qaşqay və sunqur türkcəsi, xorasan və xalaç türkcələri də vardır. Odur ki, bu türkcələrin mətnlərini toplamaq, onların leksik-qrammatik incəliklərini öyrənmək yaxşı olardı.

Müşahidələrim göstərdi ki, bu dilin fonetik, leksik, qrammatik və s. xüsusiyyətlərini dərinlən öyrənmək üçün Azərbaycanda mərkəz olan Dilçilik İnstitutunda xüsusi bir qrup yaradılmalıdır. Bu qrup İranın kəndlərində, əyalətlərində, şəhərlərində müxtəlif təbəqədən olan insanlarla görüşməli və onların söhbətləri əsasında ayrı-ayrı dialektlərin tipik və xarakterik xüsusiyyətlərini öyrənməlidirlər.

İran toponimləri haqqında az yazılıb. Bu toponimlərin türk və fars layı tədqiq olunmalıdır.

Çatışmayan tədqiqatlara yol açılmalıdır. Quzey və Güney azərbaycanlılarının dil və dialektləri müqayisə olunmalıdır. Minilliklər boyu dilin dərin qatlarında özünə yer etmiş ümumi və fərqli cəhətlər müəyyənləşdirilməlidir. Mətnlər müxtəlif dialektlərdən toplanmalı və müqayisə edilməlidir. İranın Muğanı ilə bizim Muğanın şivələri qarşılaşdırılmalıdır.

Tarixi faktlar sübut edir ki, Azərbaycan coğrafiyasında bir çox tarixi adlarımız da əlimizdən alınmışdır. Bunların içərisində Sunqur, Qürvə, Bicar və s. Bunlar Azərbaycana qaytarılmalıdır.

Sunqur dil-dialektinin bəzi xüsusiyyətləri. Hələ 50-ci illərdə V.S.Sokolova yazırdı ki, sunqurların danışdığı dil qarışıqdır. Burada digər İran dillərinin (fars, türk, xorasan, kürd və s.) güclü təsiri olmuşdur. Bu təsir imkanları genişliyi ilə öyrənilməlidir» (22, , s.78).

Əsas dil xüsusiyyətləri türk və fars dillərində işlənən sözlərin interferensiya

formalarıdır. Bu formalar Sunqur dialektinə özünəməxsusluq gətirir.

Fonetik xüsusiyyətlər. Sunqur türkcəsində 7 sait səs vardır. Yəni Azərbaycan türkcəsi ilə müqayisədə qısa *i və ö* yoxdur, əlavə olaraq u saiti, o saiti u saitinə çevrilir: *ö- ü* saitinə çevrilir, *ö-ü, e-i-* yə çevirilib. Məs.: *qul* (qol), *göz* (güz), *gör* (gür), *gül* (göl), *güy* (göy); *ir* (ər), *iv* (ev) və s.

i saiti *e* saiti əvəz etmişdir: *bez* (*biz*), *sez* (*siz*); a-e əvəzlənməsi özünü göstərir: *beyrax* (bayrax), *qeynamax* (qaynamaq), *eyran* (ayran) və s.

A-saiti *ə* kimi tələffüz olunur: *qərqə, qərə, örtə* (*orta*) və s.

Ö- ü əvəzlənməsi: *qüdə* (*gödək*), *ürdək* (*ördək*) və s.

Danışqda səs uzanmaları: *biiz, siiz*.

Samitlər: k samiti sözlərin sonunda xüsusilə incə saitdən sonra *ğ- x* kimi tələffüz olunur: *çörəh, gərçəg, inəh, çux, çomağ, elex* (ələk) və s.

Morfoloji xüsusiyyətlər: Sifətin müqayisə dərəcəsi: *rax, tər. Sarıtər, ağrax*; feillər: xəbər forması *mənəm, sənsə, uri(odur) bizax, ulardilə (onlardırlar)*, gəlmək feili indiki zamanda; *gəlirəm, gəlləm (gələrəm), gəlisə (gəlersən), gəlisə (gəlirsən), gəlüri (gəlürax, gəlarax, gəlürsüz, gələsüz, gəlurlar, gəllə, keçmiş zamanda: gəllim, gəllu (gəldin), gəlli (gəldi), gəllux, gəlluz, gəllərə, keçmiş nəqli zaman: gəlmisən, gəlmişux, gəlmi, gəlmişax, gəlmişuz, gəlmişlə; keçmiş davamedici zaman: gəlürdüm, gəlurdi, gəlurdi, gəludux, gəluduz, gəllurə; isim və əvəzlik formaları. Mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçisi (kişi evi (kişinin evi), əlin bərmağı (əlimin barmağı), Mənsubiyyət şəkilçili söz: *men gəli, men gəldə, siz gəlün, gəlmüşüm, gəlmüşüx, gəlmüşdux*; yiyəlik şəkilçisi (əlim tut (əlimi tut), ikinci şəxsdə aluvi tut, amma başqa hallarda samitərlən sonra *i-* və saitlərdən sonra *ni-* olur. Tamamlıq, lokativ tamamlıq həmişə *ə-dir*: *əlüvə, burdə (burda), əlinə (əлиндə), ödə, övdən yerinə*, bu kitabı evdə gəttim. Instrumental (vəsilə şəkilçisi)- *la,-ilə* (iynə şəkilçisindən istifadə *qələminə (qələmiynə)*, passiv şəkilçisi *-im, əlim, -u -əlu (əli), i-əli, imiz- əlimiz, üz-ələz, ləri (əlləri)*, şəxs əvəzlilikləri: *mə, sə, u (o), biz, siz, lar*; yiyəlik əvəzlilikləri: *sənün, sənü, unu, bizim, sizün, uları (onları)**

Xəbər forması: *sənsə, uri (odur), bizax (bizik), sissiz, ulardilə (onlardırlar)*, gəlmək feili indiki zamanı, *gəlirəm, gəlləm, gəlürsə (gəlersən), Ö gəlisə, gəluri, gəli (gələr), gəlurix, gələrax, gəlürsüz, gələsüz, gəlürlər, gələllə, Əmr forması. Gəlüm, gəlginən, gəə, gəsi, gələ, gəla, gəllux, gəluz, gəssə, gələcək z şəkilçi yox, gəsi, gəla, gəluz, gəzsilə, gələcək zaman şəkilçiləri yoxdur, köməkçi feldən istifadə oluneur: ismiyusan gələsən (istəyirəm gələm), isyu gələ (istəyir gələ), istüyürux gələsüz, isuyurlar gələlər, lazım forması: *gəlməluayam, gəlməlusə, gəlməlu, gəlməlusiz, şərt şəkilçisi: sa,- sə (so); gəlurdux.**

Sual ədatı, *-mi* yoxdur. Keçmiş zaman: *gəlmişdux, gəlmişduz*

Morfoloji göstəricilər:

xanə-şəkilçili: *doktorxanə, karxanə, çayxanə, mərizxanə, buzxanə, memanxanə, dərmanxanə* və s.

ban\van şəkilçili: *baqvan (bağban), bərxvan (sürü gözləyən), qazvan (qaz saxlayan), aşvan (dəyirmançı)* və s.

Yiyəlik halda söz: *qıza (n)-qızın, mara (n), dara (n), küna (n)* və s.

Çıxışlıq halda söz belə işlənir: *evdəm (evdən), çöldəm (çöldən)* və s.

Leksik xüsusiyyətlər:

İctimai sözlər: farsca ya ərəbcədir: *dada, aba, baci, qardəş, oğəl (oğul), uşax, üz, üzgə, baş, güz, bırın, ağız, bil (bel), əmçək, ürəy, qarın, qul (qol), duz (diz bağarux (bağıracaq), işək (eşşək), balux (balıq), inni (indi), üs (üst), iv ev, yaxçı (yaxşı), günüz (gündüz), əşaği yaxçı (5,6,7,8 səs)*

Azərbaycan dili ilə müqayisədə bir sıra fars sözlərində səsartımı hadisəsi müşahidə olunur: *beyhuş* (*bihuş*), *beyçarə* (*biçarə*), *bədbəxt* (*bədbəxt*).

Fars mənşəli sözlərdə səs fərqləşmələri: *qölzar* (*gölzar*), *davət* (*dəvət*), *dendar* (*dindar*), *döşmən* (*düşmən*) və s.

nq qovuşuq səsin söz sonunda işlənməsi çox müşahidə olunur: *töfəng* (*tüfəng*), *zəng* (*zəng*), *cəng* (*cəng*, *savaş*, *müharibə*) *palanq* (*pələng*), *fişəng* (*fişəng*, *patron*) və s.

Bu dialekt Xorasan türkcəsinə yaxındır. Fonetik cəhətdən sözlərin tələffüz və yazılışında incələşmə müşahidə olunur. Məs.: *əruş* (arıq), *qərqə* (qarğa), *qərə* (qara), *xəlq* (xalq), *qız* (qız) və s. Bəzən əksinə sait qalınlaşması özünü göstərir: *dada* (dədə), *gəlx* (gələk).

Bəzən ətraf dillərin təsiri nəticəsində *o* şəkilçisi müraciət halını formalaşdırmışdır: *lavo!* (*oğul!*), *həvalo!* (*yoldaş!*), *bavo!* (*ata!*) və s.

Şəxs adları ilə müraciət: *Əliyö*, *Biviye*, *Əvdləli*, *Fatmæ*, *Nurməməd*, *Şəms*, *Yaxşimurad*, *Niyazmamad*.

Peşələrin adları: *nalbənd*, *aşvan* (*dəyirmançı*), *nədəvan* (*çoban*), *şovan* (*çoban*), *xərat* (*xərrat*), *nəşar* (*dəmirçi*), *topçi* (*topçu*) və s.

Türk sözləri: *aram-aram*, *tez-tez*, *dəstə-dəstə* və s.

Farslarla qaynayıb qarışma nəticəsində sunqurların danışığında xeyli sayda kürd sözləri işlənir: *dər* (*qapı*), *mizan* (*payız-payız*), *novət* (*növbə*), *həd* (*sərhəd*), *piadə* (*piyada*), *pak* (*yaxşı*), *xani* (*ev*), *lnq* (*ayaq*), *dərənq* (*gəc*), *şəve*, *şəv* (*gəcə*), *joreda* (*yuxarı*), *xzanti* (*uşaqlıq*), *behodə* (*bihudə-havayı*), *zu* (*tez*), *sva* (*səhər*), *döh* (*ö*) (*axşam*), *töro* (*üzüm*).

Müçərrəd isim yaradan şəkilçilər: *i*, *ti*: *batri* (*qəhrəmanlıq*), *dinşi* (*sakitlik*), *kəçəri*/*köçər* (*köçəri*), *brati* (*qardaşlıq*) və s.

Söz birləşmələri: *kəvçye çaye* (*çay qaşığı*), *kəvçyene xarane* (*yemək qaşığı*).

Qurlara, sunqurlara həsr edilmiş bu məqalə ilkin təəssüratların nəticəsində yazılmışdır. Burada dəqiqləşdirməyə, genişləndirməyə ehtiyacı olan məsələlər hələ çoxdur. Qurlardan sunqurlara gedən tarixi inkişaf prosesi günümüzdə izlənəcək, maraqlı doğuran faktlar üzə çıxarılaçaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Doerfer Gerhard. İrandaki Türk Dilləri Üzerine Göttingende Yapılan Araştırmalar Üzerine. Türk Dili, Sayı 489, Eylül Ankara, 1992; Doerfer Gerhard. İrandaki Türk Dilləri. TDAY-Belleten, Ankara, 1969
2. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999
3. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, «Gənclik», 1978
4. İslam Sadiq. Şumer və türk folklorunda günəş kultu.-Türkologiya, 2012, № 2
5. Rəsullu Böyük. Cənubi Azərbaycanda türk ləhcələri. «Ədəbiyyat» qəzeti, 22.06.1997-ci il; Böyük Rəsullu. Güney Azərbaycanda türk ləhcələri (ümumi baxış). 1995
6. Cevad Heyet. Sungur Türkleri\\Türkler. Ankara, 2002, s. 675-678; Cavad Heyət. Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi. I kitab, Bakı, 2011
7. Musayev M.M. Türkoloji dilçilik. Bakı: Mütərcim, 2012
8. Языки мира: Тюркские языки. Изд-во Дом «Кыргызыстан», Бишкек, 1997; Tekin Ölmez, Mehmet. Türk dilləri. Giriş. Yıldız. Dil ve Edebiyat 2, İstanbul, 2003
9. Бунятов З.М. Государство Атабеков Азербайджана. Баку, 1978
10. Голтман М. Иорический очерк города Гянджи. Ч.1, Баку, 1949
11. Mirmahmudova Sitarə. Ermənistan ərazisində Azərbaycan mənşəli oykonimlər və onların erməniləşdirilməsi siyasəti. (Rus dilindən tərcümə). Bakı: TEAS PRESS Nəşriyyat evi, 2015
12. Kazımov Q. *-sa,-sə* şəkilçisi, onun praforma və derifatlarının, qrammatik və üslubi xüsusiyyətlərinin tədqiqi.- Dil, tarix və poeziya. Bakı, 2001
13. Əhmədov T. Azərbaycan toponimiksının əsasları. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1991
14. Ширалиев М.Ш. Кыпжакские элементы в азербайджанском языке (на материале диалектов и говоров).- Исследования по грамматике тюркских языков. Ташкент: Наука, 1965
15. Гукасян В.Л. Об одной древнетюркской письменности.- СТ, 1981, № 5
16. Древнетюркский словарь. Л., Наука, 1969
17. Dr. Riza Nur. Türk tarihi (Birinci cild). İstanbul: Kutluğ yayınları, 1972
18. Гараев Т. Историко-лингвистический анализ древнетюркского лексического пласта в азербайджанских говорах Грузинской ССР. Автореф. канд. филол.наук., Баку, 1981
19. Номинханов Т. Исследования по тюркским и монгольским языкам. Алма-Ата, 1966
20. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, Bakı Univesiteti nəşriyyatı, 1992
21. Kazımov İ.B. Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikası. II cild, Bakı, «Təknur» nəşriyyatı, 2010
22. Соколова В.С. Очерки по фонетике иранских языков, ч. 1, М., Л., 1953

Sunqur turks

Keywords: sunqurs, Kermanshah province, Sunqur dialect, Persian, Kurdish language.

In article was researching in wide plan for the first time the history, culture, traditions, folklore and in some language features of Sunqur Turks living in Iran. It is known that the sunqurs/sonqors are remain of “qur” tribes. They were settled in the northern territory and later in the southern territory of Azerbaijan in Kermanshah province. More than 40 thousand people speaks in this language in Sunqur city. The language was affected by other languages (Persian, Kurdish, etc.) and were assimilated the most of the words.

В статье впервые в широком плане была рассмотрена история, культура, традиции, фольклор и некоторые языковые особенности сунгуров, проживающих в Иране. Известно, что сунгуры / сонгоры остатки племен "Гур". Они были поселены в северной территории, а затем в южном Азербайджане в провинции Керманшаха. Более 40 тысяч человек говорит на этом языке в городе Сунгур. Язык был под влиянием другие языки (персидский, курдском, и т.д.) и большинство слов были ассимилированы.

ÖZET

Sanatsal üslubun diline dil araçları takımının üslup karışıklığı niteliği özgüdür (dil araçları terkihi farklı üslupların birimlerini, konuşma sözcüklerini, yazara özel yeni sözcükleri, yabancı sözcükleri ve b. içeriyor).

Konuşma dilinde konuşma somutlaştırmasına dilsel araçların yanısıra sözsüz araçlar (mimik, el işareti) da katılıyorlar. Buna gayri biçimsel konuşma temasına özgü durumluluk yardım etmektedir; televizyon dilinde dilsel somutlaştırma birçok şeyde betimleme sırasına dayanıyor.

Sanatsal edebiyat dilinde sanatsal-imgesel dilsel somutlaştırma tam da sanatsal dilin nitelikçe özel vasfıdır.

Konuşma kullanılan tonalitedeki metinlerde ise şahsın belirli eylemleri sadece tespit ediliyor, onların cisimsel-mantiken veya denotatif içeriği iletiliyor. Sanatsal-imgesel dilsel somutlaştırmanın özgüllüğü metnin parçalarında sözlerin kullanım karşılaştırmasında tetkik ediliyordur.

Böylece farklı üslupların metin parçalarını kıyaslarken dilsel somutlaşmanın farklı yönleri ve nitelikleri meydana çıkıyor.

Sanatsal metnin tonalitesi onun içerdiği tüm dilsel araçların bütünlüğüyle oluşuyor: duygusal anlatımlı, kelime ve deyimsel, sözdizimsel.

Sanatsal metinlerin kurallara yönlendirilmiş olması, örneğin, herkesin anlamayacağı olaylarda (diyalektik, argo, mesleki kelimeler, özel terimler, barbarizmler, ekzotizmler), edebi kurallardan dilbilgisel, fonetik aykırılar sanatsal metinlerde genelde esasen aydınlanma, anlamsal içeriğinin ve üslup görevinin saptanması amacıyla açıklanmasında ifadesini buluyor.

Türk edebiyatında (sosyo-politik konulu yazıların düzyazısında olduğu gibi) edebi kurallara uygun olmayan dil öğelerinin okuyucuya açıklama yöntemleri oluşmuştur: dolaysız yazar yorumlarından anlatmanın özel örgütlenmesine kadar; bu zaman hem normatif olmayan nitelik, hem de verilmiş kelimenin, deyim veya biçimin anlamı, küçük metin parçasından netleşiyor.

Sanatsal eserin dil yapısının ayırddedici özelliği betimleme anlatımlı araçlarla – değişmece ve söz sanatı - sunulmaktadır.

Bilindiği gibi, değişmece ve söz sanatı edebi dilin diğer fonksiyonel üsluplarında da kullanılmaktadır. Bununla birlikte, edebiyat dilinde değişmece ve söz sanatı sanatsal metnin genel imgesel sisteminin organik bileşeniye, dilin estetik işlevinin uygulanmasına katılması da dahil, bu zaman, dileyim, halk dilinde veya konuşma dilinde betimleme anlatımlı araçlar metnin, onun parçasının veya günlük diyalog karşılığının etkileme gücünü artırma yöntemi olarak hizmet etmektedir. Konuşma dilinde konuşma somutlaştırmasına dilsel araçların yanısıra sözsüz araçlar (mimik, el işareti) da katılıyorlar. Buna gayri biçimsel konuşma temasına özgü durumluluk yardım etmektedir; televizyon dilinde dilsel somutlaştırma birçok şeyde betimleme sırasına dayanıyor.

Anahtar kelimeler: ifade, kelimelerle ifade, edebî dil, üslup

ABSTRACT

There is a variety in language means of the literary style. Apart from the oral speech, gestures are included in the oral speech. All of these serve for a better comprehension of the oral speech. One of the most significant features of the oral speech is its broadening by means of the words with metaphorical meaning. During the speech, a correct use of intonation serves a person to express his opinions in a clear

way. The use of words in the literary style is different in a technical way. Thus, a same text in different styles may illustrate itself in from different perspectives. The intonation, words, combination of words and sentences of the literary style are shown in a completely different way. Dialects, terms and vulgarisms that are used in text with the literary style allow to understand a specific situation in a profound way. The use of expressions that are not related to the literary language, in Turkish literature, are necessary for a reader to understand any kind of situation clearly. The use of this kind of expressions in short texts results in a revival and individualization of the work. One of the features of the literary style is about making the words possess a more colourful meaning. This situation can seldom be seen in the other forms of literature. Possession of new meanings of the words, in terms of authors, should be considered as a normal process in both folklore and written literature. The words that switched to the literary language afterwards, serve an enrichment of national language. Apart from the oral speech, gestures are included in the oral speech. All of these serve for a better comprehension of the oral speech. One of the most significant features of the oral speech is its broadening by means of the words with metaphorical meaning.

Key words: Expression, expression with words, literary language, style

Edebî dil, günlük dilin bütön gerçekçi yapısını kullandığı gibi gerçek hayatın anlam sınırını asacak ifadeler ile vücut bulan mecazlar sistemini ve benzetmeler tekniğini sanki daha çok benimsemektedir; ancak, bir kere daha söylemek gerekir ki, bu hukumlerden edebî dilin mutlaka mecazi koridorda olması ve imaj, sembol, motif gibi dolaylı bir anlatımı benimsemesi her zaman beklenmemelidir. Mecaz, edebî ifadenin tercihlerinden biridir. Didaktik veya pragmatik olan ve mantık sistemi kuvvetle hissedilen ama kurgusal çağrışımlar oluşturan bir metinde de edebî dil kullanılmış olabilir.

Mecaz ve gerçek anlam sınırları, edebî dilin oluşumu için basit bir başlangıçtır. Günlük dilde kullanılan öyle ifadeler vardır ki, biz hiç fark etmeden tesbih, mecaz, istiare, tevriye veya mubalaga gibi bir sanatın sınırında değerlendirilir. Edebî dilin her zaman mecaz anlamlı kelimelerle kurulacağını düşünmek de tam olarak doğru sayılamaz; edebî metnin bütünlüğü içindeki kelimelerin birbirleri ile ilgileri ve bu *ilginin oluşturduğu estetik ortam*, edebî dilin tesekkülünü hazırlayan *temel unsurlardan* biridir. Duygu ortamı, söyleyiş özellikleri ve çağrışım sistemleri ise, edebî dilin diğer vechesini görür.

Önce de belirtilmiş olduğu gibi, sanatsal üslupla ilgili mesele tartışmalı meseleler arasında yer almaktadır. Sanatsal üslubu her araştırmacı diğer fonksiyonel üsluplar arasında vurgulamıyor (örneğin L.Y. Maksimov). Diğer bilim adamları V.V.Vinogradov'dan tutun (A.İ. Maksimov, M.N. Kojina da dahil) sanat eserlerinin dilini fonksiyonel üsluplar arasına alıyorlar. Bu fikir ayrılıklarına sanatsal dilin özellikleri neden olmaktadır:

1. Sanatsal dil yazın diline yöneltimle sınırlanmıyor, yani kurgu dili ve edebiyat dili anlayışları farklı anlayışlardır;

2. Sanatsal dilin içine kapanık olmaması, edebi dilin farklı fonksiyonel üsluplarının öğelerini ve hatta dilin sosyo-fonksiyonel çeşitlerini (diyalektik, argo, halk diline özgü kelimeler) kapsama kabiliyeti;

3. Net dil belirtilerinin olmaması;

4. Özel estetik işlevin varlığı.

Sanatsal dili dilin fonksiyonel üslubu olarak tahsis etmenin taraftarı olan bilim adamları, tam da tüm sanat eserlerine özgü estetik işleve dikkat ediyorlar. Sanatsal metnin her ögesi onun içinde estetik anlam ediniyor, bu nedenle diğer fonksiyonel üslup araçları veya sanatsal metindeki gayri edebi öğeler metnin diğer öğeleriyle eşdeğerli

değildirler, onlar her zaman üslup bakımından markalanmışlardır.

Edebî dil, tıp dili gibi, hukuk dili gibi, matematik dili gibi hususi bir dildir. Bunları anlamak için her bir ihtisasa ait hususi bir kulture ihtiyaç vardır. Yazı dili (mesela alelade bir mektubun dili) musterek dildir ve bir ihtisasin ifadesi değildir. **Edebî dil**, bir milletin konuşma dili ve yazı dili teşekkül ettikten sonra kültür dili diyebileceğimiz bir söyleyiş zemininde daha fazla hissedilen, bir tarafı ile itibari ve uçucu, bir tarafı ile hayatın gerçek değerleriyle kaynaşan estetik ve orijinal bir ifade yoludur.

Edebî dil, yazı dili içinde takip edilmekle ve zaman zaman yazı dili anlamıyla kullanılmakla beraber, ondan farklı bir terimdir.

Edebî dil terimi, edebiyat eserlerinde görülen dildir. Mecazların kullanılması; kelimeler arasında oluşan özel ilişkinin (konteksin, bağlamın) varlığı ve orijinal anlatımın bulunması, edebî dilin temel özelliklerini teşkil eder.

Sanatsal üsluplu metin bir sıra belirtilerine göre tüm diğer metinlerle karşı koyulabilir:

-metinler, üretici ve gönderene göre aşağıdakilere ayrılıyor:

1. doğal (gerçekliğin hakiki parçasını yansıtıyor ve onu daha fazla veya daha az doğrulukla canlandırıyor) – bu resmi ve ilmi üslupta olan metinlerdir;

2. uyarlanmış (sanatsal metin gerçekliği yazarın dünyaya bakış açısından tasvir ediyor, örneğin, bu, sanatsal zaman ve sanatsal uzayın hakiki zaman ve hakiki uzayla uygun düşmemesinde yansıyor);

- yorumlama derecesine göre (yani yorumlayış olasılığına göre): resmi metin tek anlamlı yorumlanabilir, ilmi metin çeşitli türde yorumlanabilir (en fazla 2-3 yorumlayış); sanatsal metin farklı türde yorumlanabilme olasılığına sahiptir (hatta aynı insan tarafından bile);

- Komünikasyon partnerleri bakımından metinler monolojik (resmi dil, ilmi dil, çoğu zaman halk dili) ve diyalojiğe (konuşma üslubunda olan metinler) ayrılıyor. Sanatsal üslupta dil örgütlerinin her iki biçimi etkileşiyor ve çok da organik etkileşiyorlar. Sanatsal nesrin araştırmacılarından biri V.V.Odintsov: “Sanatsal metinde iki temel biçim vardır: yazar anlatımı, biçim bakımından genellikle monolog, ve kahramanların diyalogu” yazıyordu (Vasilyeviç 1973: 43) .

Tabii ki daha karmaşık ilişkiler de vardır: yazarın ve kahramanın tasarısı arasında ara tasarısı da oluşabilir – anlatanın tasarısı. Bu halde sanki anlatım objektifliği bozuluyor ve biçim değişiyor, çünkü anlatan üslup bakımından ayrılabilir. Sık sık anlatım öznelciliği denilen olay ortaya çıkıyor. Yazar anlatması kahramanın düşüncelerinin dolaysız aktarılması ile birleşebilir, kişinin dil biçimleri koyuluyor (örneğin: konuşma-halk diline özgü öğeler, anlatımsal yapılar), yani edebi kurallara uymama ve b.

Edebî dilde kullanılan kelimelerin anlam daireleri sınırsızdır: Gerçek anlam, mecaz anlam, terim anlam, esanlam, yakın anlam, uzak anlam gibi daireler, edebî dilin özel sırası, bağlamları arasına yerleşir. Dil kullanılırken, bir millete, bir bolgeye, bir gruba veya sahse ait özel ve orijinal terkipler, orijinal buluşlar ve ufuklar, bu anlam dairelerini oluşturuverir.

Ay kanar, sevda akar bir dağ

Bir dağ kendini delerse (Hilmi Yavuz)

Gibi bir örnekte kelimelerin anlam dairelerini anlayabilmek için, divan edebiyatı geleneğinin Yeni Türk Edebiyatı'na aksederken ne gibi değişiklikler yaşadığından bir nebze olsun haberdar olmak gerekir.

Orta Asya'dan beri devam eden edebiyatımızda, divan edebiyatı, tasavvuf edebiyatı ve halk edebiyatı gibi inceleme kollarına ayrılırken maalesef üslup

incelemelerine çok az yer verilmiştir. Gelenekli Türk edebiyatının dünya capında büyük sanatçıları ve onların yazdığı büyük eserleri vardır ama bu eserleri inceleyecek sağlam bir üslup metodu yaygınlaşmamıştır.

Gerek klasik edebiyatımızın ve gerekse Yeni Türk Edebiyatı'nın örnekleri göstermektedir ki, üslup çalışmasında su hususlar önem kazanmaktadır: Kelime seçimi; kelimelerin harfleri ve sesleri; kelimelerin sıralanması; kelime turleri; kelimelere yüklenen özel anlamlar; kelimelerin bağlamı; anlatım teknikleri, anlatım tutumu, takdim özellikleri; çağrısım ve imaj teknikleri; kullanılan ifade turleri ve ifade yolları; gramer özellikleri; cümle kuruluşları; kok, ek gibi yapılar; konunun ele alınış biçimi; tema; olusan bakış açıları; etkilenilen kültür ve medeniyet dairesi; etkilenilen edebiyat akımları; kabul edilen edebî kuramlar; sanatçının çevresi; sanatçının mizacı, birikimi, dünya görüşü, ilgi merkezleri; edebî türler; nazım şekilleri ve nazım türleri, edebî sanatlar; vezin, kafiye redif, aliterasyon, asonans gibi muzikâ ve ritmik tercihler; istatistik ölçümler ve degerlendirmeler; edebî eseri amaç, mahiyet ve fonksiyon açılarından inceleyen degerlendirme kriterleri; eserin, edebiyat tarihi icinde degerlendirilmesi... vb.

Fonksiyonel-üslup belirtilerine göre sanatsal metin özel estetik işleve sahiptir, alacak olanın estetik tertibatını etkileme işlevi. Sanatsal metnin önemli özelliği imgesellik ve betimlemedir. Yazar kendi evrenle ilgili hislerini, duygularını, düşüncelerini dil araçlarıyla ifade ediyor. Y.M. Lomtan çok net belirtmiştir: “Dilde biçimsel olan tüm öğeler sanatsal dilde ek anlam olarak imgesel nitelik edinebilirler” (Mixayloviç 1970: 79)

Edebî eseri üslup yönüyle inceleyebilmek için esere, yukarıdaki birikimlerin bizim mizacımıza aktarılabilmesi yönüyle yaklaşmak da bir tercih olarak benimsenebilir. Eserin üslubu ile imtizaç edememiş bir üslup incelemecisinin hali, sıcak yaz gününde deniz resminin yanında serinlemeye çalışsan adamı andırır. Bir edebiyat öğrencisi, kendi sahsında bulduğu orijinal tavır ve tercihleri, hem baska insanlarla hem de tarihte yaşamış insanlarla ve üslup incelemesi yaptığı eserin sanatkarıyla karşılaştırmalıdır. Bu tur bir mukayese, sanatçının üslubunu çözümlerken faydalı olacaktır. Bu sayededir ki, edebî metnin üslup çalışması, şahsa aittir. Sanatsal metnin bir diğer özelliği de içinde biçim kategorileri ve içerme kategorilerinin karşılıklı bağlanması ve karşılıklı koşullanmasıdır.

Sanatsal Üslubun Temel Özellikleri.

Şairin özel olarak kullandığı kelimeler, hem ses ve çağrısım ve hem de anlam olarak algılanır. Ses, bir muteharrrik etkidir. Sanatçının mizacıyla, kelime ve kelime grubuna yüklediği anlam ve mecazlarla birleşen ritm ve melodi değeri, üslubun zeminini oluşturur.

Kelimelerin türleri, cümle içindeki öge görevleri, tamlayan ve tamlanan olarak kullanıldığı kelime grupları, kısaca gramer bilgilerinin diğer unsurları ile beslenen bu zemin, o eserin ve o sanatçının üslubuna ait sezgiye dayalı hükümler ortaya çıkarmaya yarar. Bu hükümler, farklı araştırmacılar tarafından desteklenip ortak kararlara doğru o sanatçıyı müsterek kabullerle vasıflandırdıktan sonra kesin üslup bilgisine ulaşılabilir. Mana, üslubu destekler. Belki de siirin ustun bir idrak isteyen algılama melekesi bu kabil desteklerle kazanılabilir.

1. Sanatsal üslubun diline dil araçları takımının üslup karışıklığı niteliği özgüdür (dil araçları terkibi farklı üslupların birimlerini, konuşma sözcüklerini, yazara özel yeni sözcükleri, yabancı sözcükleri ve b. içeriyor)

2. Yazarın katılmasını sağladığı tüm dil araçları onun sanatsal tasarısıyla gerekçelendirilmiştir.

3. Sanatsal-imesel somutlaştırma sanatsal üslubun özel kategorisi olarak belirtil-

mektedir–güvenilir iletişim, insanların karşılıklı teması, bilgi akırtma aracı olarak hizmet etmeye görevlendirilen dilin sistem olarak üniversal niteliği .

Somutlaştırma, konuşan veya yazarın belirli dili, onun dilbilgisel, fonetik kurallarını, sözcük anlamını ve onların temel kullanma kurallarını bilerek, bu dilin soyut kategorileriyle kendi ifade etmesi gereken düşüncelerinin hakiki içeriğini altlamasından oluşuyor.

Konuşma dilinde konuşma somutlaştırmasına dilsel araçların yanısıra sözsüz araçlar (mimik, el işareti) da katılıyorlar. Buna gayri biçimsel konuşma temasına özgü durumluluk yardım etmektedir; televizyon dilinde dilsel somutlaştırma birçok şeyde betimleme sırasına dayanıyor.

Sanatsal edebiyat dilinde sanatsal-imgesel dilsel somutlaştırma tam da sanatsal dilin nitelikçe özel vasfıdır.

Konuşma kullanılan tonalitedeki metinlerde ise şahsın belirli eylemleri sadece tespit ediliyor, onların cisimsel-mantiken veya denotatif içeriği iletiliyor. Sanatsal-imgesel dilsel somutlaştırmanın özgüllüğü aşağıdaki metin parçalarında su isminin kullanım karşılaştırmasında tetkik ediliyordur.

Böylece farklı üslupların metin parçalarını kıyaslarken dilsel somutlaşmanın farklı yönleri ve nitelikleri meydana çıkıyor (Gorbanevski 2000: 120).

4. Sanatsal metnin tonalitesi onun içerdiği tüm dilsel araçların bütünlüğüyle oluşuyor: duygusal anlatımlı, kelime ve deyimsel, sözdizimsel.

Sanat eseri metinlerinde farklı dilbilimsel düzeylerin dil birimlerinin anlatımlı duygusal oranı - edebiyat dilinde dil araçlarının örgütlenmesinin bir başka özgül kategorisidir.

5. Bazı bilim adamları edebiyat dilinin özelliklerinden birinin normalara bağlı olmamasını sayısal da, sanatsal metinde dil araçlarının örgütlenmesi, seçimi ve örgütlenme prensipleri edebi kurallara yönlendirilmiştir. Gerçekten, sade dil kuralı kavramı (“doğru/yalın”) edebiyat diline uygulanamaz. Edebiyat dilinde imgesel fikrin gerçekleştirilmesi için çalışan, pratik dilin iletişim işlevi için estetik dönüştürme aracı olarak hizmet eden her şey, kurallı olmaktadır. Tabii ki, bu, sanat eserinin dilsel biçiminin eleştirme dışında olması anlamına gelmez. Asıl sanat değerini sözde sanat eserinden her zaman ayırmak gerekir.

Sanatsal metinlerin kurallara yönlendirilmiş olması, örneğin, herkesin anlamayacağı olaylarda (diyalektik, argo, mesleki kelimeler, özel terimler, barbarizmler, ekzotizmler), edebi kurallardan dilbilgisel, fonetik aykırılar sanatsal metinlerde genelde esasen aydınlanma, anlamsal içeriğinin ve üslup görevinin saptanması amacıyla açıklanmasında ifadesini buluyor (Samoyloviç 1922: 15).

Türk edebiyatında (sosyo-politik konulu yazıların düzyazısında olduğu gibi) edebi kurallara uygun olmayan dil öğelerinin okuyucuya açıklama yöntemleri oluşmuştur: dolaysız yazar yorumlarından anlatmanın özel örgütlenmesine kadar; bu zaman hem normatif olmayan nitelik, hem de verilmiş kelimenin, deyimnin veya biçimin anlamı, küçük metin parçasından netleşiyor

6. Sanatsal eserin dil yapısının ayırıcı özelliği betimleme anlatımlı araçlarla –değişmece ve söz sanatı - sunulmaktadır.

Bilindiği gibi, değişmece ve söz sanatı edebi dilin diğer fonksiyonel üsluplarında da kullanılmaktadır. Bununla birlikte, edebiyat dilinde değişmece ve söz sanatı sanatsal metnin genel imgesel sisteminin organik bileşeniye, dilin estetik işlevinin uygulanmasına katılması da dahil, bu zaman, dileyim, halk dilinde veya konuşma dilinde betimleme anlatımlı araçlar metnin, onun parçasının veya günlük diyalog karşılığının etkileme gücünü artırma yöntemi olarak hizmet etmektedir (Vostokov 1831: 5)

7. Sanat eserinin üslubunun özelliği, içinde yazarın kişiliğinin dolaysız yansımaları

olarak değil, onun kendisine özgün hulûlu gibi ortaya çıkan, “yazar (“anlatıcı”) imgesi”dir. Söz, sözdizimsel yapı, idafenin tonlama deseni seçimi anlatımın tüm tonunu, sanat eserinin kendine özgün üslup oluşunu belirleyen dilsel “yazar imgesi” (veya “anlatan imgesi”)nin oluşturulmasına hizmet etmektedir.

Türk edebi dili tarihinde edebiyat dilinin özel yeri vardır. Edebiyat dili edebi dilin gelişmesini, güncel edebi kuralların sıkılaştırılmasını çok etkiliyor. Yüksek okulda üslupbilim öğrenimi hem kuramsal, hem de pratik hedefler gütmektedir. Bu dersin pratik anlamı şüphesizdir, - insanın genel kültürünün parçası olan konuşma kültürünün yükseltilmesi gelecek belgeleri için çok önemlidir.

“Türk dilinin pratik ve fonksiyonel üslupbilimi” kursunun hedefi ve görevi öğrencilerde dil sezgisi oluşturmak, dil olgularını düzgün değerlendirmeyi öğretmek ve üslup araçlarını içeriklerine, bildirişim alanı ve koşuluna göre seçmek, pratik üslupbilimin temel kavramları ve kategorileriyle ve dil araçlarının fonetik, leksikoloji deyimsel ve morfoloji sözdizimsel üslup nitelikleriyle öğrencileri tanıştırmaktır. Belgeler metnin üslup türdeşliğinin doğru çıkmayan ihlallerini farketmeli ve düzeltebilmeliler, kendi düşüncelerini ifade etmek için dil birimlerini olabildiğince doğru seçmelidir. Bu – esasen pratik – yatkınlıklar yalnız kursun teoritik temellerini öğrendikten sonra ulaşılabilmektedir. Öğrenci hazırlamanın özelliklerini göz önüne alarak, yardımcı ders kitabında üslupbilimin iki bölümünün – pratik ve fonksiyonel – niteliklerinin verilmesini amaca uygun buluyoruz. Bu zaman asıl pratik üslupbilim sorunlarına daha çok dikkat gösteriliyor. Yüksek okul üslupbilim kursunun söylenen doğrultulara özel dikkatinin amaca uygunluğu, öğrencilerin rus dilinin üslup kaynakları ve üslup eşanlamlılığıyla da ilgili bilgileri, diğer dersler alırken öğrendikleriyle belirtiliyor. Verilmiş yardımcı ders kitabının diğer üslupbilim yardımcı ders kitapları ve ders kitaplarından farkı bu konularda ders literatürlerinde yazarların genelde “Pratik üslupbilim” ve “Fonksiyonel üslupbilim”i ayrı incellemesidir. Pratik üslupbilim aslında dil kültürüyle bitiyor, çünkü bu, amacı ayrı dil araçlarının uygulanması kurallarıyla tanıştırmak olan, uygulamalı derstir.

Fonksiyonel üslupbilim dilin ulaşım görevlerine göre işleme yasalarını araştırıyor ve fonksiyonel üslupların konuşma düzgünlüğünü ve fonksiyonel üslupsal çeşitlerini de öğreniyor. Önerilen yardımcı ders kitabında genel üslupbilimin her iki doğrultuları da karşılıklı bağlantılı sunulmuştur.

Edebi dil üslupları en çok onların kelime terkihi analizi esasında kıyaslanıyor, çünkü onların farklılıkları asıl kelime hazinesinde belirgin halde kendini gösteriyorlar. Sözlerin belirli konuşma üslubuna bağlanması bir çok sözün kelime anlamının cisimsel-mantıken içeriğinden başka üslubi renge de sahip olmasıyla açıklanıyor.

KAYNAKÇA

1. GORBANEVSKİ, M. - KARAULOV, Y. – V. ŞAKLEİN: Ne govori şerşavım yazıkom. O naruşeniyah norm literaturnoy reçi (Düzgün konuşma özelliği. Sanatsal üslubun bozulması: Moskova 2000, SMİ yayınları.
2. MİXAYLOVİÇ, Lomtan: Struktura xudojestvennoqo teksta (Sanatsal üslubun özelliği): Moskova 1970.
3. SAMOYLOVİÇ, Aleksandr: Nekotorıye dopolneniya k klassifikaçii tureçkix yazıkov (Türk dillerinin sınıflandırılması üzerine): Peterburq 1922
4. VASİLYEVİÇ, Viktor: Biçimsel halka analizi performansları: Moskova 1973.
5. VOSTOKOV, Aleksandr: Russkaya grammatika (Rus dilinin qrameri): Sank-Peterburq1831.

MƏHMƏD ƏMİN YURDAQULUN POEZİYASINDA MİLLİYYƏTÇİLİK

Açar sözlər: Milli ədəbiyyat, türkçülük, heca vəzni, poeziya

Ключевые слова: Поэзия, национальный период, Танзимат, Турция

Keywords: National literature, Turkish poetry, poems, tanzimat

Türk ədəbiyyatı uzun inkişaf yolu keçmişdir. Bu inkişaf prosesində ayrı-ayrı tarixi hadisələr baş vermiş və ədəbi mühit də bu tarixi hadisələrin fonunda formalaşmağa davam etmişdir. Yeniliyə doğru atılan ilk addımlar Tənzimat ədəbiyyatı dövrünə təsadüf edir. Bu dövrdə ədəbiyyata yeni mövzular, janrlar, formalar gəlmiş olur. Getdikcə klassik ədəbiyyatın yerini Avropa ədəbiyyatının təsiri altında yaranan yeni- tənzimat ədəbiyyatı almağa başlayır. Tənzimatçı ədiblər həm yazıçılıqla, həm də ictimai fəaliyyətlə məşhur idilər. İbrahim Şinasi, Namiq Kamal, Ziya Paşa, Əhməd Midhət, Əbdülhəqq Hamid, Rəcəzadə Mahmud Əkrəm yeni tipli ədəbiyyatın ilk yaradıcıları idilər. Məhz bu ədiblərin xidmətləri nəticəsində ilk pyeslər, romanlar, poemalar və s. ədəbi nümunələr yaranmağa başladı.

Yeni formalara müraciət edən tənzimatçılar mövzu baxımından da bir çox yeniliklərə baş vurdular. Belə ki, o dövrdə klassik ədəbiyyatda rast gəlmədiyimiz vətən, hürriyyət, qadın azadlığı, haqq, ədalət kimi yeni mövzular işlənməyə başlandı. Klassik formaları qərb ədəbiyyatında populyar olan yeni formalar əvəz etdi. Düzdür, ilk başlarda türk mühitinə uyğun olmayan yeni məzmunlarda yazılan əsərlər bir qədər təqlid xarakteri daşıyırdısa, daha sonralar məhz Türkiyənin o dövrünə xas olan reallıqları əks etdirən əsərlər meydana çıxdı.

Tənzimat dövründə xarici dillərin öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verilməyə başlandı. Dövlət işlərində əcnəbi dil bilən gənclərə olan ehtiyacın 1839-dan sonra artması təbii idi. Bu ehtiyacı qarşılamaq üçün məktəblərdə tədris olunan xarici dillərdən başqa digər vacib tədbirlər də həyata keçirilməliydi. Belə tədbirlərin arasında 1832-ci ildə qurulan Tərcümə odasını misal göstərmək olar. 1839-cu ildən sonra isə bu odalar demək olar ki, ayrı bir məktəbə çevrilmiş oldu. Burada təkcə xarici dil öyrənilirdi, həm də gənclərin yeni ruhda dünyagörüşünün formalaşması prosesi həyata keçirilirdi. Sultan Əbdüləzizin dövründə bu proses xüsusilə sürətlənmiş olur.

Bir müddət sonra Babiali Tərcümə odasının yanında Məbeyn qələmi, Topxana qələmi, Gömrük qələmi kimi təşkilatlar fəaliyyət göstərməyə başlayır. Sultan II Mahmudun dövründə xaricə təhsil almağa göndərilən tələbələr artıq yeni tərz təhsil almış, Avropa mühitində formalaşmış olaraq, vətənlərinə geri dönürlər. Məhz bu tələbələr yeni ictimai-siyasi və ədəbi mühiti təşkil etməyə başlayırlar.

Yeniliyin məmləkət içində tam yerləşməsində və inkişaf etməsində mühüm amillərdən biri də sözsüz ki, mətbuatın inkişafı idi. 1826-1839-cu illərdə nəşr olunan "Cəride-i havadis" qəzeti elm, əxlaq, ədəbiyyatla əlaqədar olan məqalələr çap edərək, 1842-ci ildən etibarən isə teatr sahəsinə də maraq göstərməyə başlayır. Nəticədə qəzetin səhifələrində bəzi pyeslərin xülasələrinə rast gəlinir. Buna səbəb o dövrdə teatra marağın yaranması idi. Digər yeni mövzular arasında vətən sevgisinə həsr olunmuş məqalənin nəşr olunmasını misal göstərmək olar .(1. s.147)

"Cəride-i havadis"ın ilk nömrələrindən etibarən qəzetin səhifələrində o dövrün türk yazıçılarının məqalələrinə rast gəlirik. Belə ki, Əli Bəy, Hafiz Müşfiq, Münif Əfəndi kimi ədəbiyyatçıların imzalarını qəzetin ilk sayılarından artıq görürük. Lakin qəzetlərin bir fikri yaymaqda, təbliğatda oynadığı rol 1860-cı ildən sonra artmış olur.

Belə ki, 1861-ci ildə İbrahim Şinasi və Agah Əfəndi “Tərcüman-ı ahval” qəzetini nəşr etməyə başlayırlar. 1862-ci ildə isə artıq İbrahim Şinasi özü “Təsvir-i əfkar” qəzetini çıxarır. Bu qəzet yeni fikirlərin təbliğ olunmasında, ədəbi mühitin formalaşmasında böyük rol oynamış olur. Məhz bu qəzetin səhifələrində yeni məfhumlara, Avropa dillərində keçən yeni terminlərə rast gəlirik.

Tənziyat dövründə Namiq Kamal ilk tarixi roman olan “Cəzmi”ni, İbrahim Şinasi ilk pyes olan “Şair Evlənməsi”ni yazır. Bu dövrdə romantizm cərəyanı populyarlıq qazanmış olur. Vətən sevgisi mövzusu Namiq Kamalın həm şeirlərində, həm də pyeslərində öz əksini tapmış olur. İnsan sevgisi, humanizm, əsarətə qarşı etiraz, bərabər hüquqlu cəmiyyət uğrunda mübarizə mövzularını əks etdirən yeni-yeni əsərlər qələmə alınır. Ədəbiyyat tam yeni forma və məzmun qazanmış olur. Poeziyada hakim vəzn olan əruz vəzninin müxtəlif qəliblərində, o cümlədən sərbəst müstəzadda da əsərlər qələmə alınır. Klassik formalarda, lakin yeni məzmunlarda əsərlər yaranır. Bununla yanaşı yeni şeir formaları da bəzi şairlər tərəfindən müvəffəqiyyətlə sınaqdan keçirilir. Osmanlıcanın qəliz tərkiblərindən uzaqlaşmaq naminə cəhdlər edilir.

Tənziyat müsbət tərəfləriylə yanaşı, yeni nəsil yetişdirməklə bu nəslə milli köklərdən, dillərdən uzaqlaşdırmış olur. Nəticədə, fransızca danışan, avropasayağı həyat tərzini sürməyə daha çox meyli göstərən gənc nəsil yetişir.

Tənziyatın gətirdiyi yenilik ab-havasını alqışlayan ədiblər illər keçdikcə Avropa mədəniyyətinin türk mədəniyyətini sıxışdırmasından gileylənməyə başladılar. Məhz bu narazılıqdan irəli çıxaraq Əhməd Midhədin “Fələtun Bəylə Raqım Əfəndi”, Rəcəzadə Mahmud Əkrəmin “Araba Sevdası” kimi romanları yazılır.

Tənziyatın avropasayağı ədəbiyyat meylini 1891-ci ildən nəşr olunmağa başlayan “Sərvəti Fünun” jurnalı ətrafında toplaşan ədiblərdən yaranacaq Ədəbiyyati-cədidə davam etdirmiş olur. Jurnal nəşrinin ilk dövrlərində daha çox elmi-kütləvi səciyyə daşıyırdı. Jurnalın bir sənət jurnalı səviyyəsinə qaldırmaq məqsədilə Rəcəzadə Mahmud Əkrəm jurnalın ədəbi hissə başçısı vəzifəsinə şair Tofiq Fikrəti təyin edir. Tofiq Fikrətdən sonra Xalid Ziya, Cənab Şəhabəddin, Məhməd Rauf, Hüseyn Cahid, Nigar bint Osman kimi ədiblər jurnalın ətrafında toplaşırlar. Jurnalın səhifələrində artıq ədəbi əsərlər yer almağa başlayır. Yeni ədəbi məktəb Ədəbiyyati cədidə yaranmış olur.

Sərvəti fününçular bir ədəbi topluluq, ədəbi qrup kimi altı il boyunca fəaliyyət göstərdilər. 16 oktyabr 1901-ci ildə Hüseyn Cahid fransızcadan tərcümə etdiyi “Ədəbiyyat və hüquq” adlı məqaləsində Böyük Fransız İnqilabından söz açır. Məlum olduğu kimi Sərvəti fünün dövründə ciddi senzura mövcud idi. Məhz buna görə də sultan bu məqalə qanuna zidd mövzuda yazıldığına görə qadağan edilir və beləcə, jurnalın nəşri də dayandırılır.

Jurnal Türkiyə ədəbiyyatında yeni bir ədəbi mühit yaratması baxımından iz buraxan bir mətbu orqan olur. Lakin Türkiyə ədəbiyyatında oynadığı rola baxmayaraq, 1896-1901-ci və 1910-1912-ci illəri çıxmaq şərtilə, ədəbiyyatda aktiv rol oynamır. Demək olar ki, heç bir sosial və siyasi hadisələrdə fəal iştirak etmir. Buna da səbəb yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi jurnalın çap olunduğu dövrdə siyasi həyatın qeyri-sabitliyi idi. Bu səbəbdən şair və yazıçılar siyasi mövzulardan qaçaraq, daha çox şəxsi hisslərini əks etdirən əsərlər qələmə almağa üstünlük verirdilər. Buna görə də “Sənət sənət üçündür” şüarını əsas tutan, yüksək zümrəyə müraciət edən və əsasən onların zövqünə uyğun əsərlər yaranırdı. Nəzm və nəsrə bənzətmələrdən, o vaxta qədər işlədilməyən yeni-yeni məcaz və yeni üslublardan istifadə edilirdi.

Tənziyat ədəbiyyatı ilə başlayan yenilik ab-havasının davamı kimi sayılan Sərvəti-fünun ədəbiyyatını yaradanlar ən çox iztirab və sarsıntı keçirən nəsil olmuşdur. Həm passiv şəxsiyyət xüsusiyyəti baxımından, həm də fərqli mədəniyyətə sahib olmaları baxımından bu nəslin yeni fikir yaratmağa nail olmadıqlarını qeyd etməliyik.

Buna görə də bu ədəbiyyat daha çox həyatdan şikayət, etiraz və böhran kimi mövzuları işləmişdir. İnsanın həyatda qarşılaşdığı mənəvi sarsıntılar qarşısındakı acizliyi, insanın yalnızlığı, güvənsizliyi Sərvəti Fünun poeziyasının əsas şeir mövzuları arasında idi.

Sərvəti Fünunçular arasında həm forma, həm də məzmun baxımından fərqli əsərlər yaradan sənətkar sözsüz ki, Tofiq Fikrət olmuşdur. Onun poeziyasında aid olduğu ədəbi topluluğa xas olan xüsusiyyətlərlə yanaşı, hürriyyət, azadlıq, haqq, ədalət, mübarizə kimi inqilabi mövzular çoxluq təşkil edir. Şair qadınların haqlarının əzilməsinə qarşı etiraz səsinə ucaltmış, ailə münasibətlərinə, tərbiyə, təhsil mövzularına toxunmuşdur. O, uşaq tərbiyəsində vacib olan əsas məsələləri Şərmin adlı uşaq şeirləri toplusunda işləmişdir. Şair həm də fəlsəfi düşüncələrlə dolu olan şeirlər də müəllifi olmuşdur. Tofiq Fikrətin dindən öz məqsədləri üçün istifadə edənlərə qarşı yazdığı şeirləri də var. Tofiq Fikrət əsl humanist olaraq çıxış etmiş, insanları dil, din, irq fərqi olmadan sevmiş və bu fikirləri təbliğ etmişdir. Türkiyənin gələcəyinin gənclərin əlində olduğunu başa düşən sənətkar bütün ümidlərini gələcəyi quran nəsle bağlamışdı. Bu nəslə isə onun əsərlərində oğlu Haluq obrazı əks etdirirdi. Haluqa yazdığı müxtəlif şeirlərində Tofiq Fikrət onun timsalında bütün gəncliyə səslənirdi. Sərvəti-fünun poeziyasının ən fərqli sənətkarı sözsüz ki, Tofiq Fikrət olmuşdu.

Türk fikir həyatında millət, xalq, cəmiyyət, ümmət sözlərinin XIX əsrin ortalarına qədər sosial-psixoloji, sosial-iqtisadi və sosial-siyasi bir məfhum miqyasında işlədilmədiyini görürük.

Millət, ümmət və cəmiyyət ifadələrinin eyni dinə sitayiş edənlər mənasında işlədilən, sosioloji bir termin olmadığı XIX əsrin ilk yarısına qədər Anadolu türk ziyalılarında da, geniş xalq kütlələrində də üstüörtülü bir mənsubiyyət şüuru var idi.

XIX əsr Avropasında 1789-dan başlayaraq ortaya çıxan və bir dünyagörüşü formasını alan məfhumlardan biri də millət və bu sözdən əmələ gələn milli, milliyət, milliyətçilik ideyalarıdır. XIX əsrə qədər ziyalılar üç əsas fikirdən irəli çıxırdılar: Xanədanın davamı, dövlətin güclüliyü, dinin qorunması və yayılması. Bu üç əsas meyar hər tipli sosial mövcudluğun lazımlı və əsas şərti hesab edilirdi. XIX əsrdə Qərbi Avropa, Şərqi Avropa, Balkanlar, Çin, Osmanlı və Rus İmperiyalarında milli oyanış və milliyətçilik hərəkatları baş qaldırdı. Liberalizm, demokratiya, sosializm kimi fikirlərlə müqayisədə bütün ölkələri yaxından maraqlandıran və təsiri altına salan Milliyətçilik məfhumu tam dəqiq bir siyasi forma daşımırdı. (3. s479)

Milliyətçilik fikrinin qaynağında üç fərqli düşüncə var idi:

1. Milli birlik
2. Müstəqillik
3. Dinin birləşdirəcəyi yerinə tarixi və digər sosial-mədəni əsalara dayanan bütövləşmə arzusu.

Bu dövrdə başlıca mətbu orqanların nəşrlərinin təsiri ilə düşüncə və ədəbiyyat həyatı, filoloqlar, tarixçilər, filosof və sosioloqlar Milliyətçilik fikrinin oyanışında mühüm rol oynadılar. Əvvəlcə filosoflar, sonra isə sosioloqlar millət, milliyət, soy, milli dövlət məfhumlarının təbliğinə başladılar. İstər ədəbi əsərlərdə, istərsə də məqalə və çıxışlarda bu mövzular işlənməyə başlandı.

Milliyətçilik əsasən dildə saf türkcəyə qayıdış, keçmişin şanlı səhifələrini araşdırmaq və qürurla bunları üzə çıxarmaq, xalqın təlim və tərbiyəsinə əhəmiyyət vermək və bu məsələləri müxtəlif ədəbi və elmi araşdırmalarda işıqlandırmağı nəzərdə tuturdu. Şübhəsiz ki, milliyətçilik ideyasını yaymaqda, onu xalqa çatdırmaqda əsas rol maarifçilərə, ədəbiyyatçılara düşürdü.

Milliyətçilik fikrinin yayılmağa başladığı dövrdə yeni-yeni qəzet və jurnallar işıq üzünə görməyə başladı. Onların arasında “Gənc qələmlər”, “Türk yurdu”, “Yeni Məcmuə”, “Böyük Məcmuə”, “Böyük Əməl”, “Böyük Duyğu” kimi jurnalları qeyd

etməliyik.

Türk Milliyyətçiliyinin sosial-mədəni bütövləşmə, tarix içində özünü axtarış, milli idealları təbliğ etməkdə, fikri və siyasi həyatda özünə qayıdış hərəkətini xalqa çatdıraraq Anadolu türklüyüylə birlik fikrinin yayılmasında müxtəlif dərnək və mətbu orqanlar çox böyük bir iş görürdülər. Əhməd Midhəd Əfəndi, Əmrullah Əfəndi, Nəcib Asim, Əli bəy Hüseynzadə, Məhməd Əmin Yurdaqul kimi ədiblər bu şanlı işin öhdəsindən gələnlərdən idilər.

Milli Ədəbiyyat axımı 1908-1922-ci illər arasında davam edən bir ədəbi axım idi. Bu axım 1908-ci il Türk Dərnəyində çıxan Alangoya şeiri ilə başlayan, "Hüsn və Şeir" jurnalının yeni forması olan kiçik həcmli "Gənc Qələmlər" jurnalında nəşr olunan yazılar və Göyalpın Turan şeiriylə əsas məqsədlərini açıqlayan ədəbi axım idi. Bu axımın içərisində Ömər Seyfəddinin başladığı Yeni Lisan, yəni yeni türkçə uğrunda mübarizə də yer alırdı. Milli ədəbiyyatın nümayəndələrindən biri də şair və ictimai xadim Məhməd Əmin Yurdaqul olmuşdur.

1869-cu ildə sadə bir balıqçı ailəsində dünyaya gələn şairin ədəbi zövqünü bəlkə də ilk formalaşdıran məhz onun valideynləri olmuşdur. Türk folklorunu bilən, övladına uşaq vaxtı müxtəlif xalq ədəbiyyatı nümunələrindən söhbət açan, dastan və nağil qəhrəmanlarından bəhs edən şairin atası Saleh Rəis, elə o vaxtdan Məhməd Əmində milli ruh, öz köklərinə bağlılıq hisslərini oyatmışdı. Elə şair özü də müxtəlif müsahibələrində hiss və düşüncələrini, xalqçılıq və milliyyətçilik məfkurəsini hər şeydən əvvəl ata ocağına borclu olduğunu bildirirdi: "Mən xalq çocuğuyam. Xalq övladı bir ana ilə atanın qucağında böyüdüm. Dədə-babalardan qalma xalq öyüdləriylə, xalq laylalarıyla uşaqlığımı keçirdim". (2.s.5)

1889-cu ildə Hüquq məktəbində təhsil almağa başlayan şair dediyinə görə, yalnız Münif Paşanın ədəbiyyat, hikmət-i hüquq və Mədxal-i hüquq dərslərini sevirdi. Müəyyən müddətdən sonra Məhməd Əmin təhsilini davam etdirib, ingilis dilini də öyrənmək arzusuyla Hüquq məktəbindən çıxır və Amerikaya getməyi planlaşdırır. Şairin bu arzusunun həyata keçməməsinin səbəbi ona kömək etməli olan vasitəçi xanım Madam Mutun qəfil ölümü olur. Bu dövrdə 22 yaşında olan şair Hüquq məktəbinə geri qayıtmır və təhsilini yarımcıq qoyaraq, özünü tamamilə ədəbi fəaliyyətə həsr edir. Daha çox şairliylə tanınmış olan Məhməd Əmin əslində ilk əsərini nəsrədə yazır. Bu əsər 1890-cı ildə işıq üzünə görün Fəzilət və əsalət əsəriydi.

Məhməd Əmin bu əsərini nəşr etdirməkdən əvvəlcə Rəcəzadə, Hamid və Naciyyə göndərir. Onların əsər haqqında müsbət rəylərini aldıqdan sonra isə əsəri çap etdirir.

1897-ci ildə o dövrdə baş verən Yunan müharibəsinə həsr etdiyi Cəngə gedərkən şeirinin Əsr qəzetində çap olunmasından sonra Məhməd Əmin məşhurluq qazanmağa başlayır. 1900-cü ildə çapdan çıxan Türkçə şeirlər kitabı isə şairə yeni ad – Milli şair adını qazandırır. Bu ad məhz kitabda yer alan şeirlərin həm forma, həm də məzmunundakı milliliyə görə şairə verilir. Şair o dövrdə həm oxucuların, həm də ziyalı kütlənin rəğbətini qazanmış olur. 1907-ci ildə Məhməd Əmin gizli fəaliyyət göstərən İttihad və Tərəqqi təşkilatına üzv olaraq Sultan Əbdülhəmidin müxalifləri sırasına daxil olur. Bu dövrdə şair müxtəlif sosial fəaliyyətlərlə seçilir. 1911-ci ildə Türk yurdu adlı jurnalın nəşr olunmasında mühüm rol oynayır. Bu jurnal türk milliyyətçilik tarixində xüsusi yer tutan bir mətbu orqan olmuşdur. Türk yurdu jurnalının nəşri fikrini irəli sürən də elə məhz Məhməd Əmin özü olur. (2. s24) Bu haqda Yusuf Akçura aşağıdakıları deyir:

"Türk yurdu fikrini şair Məhməd Əmin Bəy ortaya atdı. İttihad və Tərəqqi cəmiyyəti bu təşəbbüsə maraq göstərdi".

Şeir və çıxışlarıyla yurdunda geniş səs-səda yaradan Məhməd Əmin güclü bir təbliğatçı idi. O, İttihad və Tərəqqi Mərkəzi yaratmaq istəyirdi. Buna görə o, Selanikə

gedərək Baş Mərkəzlə, xüsusilə də Ziya Göyalppla görüşür. İstanbula geri qayıtdıqdan sonra Ənvər Bəy ona : “Biz Osmanlılıq qayəsini güdürük. Siz isə türklüyün içəridə və dıxarıda müməssilisiniz. Əgər həm İttihad və Tərəqqi Firqəsinin İstanbul mürəxxəsi, həm də Türklük idealının fikirlərini yayan bir məcmuənin sahibi olarsanız, bu, bizim izlədiyimiz Osmanlılıq qayəsinə uymaz” deyir. Məhməd Əmin bəy bu sözlərdən sonra mürəxxəslik fikrini rədd edərək, Türk Yurdunun nəşrinə qərar verir. Artıq 1913-cü ildən isə o, İttihadçılara qarşı mövqe tutmağa başlayır. Şair Türk dərənəyi və jurnalının aktiv üzvlərindən biri olur.

XX əsrin əvvəllərində Türkləri oyandırmaq, türklüyü yüksəltmək və müdafiə etmək üçün bir çox dərənələr, ocaqlar, yurdlar, partiyalar yaranır, müxtəlif sosial-siyasi hərəkatlar baş alıb gedirdi. Bütün bu hərəkatlarda Məhməd Əmin bəy aktiv şəkildə fəaliyyət göstərirdi. Bu təşkilatlar arasında şübhəsiz ki, ən vacib mahiyyət daşıyanı Türk Ocağı idi. Bu qurum 25 mart 1912-ci ildə fəaliyyətə başlayır. Bu ocağı quran gənclər əsasən Əsgəri Tibbiyyənin tələbələri idilər. Əsgəri tələbə olan bu gənclərdən başqa Türk ocağının rəsmi sənədlərinə imza atan şəxslər isə Məhməd Əmin bəy, Əhməd Fərid, Əhməd Ağaoğlu və Fuad Sabit idilər. Məhməd Əmin daha sonralar bu ocağın qurulması haqqında belə demişdir : “Türkocağı, Türk gəncliyinin və bilhassa məmləkətimizdə olan hüriyyət mücadiləsinin ilham qaynağı olmuş Əsgəri Tibbiyə Məktəbi damı altında bulanan inqilabçı Türk gənclərinin qurmaq istədikləri və Qaracaəhməd məzarlığında gəldikləri bir qərarla hərəkatə keçən bir milli ideal məbədidir. ... Türk milli ruhla mənliyini bulacaq və mənliyi təşkil edən dil və ədəbiyyatıyla, tarix və mədəniyyətiylə silahlanıb qüvvətlənərək, özünü başqa millətlərin rəsində heç bir zaman. Mədəni ruhla da özünü yeni dünyanın bütün fənn və sənət, elm və hikmət təchiz edərək tale və səadətini fəth etdirəcəkdı”.(2. s33)

Türk ocağının əsas qayəsini açıqlayan şair poeziyasında da bu ideya uğrunda mübarizə aparmış, şeirlərində milli oyanışa, türk köklərinə qayıdışa səsləmişdir. Elə Məhməd Əminə məşhurluq gətirən ilk şeiri “Cəngə gedərkən”də işlənən əsas mövzu da deyilənlərə sübutdur:

Ben bir Türk üm dinim, cinsim uludur,
Sinem, özüm atəş ile doludur
İnsan olan vatanımın kuludur,
Türk evladı evde durmaz, giderim!

Bu topraklar ecdaadımın ocağı,
Evim, köyüm hep bu yerin bucağı,
İşte vatan! İşte Tanrı kucağı!
Ata yurdun evlat bulmaz, giderim!

Şeirdən Məhməd Əminin vətənsəvərliyi, torpağına bağlılığı, türk olduğu üçün fəxr etdiyi görülür. Şair Ziya Göyalp kimi türkçülük ideyalarını təbliğ edir, şeirlərində xalq dilindən, folklordan istifadə edir. Təsədüfi deyil ki, şair ilk şeirlər kitabını Türkçə şeirlər adlandırır. Bu kitaba 1897 –ci il türk-yunan müharibəsi zamanı yazdığı əsərlər daxil olur. Bu kitab o dövr üçün ədəbi aləmdə bir yenilik idi. Yuxarıda adı çəkilən Cəngə gedərkən şeiri də məhz bu kitabda yer alır. Şeirdən görünür ki, artıq ədəbiyyata yeni mövzu gəlir.

Türk ədəbiyyatında vətənpərvərlik mövzusunu ilk dəfə tənziyat dövründə böyük ədib Namiq Kamal gətirmişdi. O dövr üçün də vətən mövzusu yeni bir mövzu idi. Məhməd Əmin bəy isə vətənpərvərliklə bərabər türkçülük, islamçılıq, milli birlik ideyalarını yayırdı.

Məhməd Əminin üç ünsürə önəm verdiyini görürük. Bu üç ünsür millət, din və

dövlətdir. Ümumiyyətlə, Türkçə şeirlər toplusuna daxil olan bütün şeirlərdə bu ab-hava hiss olunur. Yazıldığı dövrün tarixi hadisələrindən ilhamlanaraq ortaya çıxan əsərlərin hamısında qəhrəmanlıq, qələbə əzmi, Anadolu insanı, müharibə mövzusu vardır.

Şairin ikinci kitabı isə Türk sazı 1914-cü ildə işıq üzə görünür. Bu kitabdakı şeirlər Çocuq bağçası, Türk yurdu, Böyük duyğu kimi qəzet və jurnallarda nəşr olunan şeirlərdir. Kitabın önsözü də şairin hisslərini çatdırır. Belə ki, önsöz Böyük irqimə başlığı daşıyır. Bu kitabda şair şeir haqqında fikirlərini izah etdiyi Mənim şeirlərim şeirini də yerləşdirir. Bu şeiriylə o, zamanın tələbi olan yeni mövzu və formalı şeirlərdən bəhs edir. O bildirir ki, artıq onun şeirləri sosial mahiyyət kəsb edəcək. O, üç telli sazı ilə bunu demək istəyir

Millətimin fəlakətli həyatını söyləyim,
Dərdlilərin gözyaşını çevrəm ilə siləyim!

Üç telli sazın şeirdə sadalanması da təsadüfi deyil. Şair xalqının dərdlərini türkün musiqi aləti, dədələrdən qalma sazla dilə gətirmək istəyir. Şairin xalqın problemlərindən bəhs etdiyi digər əsərləri Bırak məni hayqırayım, Anadolu, Ey türk oyan kimi şeirlərdir.

Məhməd Əmin bir cəmiyyət şairi idi. Məhz onun şeirlərində sosial məzmun şeirin mövzusuna, əsas ideyasına çevrilə bildi. Klassik dövr türk poeziyasında sosial mövzuda şeirlərin olmaması, tənzimat dövründə Anadolu mövzusuna müraciət olunmaması Məhməd Əmin poeziyasının əhəmiyyətini bir daha artırmış olur. Məhməd Əmin bəy həm də sosioloq kimi çıxış etmişdir. Onun türk insanının inkişafı naminə yazdığı şeirlərindəki nəsihətlər, didaktika şairin amalının ancaq türk xalqının rifahı və parlaq gələcəyi olduğunu sübut edir:

Artık uyan! Şu hayattan yüz çevir
Tarihine, ecdadına sadık kal
O cihangir Türklükünü ele al,
Yine gün kurmak için yık, devir!
Bir asker ol, silahını tak, kuşan,
Bir şair ol, milliyeti dalğalat,
Bir işçi ol, ocağını yak, kıskan,
Bir alim ol, hakikati parıldat!

Bil ki, senin meramını fetheden
O Türk dehan yeni dünya kuracak,
Son asrın da Turan əni yaratmak,
İşte senin genç neslinden beklenen! (2. s 177.)

ƏDƏBİYYAT

1. A.Tanpınar. XIX asır türk edebiyatı tarixi. İstanbul, 1988.
2. F.Tevetoğlu. M.E. Yurdakul. Ankara, 1988.
3. Türk Dünyası El Kitabı. Ankara, 1992.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена истории турецкой литературы периода Танзимат по период национальной литературы. Одним из видных деятелей этого периода является поэт Мехмед Эмин. Его поэзия отличалась новизной форм и тем. Фольклор, национальная тема, жизнь простых людей, тюркизм является основной тематикой его стихотворений.

SUMMARY

This article is about the history and development of Turkish literature from the classic till national period. One of the famous poets of the National literature was Mehmed Emin. His poems is about the turkish people, motherland, native nature, turkish folklore. He also had an important sosial activity for the clearing turkish language from the arabic and persian words as well.

TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ HƏRBI TERMIN YARADICILIĞI PROSESİ

Türkiyə türkcəsində «*askeri terimler*», Azərbaycan türkcəsində isə «*hərbi terminlər*» birləşmələrindən istifadə olunur. Hər iki qohum dillərdə hərbi işinin və bu işə aid anlayış və məfhumları linqvistik vasitələrlə ifadəsinin özünəməxsus inkişaf yolları mövcuddur.

Hər bir dövrdə hərbi iş, hərbi terminologiya, demək olar ki, yenidən qurulur. Ordu quruculuğu sahəsində dövlət tədbirləri və bu tədbirlərin ana dilində hərbi-rəsmi sənədlərin hazırlanmasındakı rolu genişlənilir, hərbi-terminoloji lüğətlər və onların strukturu dəyişir, hərbi terminoloji ənənənin mühafizəsi və bu sahədə yeniliklər və s. özünü göstərir. Son illər isə həm Türkiyədə, həm də Azərbaycanda hərbi sahələr daha intensivləşdirilmişdir. «Odur ki, bu sahədə nailiyyətləri öyrənib ümumiləşdirmək, terminoloji inkişafı bağlı qüsurlu halları müəyyənləşdirmək və dilimizin lüğət tərkibində çox qədimdən bəri xüsusi bir lay kimi yer tutan və ilbəl zənginləşən hərbi terminlərin linqvistik xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq günümüzün zəruri və aktual tələblərindəndir» (1, s.5 (152 s.))

Biz bu tələbi Türkiyə türkcəsi ilə Azərbaycan türkcəsinin müqayisəsi fonunda araşdırmağı qarşıya məqsəd qoymuşuq. Görək, bu türk dillərində hərbi termin yaradıcılığı prosesi necə gedib, hər bir dilin kəsb etdiyi cəhət və s. nədən ibarətdir.

Qeyd edək ki, müqayisə edilən türk dillərində termin yaradıcılığının spesifik xüsusiyyətləri mövcuddur. Həmin özəlliklərin ortaya çıxması həm anlayışlar, həm də dillərin leksik-terminoloji sistemləri ilə əlaqəsinə nəzərən əsaslandırılır.

Hərbi terminlərin yaradılması zərurəti hərbi sahəyə məxsus anlayışların sistemə daxil olması ilə şərtlənir. Yeni formalaşmış hərbi anlayışlar müəyyən anlayışlar cərgəsinə daxil olur və həmin «funksional sahə»də öz yerini möhkəmləndirir.

Hamza Zülfikar yazır ki, Türkcənin terim yapma yolları ümumi söz yaradıcılığı ilə üst-üstə düşür, əlamətlərin ardıcılıqla seçilməsi prinsipi əsaslanır (2, s.54).

Bizcə, termin yaradıcılığının başlıca diferensial xüsusiyyəti anlayışı ifadə etmək və sistemlilik yaratmaq cəhətidir.

Hər iki dilin hərbi termin yaradıcılığında bir sıra ənənəvi üsullardan istifadə edilir: Hərbi termin yaradıcılığı mürəkkəb bir prosesin tərkib hissəsidir. Digər sahə və elmi terminlər kimi hərbi terminlərin də yaranma üsulları vardır. Həmin üsullar sırasına leksik-semantik, Morfoloji, sintaktik və terminal vasitələrini aid edilir.

Leksik-semantik üsul. Leksik semantik üsulla yarananlar hazır şəkildədir. Onlar əsasən quruluşca sadə olurlar: mermi (güllə, mərmə), tüfək (tufəng), tabanca (tapanca), top (artilleriya topu, top), roket (raket), piyade (piyada), alay (polk), tabur (batalyon), barış (sülh), düşman (düşmən), savaş, hərbi (hərb, savaş), apolet (paqon), ihtiyat (ehtiyat), subay (zabit), asker (əsgər), barınak (sığınacaq, sığınacaq) və s.

Termin yaradıcılığının bu üsulu dildə qabaqcadan mövcud olan müxtəlif mənali leksik-terminoloji vahidlərə yeni mənalar verməklə hərbi terminlər formalaşdırılır. Demək, söz mövcuddur, onu hərbi sahədə işlətmək mümkündür və dil vahidinin yeni mənə qazanmaq şansı vardır. Bu proses leksik-semantik prosesdir və hər iki dildə fəal, aktiv prosesdir. S.Sadiqova bu prosesi düzgün səciyyələndirir: «..bu zaman sözün-terminin daxili tərkibi dəyişmiş, ancaq mənə dəyişikliyi ilə əlaqədar yeni məfhum və ya əşya ilə dildə əvvəlcədən mövcud olan anlayış və ya əşya arasında müəyyən assosiativ əlaqə yaratmaqla sözün, terminin mənası genişləndirilə bilər. Deməli, semantik üsulda yeni anlayış mövcud sözlərlə ifadə edilir, terminin, sözün semantik yükü artır» (3, s.40).

Leksik-semantik üsulla Türkiyə türkcəsində aşağıdakı hərbi terminlər yaradılmışdır: *sinif, piyade, tümen, grup, bölüm, subay, er, növbət, sancak, radar, hərəkat, bilezik* və s.

Morfoloji üsul: Türk dilləri sözdüzəldici şəkilçilərlə zəngindir. Morfoloji üsulla bu dillərdə termin yaratma prosesi və bu yolla formalaşan hərbi terminlərin kəmiyyəti də müəyyən qədərdir. Belə ki, hər bir termin yaradıcılığında bu üsul da məhsuldar səciyyə kəsb edir. Termin yaratmanın bu yolu həm türk, həm də

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin yeni dil modelləri ilə zənginləşməsinin əsas qaynağı hesab edilir.

Müqayisə edilən türk dillərində Morfoloji üsulla hərbi terminlərin formalaşmasında həm türk əsli şəkilçilər, həm də alınma Morfoloji göstəricilər fəal iştirak edir.

Düzəltmə quruluşu hərbi terminləri həmin əlamətə görə belə qruplara ayırmaq olar:

- 1) milli mənşəli şəkilçilər artırmaqla əmələ gələn hərbi terminlər:
- 2) Ərəb və fars mənşəli sözlərə türk mənşəli şəkilçilər artırmaqla əmələ gələn hərbi terminlər:
- 3) Avropa mənşəli sözlərə Azərbaycan mənşəli şəkilçilər artırmaqla düzələn hərbi terminlər:
- 4) Azərbaycan dilində istifadə olunan müxtəlif mənşəli sözlərə şəkilçilər artırmaqla əmələ gələn hərbi terminlər:

İltisacı dillərdə sözyaradan şəkilçilər terminin mənasında əsaslı dəyişiklik əmələ gətirdiyi bir durumda, flektiv dillərdən alman həmin sözlərdə şəkilçi sözün strukturu (tərkibi) kimi qəbul edilir və onlara Azərbaycan dilinin Morfoloji göstəriciləri əlavə edildikdə bu cür etimon dilin şəkilçisini əvəz edən Azərbaycan mənşəli şəkilçi nisbi əvəzləmə pozisiyasında durur. Bu, hərbi terminologiyanın səciyyəvi cəhətlərindən irəli gələn bir haldır. Təbii, qəbul edilməlidir ki, milli dil hərbi leksikada daha çox özləşdirməyə, özgədil termini milli mənşəli terminlə əvəzlənməyə meyillidir. Amma bəzi hallarda bu, dil qanunauyğunluqlarından kənar yola yaradılmış hərbi terminlərin oraya çıxması ilə sonuclandır.

Həmin Morfoloji göstəricilər hərbi terminlərin özündən, həm də başqa leksik vahidlərdən, hərbin ayrı-ayrı sahələrinə xas terminlərdən hərbi mahiyyət daşıyan düzəltmə sözlər yaradır. Struktura nəzər salaq:

Kök+-ç4: Həmin şəkilçili terminlər peşə, sənət, fəaliyyət sahəsi ilə əlaqədar olan şəxs ifadə edən dil vahidləri yaradır: *nişancı* (atıcı), *bekçi* (gözetçi, keşikçi, qarovulçu), *gözlemeçi* (müşahidəçi), *tankçı* (tankçı), *topçu* (topçu), *uçakçı*

(təyyarəçi), *lağımçı* (assenizator), *çapulcu* (bandit), *izci*, *kılavuz* (bələdçi) və s.

Həmin şəkilçili söz söz birləşməsi biçimində olan hərbi terminlərin yaranmasında çox fəal iştiraku etmişdir. Məs.: ordu topçusu, tabuo topçusu, sahil topçusu, yükletilmiş topçu, uzun menzilli topçu, tümen topçusu, tayyareye karşı topçu, kolordu topçusu, kor topçusu, hafif topçu, deniz topçusu, yaya topçu, sahra topçusu, alay topçusu, gemi topçusu, ağır topçu (4, s.9 (75 s.))

Kök+-lıq4: Müəyyən keyfiyyət, əlamət bildirən dil vahidləri yaradır: *omuzluk* (paqon, epolet), *askerlik* (əsgərlik), *birlik* (qoşun), *barutluk* (barırtqabı) və s.

Kök+-ma,-me: *bekleme* (gözləmə, bekleme odası, gözləmə zalı).

Kök+ -ık4: *bölük* (rota), *çevik* (alay).

Kök+ -ak,- ek: *uçak* (təyyarə, ərəbcə).

Kök+gah: *karargah* (qərgah), *nişangah* (nişangah).

Kök+cü4: *öncü* (avanqard).

Kök+ -ış: *atış* (atış), *kaçış* (qaçış).

Kök+-lı4: *yükümlü* (askerlik hizmeti), *zırhlı* (batarya) (zirehli b.), *betonlu* (sıgnak) (betonlu sığnacaq).

Kök+name: *ihbarname* (bildiriş).

Kök+ -laşma: *birleşme* (blokirovka).

Kök+-ılma; : *çağırılma* (çağırılma).

Kök+-ışma: çarpışma (çarpışma).

Kök+-cilik: devrecilik (əsgərlikdə ən pis vəziyyət), sıracılık (hər dövrənin sırası).

Kök+-dar: fərandar (komutan).

Mürəkkəb quruluşda olan hərbi terminlər: *başkomutan* (baş komandan), *uçaksavar* (zenit topu), *binbaşı* (mayor, dəniz başısı, 3-cü dərəcəli kapitan), ordudonatım, tümgeneral, tuğgeneral, yüzbaşı, başçavuş, üstçavuş, çəribaşı (çəribaşı).

Sintaktik üsul: «Dilin lüğət tərkibində sintaktik üsulla yaranan terminlər dedikdə, mürəkkəb və termin birləşmələri şəklində olan terminlər nəzərdə tutulur.

İstər sadə, istər mürəkkəb və mürəkkəb söz birləşməsi şəklində olan terminlər işarəvilik baxımından eyni funksiyaları-hər hansı anlayışı, məfhumu təyin edir. Elmin hər bir sahəsində və ya başqa sahələrdə anlayışların mühüm hissəsini söz birləşmələri şəklində terminlər təşkil edir» (3, s.65 (244 s.))

Bu üsulla yaranan hərbi terminlər də çoxkomponetliyi ilə diqqəti çəkir. Belə birləşmələrdə bəzən terminə verilən tələblər gözlənilmir, elmi dildən gələn ağırlıq özünü göstərir, amma bununla belə, hərbi sahədəki anlayışlar bu cür quruluşlu terminlərin mənə və mahiyyətini lazım olan səviyyədə əks etdirir.

Hərbi mürəkkəb proseslər, hadisələr bu tip terminlərlə də öz təzahürünü tapır. Məsm.: **unter zabit** (assubay), *kiçik leytenant* (astegmen), *askeri amaç* (hərbi obyekt) və s.

Təyini söz birləşmələrinə istinadən həmin vahidləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

I növ ismi birləşmə biçimində: gizli (siyasi) örgüt (siyasi dəstə), makineli tüfək (pulemyot qurğusu), atlı birlik (süvari qoşun), düzənli birlik (nizami qoşun), uzman çavuş, ağır silahlar (ağır silahlar) və s.

II növ ismi birləşmə biçimində olanlar: el bombası (qranat), keşif uçağı (kəşfiyyatçı təyyarə), bombardıman uçağı (bombardımançı təyyarə), savaşa uçağı (qırıcı təyyarə), dəniz qüvvələri (dəniz qüvvələri), hava qüvvələri (hava qüvvələri), kara qüvvələri (birlikləri) (quru qoşunlar) və s.

III növ ismi birləşmələrlə nadir hallarda qarşılaşmaq olur: ordunun qəhrəmanlığı, hərbin gücü və s.

Hərbi terminologiyanın zənginləşməsi və inkişafında terminalmanın çox mühüm rolu vardır. Terminalma prosesində türk dilinə aşağıdakı hərbi terminlər daxil olmuşdur: defans-müdafiə-defans xətti-müdafiə xətti; devriyyə-patrol; er- 1) kişi; 2) sıravti əsgər; kaput (-tu) (şinel); kolordu (korpus hərbi); komut (komanda, əmr); komutan (komandir); mayın (mina hərbi); mevzi (döyüş meydanı); namlu- 1) lülə (silahda), 2) tiyə (qılıncın və s.); təgmen (leytenant) (5)

Terminalmada Türkiyə türkcəsinə Avropa dillərinin müəyyən qədər təsiri olmuşdur. Azərbaycan dilinə isə bu qəbildən olan terminlər birbaşa rus dili vasitəsi ilə keçmişdir. 1940-cı illərdən rus dilindən keçmişdir.

Sahələr üzrə bu terminləri belə təsnif etmək olar:

1) alan adları: (Azərbaycan) rota, ştab, diviziya, bölmə, səhra poçtası, tank qoşunları, rabitə qoşunları, süvari diviziya, hərbi hissə, atıcı diviziya, quru və hərbi dəniz qüvvələri, kəşfiyyatçı partizan dəstəsi, qvardiya topçu polku; (Türkiyə) Türkiyə silahlı qüvvələri, ordu, kolordu, tümen, tugay, alay, tabur, takım, manga, tim, donanma, filo, flotilla, grup, gəmi, bölüm, branş, parti və s.

2) hərbi-texniki terminlər: (Azərbaycan) pulemyot, mərmə, qranat, ağır top, hərbi avadanlıq, sarğı ləvazimatı, bombardmançı təyyarə, kəşfiyyatçı təyyarə, yandırıcı və ağır partlayıcı bomba, səhra zenit topu, zenit pulemyotu qurğusu və s. (türkiyə) üfək, silah, tank, top, siper, roket, fişek və s.

3) hərbi ünvan, vəzifə, peşə ifadə edən terminlər: tankçı, kəşfiyyatçı, soldat, rabitəçi,

topçu, komandir, sercant, leytenant, polkovnik, general, siyasi rəhbər, minaatan döyüşçülər, qırıcı pilot dviziya briqada kommissar və s.

Hərbi rütbə adları: (Türk) yaver, subay, astsubay, er, general, orgeneral, korgeneral, tümgeneral, tuğgeneral, albay, binbaşı, yüzbaşı, üsteğmen, teğmen, asteğmen, kıdem, kıdemli, başçavuş, üstçavuş, çavuş, uzman çavuş, onbaşı, nöbetçi subayı, kurmay, kurmay subayları, posta, iəşe subayı, yaver, yardımcı subay, kadro, müfreze, harb okulu öğrencisi, inzibat postası, askeri inzibat, komutan, adyutant və s.

4) hərbi hərəkətlə, savaşı gündəlik gedişatı ilə bağlı anlayışları ifadə edən terminlər: (Azərbay.) manevr, ambrazura, zərbə, əks zərbə, müdafiəyə mövqeyi, ön cəbhə, arxa cəbhə, hücum əməliyyatı, əlbəyaxa vuruşma, hərbi əsir, hərbi yük, həlledici qələbə, süngü yarası; (Türk) cəbhə, cəbane, cəbhə, cəbhə atəşi, blinday.

5) hərbi təşkilatları, savaşıla bağlı adları bildirən hərbi söz və ifadələr: (Azərbay.) Dövlət Müdafiə Komitəsi, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, SSRİ Müdafiə Fondu, qvardiya bayrağı, cəbhəyə yardım, hərbi hazırlıq, hər şey cəbhə üçün! Cəbhəylə arxanın sıx birliyi.

6) sovet ordusu əsgərlərinin mücəddəlsini ifadə edən termin və termin birləşmələri: igid qoşunlarımız, igid komandir, şanlı dənizçilər, mərdlik, qəhrəmanlıq, igidlik, Oktyabr zərbəsi, yeni il zərbəsi, məğlub edilməz Qızıl Ordu, ağı və qanlı müharibə, qranit qaya, alovlu çağırış, tarixi qələbə, sarsılmaz dostluq və s.

Nəticə olaraq göstərə bilərik ki, Azərbaycan dilinin hərbi terminləri ilə müqayisədə Türkiyə türkcəsinin hərbi terminologiyasında millilik daha güclüdür. Milli terminlərə bu dildə geniş yer ayrılmışdır. Hərbi termin yaradıcılığı prosesində əsl türk sözləri yaygın şəkildədir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov R. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində hərbi terminlərin inkişafı. Bakı, «Nurlan», 2005
2. Hamza Zülfikar. Terim sorunları ve terim yapma yolları. Ankara, 1991
3. Sadıqova S. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi. Bakı, «Elm», 2010
4. Azərbaycan-Türkiyə türkcəsində hərbi-dəniz sözlüyü. Bakı, 2000 (Tərtibçi: Yaşar Məmmədli)
5. Azerice Türkce Sözlük. İstanbul, 2000

XÜLASƏ

Məqalədə oğuz qrupu dillərindən türk və Azərbaycan dilinin hərbi terminologiyası təhlil olunur. Xüsusən də, hərbi terminlərin bu dillərdə yaradılması prosesi nəzərdən keçirilir. Müəyyənləşir ki, Azərbaycanda müstəqillik şəraitində dilin daxili imkanları əsasında hərbi termin yaratma meyli daha da güclənmişdir. Milli ordunun yaranması öz müsbət təsirini hərbi terminologiyada da göstərmişdir. Hər iki dilin bu sahədə funksional imkanları genişlənmişdir. Türkiyə türkcəsindən bir sıra hərbi terminlər də alınmışdır. Hər iki dildə milli hərbi termin yaradıcılığı ümumi ədəbi dillərə əsaslanmışdır. Yeni hərbi terminlərin formalaşmasında həm morfoloji, həm də sintaktik üsul fəallaşmışdır.

Açar sözlər: "hərbi termin", "termin yaradıcılığı", "leksik-semantik üsul", "morfoloji üsul", "sintaktik üsul", "kök", "şəkilçi".

Образование военной терминологии в современном

азербайджанском и турецком языках

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена рассмотрению особенностей образования и функционирования военных терминов в азербайджанских и турецких языках огузской группы тюркских языков, выявлению сходных и отличительных черт в средствах и способах их образования. Исследование проводилось на материале военной и военно-технической терминологии с привлечением лексического материала военной терминологии азербайджанского и турецкого языков. Актуальность темы определяется в связи с расширением межъязыковых контактов между Азербайджаном и Турцией в сфере военно-технического сотрудничества.

Ключевые слова: *образование новых терминов, военный термин, лексико-семантический способ, морфологический способ, синтаксический способ.*

Formation of military terminology in modern Azerbaijani and Turkish languages

Summary

This article deals with the features of formation and functioning of military terms in the Oghuz group of Turkic languages, including the Azerbaijani and Turkish languages, the identifying similarities and distinctive features in the means and methods of their formation. The study was hold on the material of the military and military-technical terminology involving lexical material of military terminology of the Azerbaijani and Turkish languages. Actuality is determined in connection with the expansion of interlanguage contacts between Azerbaijan and Turkey in the sphere of military-technical cooperation.

Keywords: *formation of new terms, a military term, lexical-semantic method, the morphological method, the syntactic method.*

QƏDİM TÜRK LƏRDƏ QADINININ CƏMIYYƏTDƏKİ YERİ VƏ İSLAMA QƏDƏRKİ TÜRK ƏDƏBIYYATINDA ONUN ƏKSİ

Əsrlər boyu Şərq qadınının, xüsusən də müsəlman qadınının cəmiyyətdəki yeri müxtəlif diskussiyalara səbəb olmuşdur. Əksər hallarda Şərq-müsəlman qadınının vəziyyəti mənfi qiymətləndirilmişdir. İslama qarşı çıxanlar müsəlman qadınının əzildiyini, onun hüquqlarının tapdanıldığını, məcburiyyət qarşısında hicab geydiyini və bir çox xoşagəlməz iddialar irəli sürürdülər. Bütün bunlar Şərq qadınlarının həyat tərzlərinin qərb qadınlarınıninkindən fərqli olmasından irəli gəlirdi və bu gün də bu hal heç dəyişilməyibdir. Qərribə haldır ki, nədənsə qərblilər onların həyat tərzlərinin və dünyagörüşlərinin daha doğru olduğunu düşünürlər.

Məlumdur ki, ədəbiyyat yarandığı gündən, onu meydana gətirən insanların və cəmiyyətlərin düşüncə və həyat tərzlərini əks edir. Qədim dövr ədəbi nümunələri köklərimizdən, milli qəhrəmanlarımızdan və adət-ənənələrimizdən bəhs edərək, həmçinin bizim bir türk olaraq, daxili dünyamızdan, milli ruhumuzdan və əxlaqımızdan xəbər verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, başqa xalqların ədəbiyyatlarında olduğu kimi, türk xalqlarının ədəbiyyatının təməlini əsasən kollektiv şəkildə meydana gələn, yalnız şifahi olaraq ağızdan-ağıza, nəsil-dən-nəsilə keçərək günümüzədək gələn ibtidai əmək nəğmələri, nağıllar, əfsanələr və s. təşkil edir. İndiki zamanda əlimizdə o dövrə aid yazılı qaynaq olmasa da, müxtəlif arxeoloji qazıntılardan tapılan əşyalardan, antik müəlliflərin əsərlərində verilən məlumatlardan, qədim abidələrdən, Şərq mədəniyyətləri arasında türk mədəniyyətinin özünəməxsus yeri olduğunu görmək olar.

Hər dövrün və hər millətin ədəbiyyatda yer verdiyi obrazlar olmuşdur. Qədim dövr türk ədəbiyyatından başlayaraq, günümüzədək davam edən əsərlərin əsas obrazlarından biri də “qadın” obrazıdır. Həmin əsərlərdə türk qadınının yalnız zahiri gözəlliyinə deyil, bütün xüsusiyyətlərinə yer verilir. Həm gözəl, güclü övladlar dünyaya gətirən bir ana kimi, həm öz ərinin ocağının qayğısını çəkən bir qadın olaraq həm qonaqpərvərliyi və xeyirxahlığı ilə seçilən insan kimi tanınan türk qadını, dastanlarda eyni zamanda öz mərdliyi ilə, döyüş və at minmə qabiliyyətləri ilə də seçilir.

Qədim türk ictimaiyyətində ailə ən vacib sosial birlik olduğundan ailənin əsasını təşkil edən qadın türk dastanlarında, türk əfsanələrində elə bir uca mərtəbəyə qoyulmuşdur ki, qadını belə bir uca varlıq halına gətirən mədəniyyətə heyran olmamaq mümkün deyildir. Qadın kişinin həyat yoldaşı və uşaqlarının anası olmaq kimi çox vacib bir vəzifə ilə öhdələnmişdir. Daha vacibi isə türk millətinin tək bərəkət qaynağı, ona verilən bir sıra haqlara görə xanların, xaqanların, döyüşçülərin önündə hörmət ilə əyildikləri bir şərəf abidəsidir. Türk dastanlarında qadın ilahi bir varlıq səviyyəsinə çatdırılır. (Bax:1)

Başqa qədim xalqların həyatlarına nəzər salsaq görərik ki, onların demək olar ki, heç birində qadına qədim türklərdəki qədər üstün münasibət olmamışdır. Məsələn, Qədim Romada qadının bütün hüquqları ərində idi. Yəni, romalılar öz arvadlarını alıb-satıb, hətə öldürə bilərdi və buna görə kişi heç bir məsuliyyət daşımırdı. Qədim hindlilər öz qızlarını uşaqlıqdan məşuqəliyə öyrədirdilər və onları guya Vişnu tanrısına qulluq üçün məbədlərə hədiyyə edirdilər. Həmin məbədlərdə o qızlar müxtəlif təbəqədən olan kişilərlə münasibətdə olaraq, onlara qulluq edirdilər. Bu da özünəməxsus bir ibadət sayılırdı və ən zadəgan ailələr belə, qızlarının bu məbəddə olmasını özlərinə şərəf bilirdilər. Qərribəsində odur ki, Hindistanın bəzi yerlərində bu adətə müasir dövrdə də rast gəlmək olar. Qədim Çində gəlin gələn evdə, qadının

ləyaqətini əskiltmək üçün, iki gün matəm elan olunurdu. Ər arvadının hər hansı bir hərəkətindən narazı qalarsa, ona qarşı müxtəlif cəzalar tətbiq edə bilirdi. Qədim Misirdə ər arvadını səhv addımına görə yandıra bilirdi... Ərəblər qız uşağını diri-diri gömürdülər. Buna bənzər bir çox avropa xalqlarıyla bağlı nümunələr gətirərək bu siyahını davam etdirmək olar... (Bax: 2)

Bütün bunları nəzərə alsaq, görürük ki, cahiliyyət dövründə demək olar ki, bütün qədim millətlərdə qadının əri yanında dəyəri alınmış-satılan bir maldan fərqsiz idi. Türk qadını isə başqa cəmiyyətlərdə olduğu kimi təzyiqlə tutulmur və alçaldılmırdı. Qadının ucılığı Altay dağlarının ən yüksək təpəsinə "Qadın başı" adı verilərək sanki gələcəyə bir mesaj olaraq göndərilmişdir. İslamaqədərki türk cəmiyyətlərində qadına belə bir münasibət var ikən, türk olmayan millətlərdə qadının vəziyyəti ürək yandıran bir halda idi. (Bax:1)

Beləliklə, türk ədəbiyyatında qadına münasibət ilk olaraq ümumtürk yazılı abidələrində - Orxon-Yenisey yazılarında əks olunmuşdur. Türklərdə qadın şərəf rəmzi olduğundan, müharibə vaxtı onları xüsusi qoruyurdular ki, düşmənlər onları girov götürə bilməsin. Orxon-Yenisey yazılarında Gülteginin tayfasının qadınlarını qoruması çox pafoslu şəkildə təsvir olunmuşdur:

"[8]...Kül Tigin evin başında bırakarak, mudafaa tedbiri aldık. Oğuz düşman, merkezi bastı. Kül Tigin

[9] Öksüz akına binip dokuz eri mızrakladı, merkezi vermedi. Annem hatun ve analarım, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, bunca yaşayanlar cariye olacaktı, ölenler yurtta, yolda yatıp kalacaktınız.

[10] Kül Tigin olmasa hep ölecektiniz..." (3, s 27) Bu yazılar bir fakt olaraq, hələ VII-VIII əsrlərdə qadına olan yüksək qiymət və hörmətin subutudur.

Məlumdur ki, türk dastanları öncə şifahi olaraq dildən dilə, əsrdən əsrə keçmiş, sonralar yazıya alınmışdır. İlk türk dastanlarında qadın obrazı özünəməxsus olmuşdur. Məqalədə ilk olaraq İslamdan öncəki dövrün dastanlarında qadın obrazını araşdırmağa çalışacağıq.

İslamdan öncə mövcud olan dastanları aşağıdakı ardıcılıqda göstərmək olar: 1. Yaratılış Dastanı

2. Saka Dastanları: a) Alp-Er Tuga dastanı; b) Şu dastanı
3. Hun-Oğuz Dastanları: a) Oğuz Kağan dastanı; b) Atilla dastanı
4. Göktürk Dastanları: a) Bozkurt dastanı; b) Ergenekon dastanı
5. Uygur Dastanları: a) Türeyiş dastanı; c) Göç dastanı.

İslamdan öncəki dövrün ilk türk dastanı "Yaratılış" dastanı idi. Bu dastanda qədim türklərin dünyagörüşünə görə, dünyanın necə yarandığı, ilk insanın dünyaya gəlişi, Tanrı ilə şeytan (Erlük) arasındakı münasibət və şeytanın Tanrı qarşısında gücsüzlüyündən bəhs edilir. Burada qadına münasibət iki yerdə əks olunmuşdur: 1) *"Daha hiçbir şey yokken Tanrı Karahan'la su vardı. Karahan'dan başka gören, sudan başka görülen mevcüt değildi. Karahan yalnızlıktan sıkılıp "Ne yapacağım?" diye düşünürken, su dalgalandı. Sudan "Ak Ana" çıktı. Ak Ana, Karahan'a: "Yarat!..." dedi, tekrar suya daldı. Bunun üzerine Karahan, "kişi"yi yarattı".* (4, s. 12) 2) *"...Tanrı Karahan'ın canı sıkıldı. Meleklerden birini göndererek Erliğ'in göğünü yıktırdı. Bu gök yıkılıp dünyaya düşünce, yıkıntılarında dağlar, boğazlar, ormanlar meydana geldi. Karahan, Erliğ'i dünyanın en derin katına sürdü. Bu güneşsiz, aysız, yıldızsız yerde dünyanın sonuna kadar oturmasını buyurdu. Tanrı Karahan, 17 kat gökten kainatı idare etmektedir. 16 kat gökte "Bay Ölken" altın dağda, altından bir tahtta oturmaktadır. 7 kat gökte "Gün Ana", 6 kat gökte "Ay Ata" oturmaktadır".* (4, s. 12) Birinci parçaya görə, belə fikir söyləyə bilərik ki, türk qadınının atasından və ya ərindən asılı olmağına baxmayaraq, türklər qadının fikrinə hörmətlə yanaşır və hesablaşırdılar. Bu haqda

qədim islam tarixçisi və teoloqu Mühəmməd İbn Cərir Ət-Təbari öz əsərində belə söyləmişdir: “...türklərdən qadının vasitəsilə çox şey əldə etmək olar...”. (5, s. 73) Yəni, bu parçada biz Karahanın “Ak Ana”nın “Yarat!” deməsiylə, insanı yaratmasına, qədim türklərin qadının fikrinə hörmətlə yanaşmasının bir sübutu olduğunu görürük.

“Yarataılış” dastanından gətirdiyimiz ikinci parçada isə “...7 kat gökte “Gün Ana”, 6 kat gökte “Ay Ata” oturur” cümləsinə fikir versək, ananın atadan daha üstün olduğunu görürük. Burada “Gün” – anadır, “Ay” – atadır. Bildiyimiz kimi, günəş aydan daha üst təbəqədə yerləşir. Lakin qədim türklərin bele astronomik bilgidən xəbərdar olması mümkün deyildi. Demək ki, daxili tərbiyyə, əxlaq, böyüyə hörmət və s. əxlaqı-mənəvi dəyərlər türklərin artıq fitrətində idi.

Məlumdur ki, qədim türklər bütün qədim millətlər kimi müxtəlif tarixi hadisələr yaşamışdır. Miladdan öncəki VII–II əsrlərdə yaşamış Saka türkləri bizə bəlli olan ilk türk dövlətinin qurucuları sayılır. Onların haqqında, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Alp Ər Tonga və Şu əfsanələri qalmışdır. Tarixçilərin ehtimalına görə, Saka türklərinin dövləti Hun türkləri tərəfindən süqut etmişdir. Bu dövr dastanları Saka dövlətinin Alp Er Tunga (Əfrasiab) və Şu adlı hökmdarlarının düşmanlarla döyüşlərdəki qəhrəmanlıqlarından bəhs edir. Bu dastanlarda qadınlar açıq-aşkar xatırladılsa da, türk ədəbiyyatçısı Mehmet Emin Bars məqalələrindən birində belə bir tarixi faktı qeyd etmişdir: “iskitlerde (yəni Saka türklərində), her kadın İskit erkekleri gibi savaştı ve asker olarak yetiştirilirdi. İskitli göçebe kadınlar her savaşta erkekleriyle birlikte çarpışirdi. Türk devletlerinde Türk kadınları bu tür faaliyetleri büyük bir vakar ve haysiyetle yerine getirmiştir”. (6, s. 97) Beləliklə, əminliklə söyləyə bilərik ki, bu dövr dastanlarında öz əksini tapmasa da, qədim türk qadınları həmdə gözəl döyüşçü olmuşlar.

Qədim türklərin tarixlərində Sakalardan sonra, növbəti dövr Hunlarla bağlıdır. Miladdan öncə təxminən III, miladdan sonra II yüzilliklərdə yaşamış Hun türkləri haqqında nisbətən geniş məlumat Çin qaynaqlarında öz əksini tapmışdır. Hunlar başda türklər olmaqla Türküstan ərazisində yaşayan bütün tayfa birliklərini ittifaq halında birləşdirərək zamanın ən qüdrətli hərbi-siyasi dövlətini yaratmışdılar. (7, s. 11) Bu dövrün dastanları “Oğuz Kağan Destanı” və “Atilla Destanı”larıdır ki, bunlar Türk ədəbiyyatında Hun –Oğuz dastanları adlanır.

Hun dövrü dastanlarında qadın obrazına keçməzdən əvvəl, tarixi qaynaqlarda hunların qadına münasibəti haqqında məlumat vermək istərdik. Çin qaynaqlarında Hunlar haqqında belə məlumat verilmişdir: “...hun icması yüzdən minədək yurtdan ibarət idi. Ailənin böyüyündən qulluqçuya kimi, hər kəs öz mal-qarasını özü otarır, öz ailəsinin qayğısını özü çəkirdi. Heç kim öz mövqeyindən, səlahiyyətindən sui-istifadə etmirdi...Hərbi işlərdən başqa, bütün işlərdə qadının fikriylə hesablaşırdılar...”. (Bax: 8)

Hər nə qədər rus və avropa araşdırıcıları Hunları vəhşi millət kimi qələmə versələr də, biz bu məlumatda Hunların öz ailəsinə, öz icmasına və öz qadınına necə qayğıyla və hörmətlə yanaşdığına şahidi oluruq.

Şübhəsiz, bu münasibət öz əksini dastanlarda da tapmışdır. “Oğuz Kağan” dastanında üç qadın obrazı əks olunmuşdur. Birincisi, Oğuz Kağanı dünyaya gətirən Ay-Kağan: “... Günlerden bir gün Ay Kağan'ın gözü parladi. Doğum ağrıları başladı ve bir erkek çocuk doğurdu. Bu çocuğun yüzü gök, ağzı ateş gibi kızıl, gözleri elâ, saçları ve kaşları kara idi. Perilerden daha güzeldi. Doğan çocuğa Oğuz adı verildi. Bu çocuk anasının göğsündən bir kere süt emdi, bir daha emmedi. Çiğ et, çorba ve şarap istedi...”. (9, s.52)

Bu parçada çox maraqlı bir şey çıxır ortaya. Burada Oğuz Kağanın anasının adı Ay Kağan kimi keçir. Bildiyimiz kimi “Kağan” kişilərə ünvanlanan bir addır. Niyə “Ay

Hatun” deyil də, “Ay Kağan”? Bu barədə Hun dövrünü araşdıran məşhur rus alimi A.N.Bernştam “Oçerk istorii Qunnov” adlı kitabında belə fikir söyləmişdir: “...Ay Kağanın hərfi mənası “ayın xaqanı” yəni “ayın hökümdarı” deməkdir. Bu qadın-kəşi obrazı matriarxatın patriarxata keçməsinin göstəricisidir. Dastandakı Oğuz Kağanın süddən imtina edərək, ət istəməsi də məhz matriarxatdan patriarxata və heyvandarlıq dövrünə keçidi ifadə edir. Bu ictimai dəyişikliklər, totem kultunun əcdad kultuna keçməsinə də səbəb olmuşdur. Əcdad kultu da öz növbəsində əfsanəvi Oğuz Kağan və Ay Kağan obrazlarına gedib çıxır”... (10, s. 80) Bildiyimiz kimi, “Oğuz Kağan” dastanının İslamdan öncəki və İslamdan sonrakı variantları mövcuddur. A.N.Berştamın yuxarıda qeyd etdiyimiz araşdırması “Oğuz Kağan” dastanının islamaqədərki variantına xasdır. Bu variantda ata obrazına rast gəlinmir, Oğuz əcdad Oğuzları (Türk boylarını) birləşdirərək, onlara ad verən “Tanrıoğludur”. (Bax: 11) Oğuzun anasının adının Ay Kağan olması da o dönmə türklərin Aya tapınmasının nəticəsidir. Qeyd etmək istərdik ki, “ay” sözü yalnız türklərdə “gözəllik, təmizlik, əxlaq” və s. buna bənzər dəyərlərin simvolik daşıyıcısıdır. Düşünürük ki, bu baxımdan qədim türklərin Oğuzun anasına bu adı verməsi təsadüfi deyil. Məhz bu adla Ay Kağanın dastandakı obrazı yekunlaşır. Çünki, dastanda Ay Kağan Oğuzu dünyaya gətirərək öz görəvinə yerinə yetirmiş hesab olunur və onun obrazına bir daha toxunulmur. Hesab edirik ki, buda ana obrazının müqəddəs və toxunulmazlığından irəli gəlirdi.

“Oğuz Kağan” dastanında daha iki qadınlardan bəhs edilir. “Günlerden bir gün Oğuz Kağan Tanrıya yalvarırken karanlık bastı. Gökten bir gök ışıq indi. Güneşten ve aydan daha parlaktı. Bu ışığın içinde alnında kutup yıldızı gibi parlak bir ben bulunan çok güzel bir kız duruyordu. Bu kız gülünce gök tanrı da gülüyor, kız ağlayınca gök tanrı da ağlıyordu. Oğuz bu kızı sevdi ve bu kızla evlendi. Günler ve gecelerden sonra bu kız üç oğlan çocuk doğurdu. Çocuklara Gün, Ay ve Yıldız isimlerini verdiler. Oğuz ormanda ava çıktığı günlerden birinde göl ortasında bir ağaç gördü. Ağacın kovuğunda gözü gökten daha gök, saç ırmak gibi dalgalı, inci gibi dişli bir kız oturuyordu. Yeryüzü halkı bu kızın güzelliğini görse dayanamaz ölüyoruz derlerdi. Oğuz bu kızı sevdi ve onunla evlendi. Günlerden gecelerden sonra Oğuz'un bu kızdan da üç oğlu oldu. Bu çocuklara Gök, Dağ ve Deniz isimlerini koydular”. (12, s.52)

Bu parçada Oğuzun evləndiyi qadınlar təsvir olunmuşdur. Qəribədir ki, burada qadınların adları keçmir, onların yalnız zahiri görünüşünə yer verilir. Yalnız qadınların yaranması o qədər gözəl təsvir olunmuşdur ki, onlara heyran olmamaq mümkün deyil. Bu da bir daha qədim türklərin qadına verdikləri dəyəri sübut edir. Bu parçada görürük ki, Oğuzun ilk evləndiyi qadın “nurdan, işıqdan” yaranır. Fikrimizcə, bunun özudə məcazi bir mənə daşıyaraq türk qadınının paklığından, saflığından bəhs edir.

Onu da qeyd etmək istərdik ki, “ışıqla”, “nurla” bağlı motivlər bütün türk dastanlarında mövcuddur və belə xüsusiyyətlər islamdan sonrakı dövrə aid əsərlərdə də özünü göstərir. “Destanların büyük kahramanları, bu kahramanlara kadınlık ve mukaddes Türk çocuklarına annelik yapan kadınlar ilahî bir ışıktan doğarlar”. (Bax: 13)

“Oğuz Kağan” dastanından gətirilən yuxarıdakı parçada daha bir obraz - geniş yayılan dini təfəkkürlə bağlı insanların ilahi varlığa inanmasını ifadə edən Tanrı obrazı - diqqəti cəlb edir. Fikrimizcə, türklərin İslamı asanlıqla qəbul etmələrinin başlıca səbəbi bu dinin onların mənəvi tələbatına cavab verməsində axtarmaq lazımdır.

Yuxarıdakı parçadan gördüyümüz kimi, əski dastanların başqa xüsusiyyətlərindən biri də, insanların başqa varlıqlara bənzədilməsidir. Məsələn, Oğuz Kağan dastanında onun evləndiyi qadınlar barəsində “...bu ışığın içinde alnında kutup yıldızı gibi parlak bir ben bulunan çok güzel bir kız duruyordu. Bu kız gülünce gök tanrı da gülüyor, kız ağlayınca gök tanrı da ağlıyordu” və ya “Ağacın kovuğunda gözü gökten daha gök, saç ırmak gibi dalgalı, inci gibi dişli bir kız oturuyordu. Yeryüzü halkı bu kızın

güzelliğini görse dayanamaz ölüyoruz derlerdi” bənzətmələrlə təsvir edilir. (14, s.17-18) Bu cür bənzərliklərə bütün türk dastanlarında və sonrakı ədəbi nümunələrdə rast gəlmək olar. Beləliklə, ilk bədii – müqaisəli, “insani” və “qeyri –insani” obrazlar yaranır və bu obrazlarla yanaşı müxtəlif ifadə formaları da meydana gəlir ki, onlar estetik baxımdan insan zövqünü oxşayır, və sonrakı türk ədəbiyyatının da zənginləşməsinə səbəb olurdu.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Hun dövrü dastanlarından biri də *“Atilla Destanıdır”*. Bildiyimiz kimi, Atilla V əsrdə Avropa torpaqlarını fəth edərək Böyük Hun dövlətinin hökmdarı olmuşdur. V əsrdə Avropaya dəhşətli illər yaşadan Atilla tarixi şəxsiyyət olmuşdur. *“Atilla dastanı”* bir qəhrəmanlıq dastanıdır. Buna baxmayaraq, dastanda qadınlara da müəyyən və bir-birindən fərqli yer verilmişdir. Burada üç qadın obrazı qarşımıza çıxır. Bunlardan birincisi yenə də ana obrazıdır. Dastanda bu obraz haqda bir cümlədə məlumat verilsə də, oxucu hun-türk qadınının nə cür “ana” olması barədə tam məlumat alır: *“Atilla'nın babası Muncuk sağ olmasa da, Cermen anası Yula, abisi Bleda'ya ve Atilla'ya analıq görevini yapıp Hun törelerinde iyi bir bahadır olarak yetiştirdi”*. (4, s. 22) Biz burada ərini itirmiş türk qadınının tək başına ərinə və törəsinə sadiq qalaraq, iki igid övlad yetişdirdiyini görürük. Bir tək bu cümlədə hun-türklərinin öz milli dəyərlərinə, törələrinə, adət-ənənələrə, böyük-küçik münasibətlərinə önəm verdiklərinin şahidi oluruq. Çünki, *“bahadır”* sözü fiziki *“güc”*lə yanaşı zadəganlığı və ədəb-ərkanı i ifadə edirdi.

Burada tanınmış alim L.Qumilevun məşhur *“Qədim türklər”* adlı kitabında türk qadını haqda söylədiklərini xatırlatmaq istərdik: *“Qədim türklər qadına xüsusi hörmətlə yanaşırdı, mən deyərdim hətta zadəganlıqla. Oğul yurtaya daxil olanda öncə anasının, sonra atasının qarşısında baş əyərək, salamlayırdı”*. (5, s.73) Bu görkəmli alimin qədim türklərin etnik tarixini araşdırarkən ortaya çıxardığı bir faktdır.

Tarixi araşdırmalara görə, Atilla dövrünə görə ziyalı və mədəni insan olmuşdur. Hər nə qədər avropalılar Atillanı varvar adlabdırsa da, məhz Atilla quldarlığa son qoymuşdur və tarixdə iz buraxan bir şəxsiyyət olmuşdur.

Dastanda qarşılaşdığımız daha iki qadın obrazı vardır ki, bunlar Atillanın evləndiyi qadınlardır. Maraqlıdır ki, burada ilk dəfə olaraq türk ədəbiyyatında mənfi qadın obrazıyla rastlaşırıq. Bu, Atillanın Albız adında birinci arvadıdır. Dastanda onun barəsində belə deyilir: *“Atilla'nın karısı Albız, boş durmadı. Atilla'nın içine şər tohumları ekildi; “iki kılıç bir kına sığmaz!” diye fıslıladı; Atilla, aldırmadı. “Dünya, iki başbuğa dardır.” diye mırıldandı; Atilla, umursamadı. “Senin akıbetini Bleda tayin edəcək!” diye bağırdı. “Bleda mı?” Olmazdı, Olamazdı. Niçin olamasındı? Olur, olurdu elbet”*. (Bax: 15) Gördüyümüz kimi, Albız ərinin qəlbinə çox sevdiyi və önəm verdiyi doğma qardaşına qarşı qısqançlıq və şübhə oyadır. Bu şübhə getdikcə Atillanın içində böyüyərək, onu qardaş qatili edir. Sonralar Atilla bu addımına görə çox peşmançılıq çəkir.

Qəribədir ki, Albız adının mənasını araşdırarkən belə bir şeylə qarşılaşdıq: *“Albiz , eski Türklerin inanışına göre insanı rahatsız eden bir şeytandır. Albiz” ya da “albız”a görebildiğimiz sözlüklerde ve başka bir tarihî metinde rastlayamadık. Ancak muhtelif Türk boylarının halk inançlarında ve destanlarda geçen ve “Şerir / kötü bir ruh” olarak adlandırılan “almıs” ve “almız”ın aynı kökenden geldiği fark edilmektedir”*. (Bax: 16) Yəqin ki, qədim türklərin Atillanın birinci arvadını belə adlandırması təsadüfi deyildi. Fikrimizcə, onlar bununla bir qadının nə dərəcədə təhlükəli olmasını, və artıq hiyləgər qadınların mövcud olduğunu göstərmək istəmişlər. Burada biz bir daha, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, türklərin qadının sözünə önəm verərək, onun fikriylə hesablaşmasının şahidi oluruq. Onu da qeyd etmək istərdik ki, Atillanın arvadlarından heçbiri türk soylu olmamışdır. Tarixi sənədlərə əsasən, avropa

hökmdarları, Atilladan qorxduqları üçün, “bəlanın” onlardan yan keçməsi məqsədiylə, öz qızlarını və bacılarını Atillayla evləndirirdilər.

Dastandakı üçüncü qadın obrazı Atillanın ikinci arvadı İldikodur. Dastanda İldikonun hansı millətə mensub olduğu açıqlanmır. “*Kendisine İlek, Dengizik ve İrmek adlı üç oğul veren Albız yoktu artık. İldiko adlı bir peri kızını sevdi. İldiko kimdi, nereliydi, kimse bilmiyordu. Yedi gün şenlik ateşleri yakıldı. Davullar vuruldu. Yedinci gün, Atilla gerdeğe gencelp girdi*”. (Bax: 15) Tarixi mənbələrdə isə İldikonun bir Burqund gözəli olduğu deyilir. Bir zamanlar Atilla İldikonun ailəsini öldürdüyü üçün İldiko qisas almaq məqsədiylə Atillayla evlənməyə razılaşır. Və bu Atillanın sonu olur: “*Atilla ne yapılırsa yapılsın, Avrupalılarca durdurulamıyordu. Onu mertlikle alt edemeyenler yine bir hile aradılar ve nihayet bunu da buldular. Atilla'nın evvelce ortadan kaldırdığı Got şeflerinden birinin kızına ulaşıldı ve ona, Atilla'yı zehirlemesi teklif edildi. Zaten kız da bir fırsat bekliyordu. Babasını öldüren bu Türk'ten mutlaka intikamını almalıydı. İldiko, Atilla'nın evlenme teklifine hemen olumlu cevap verdi. Altmış yaşına gelmiş olan Atilla, muhteşem bir düğünle, evlendi. Daha önceden kıza zehir verilmişti. Zifaf gecesi kız, yatmadan evvel Atilla'nın içeceği kızıma zehiri koydu. Sabah olduğunda kaganın çadırından ses, seda çıkmıyordu. Atilla'nın kardeşleri ve çocukları merak ettiler. Sonunda çadıra girilmeye karar verildi. İçeri baktıklarında, Atilla'nın cansız vücuduyla karşılaştılar. Onun zehirlendiğini anlayan Hunlar, kadını oracıkta boğuverdiler.*”(Bax: 15) Bu yalnız Atillanın ölümü deyil, Böyük Hun İmperiyasının çöküşü idi.

Gördüyümüz kimi, dastandakı qadın obrazları müxtəlifliyiylə seçilir. Fikrimizcə, əslində qədim türklər bu dastanda verilmiş qadın obrazlarıyla gələcək nəsillərə bir mesaj da yollamışlar. Burada biz bir faktın şahidi oluruq – türk dürüstlüyü və avropa hiyləbazlığı. Yəni, “TÜRKÜN TÜRKDƏN BAŞQA DOSTU YOXDUR!” ifadəsi heçdə boşuna söylənməmişdir.

Məlumdur ki, Hunlardan sonra tarixi arenaya Göytürklər gəlmişdir. “Ergenekon” və “Bozqurd” əfsanələri bu dövrün ədəbi məhsullarıdır. Hər iki dastanda türklərin yenidən dirçəlişindən bəhs olunmuşdur. Qədim türklərin həyatlarında baş vermiş tarixi hadisələri əks edən bu dastanlar türklərin birləşərək hər şeyin öhdəsindən gələ biləcəyindən bəhs edir.

İslamaqədərki dövrün son ədəbi məhsulları Uyğur dövründə meydana gələn “Türeyiş” və “Göç” dastanlarıdır. “Türeyiş” dastanında qadın obrazı xaqanın qızlarında cəmləşir. Dastanın qısa məzmunu belədir: “*xaqanın iki çox gözəl qızı vardı. Hökmdarın qızları o dərəcədə gözəl imiş ki, o qızlarını heç bir insana layiq görmürdü. Onları insanlardan uzaq bir yerdə saxlayaraq, Tanrıya onlarla evlənməsi üçün dualar edirdi. Nəhayət Tanrı xaqanın dualarını eşidərək Bozqurd şəklində gəlir və qızlarla evlənir. Bu evlilikdən də Bozqurd ruhu daşıyan Uyğurlar dünyaya gəlir*”. (4, s.28) Burada biz yenə türklərin öz qızlarına verdiyi yüksək dəyərin şahidi oluruq. Əminik ki, burada söhbət yalnız zahiri gözəllikdən getmir. Türklərin qadına verdikləri dəyər o dərəcədə yüksək idi ki, onlar dastanlarda qadını bir ilahi varlıq, “dişi Tanrı” (4, s.33) kimi təsvir edirdilər.

Uyğur dövrünə aid başqa bir dastan da “Göç” dastanıdır. Dastanın qısa məzmunu belədir: . “*...Çin'de T'ang sülalesinin elçileri, bilgi edinmək için müşavirleri ile birlikte Uygur ülkesine gitmişlerdi. Bunlar aralarında konuşup şöyle dediler: "Kara- korum'un kudret ve zenginliği, ancak bu dağ sayesinde olmuştur. Biz bu dağı niçin yok etmeyip de (Uygur) devletini zayıflatmayalım ". Elçiler aralarında böyle konuşup anlaşdıktan sonra, (Uygur Kağanı) Tiğın'e geldiler ve ona şöyle söylediler: "Siz Çinli bir prensesimizle evlendiniz. (Bizim de) sizden bazı yardımlarınızı istemek için ricalarımız olacak. "İyi talih" dağının taşları sizin muhterem memleketinizce kullanılmamaktadır. (Sizin yerinize biz bu taşları değerlendirelim), dediler ve Tigin ile anlaşdılar. Bu taşları*

alıp Çin'e götürmək istedilər. Fakat taşlar çok büyüktü. ve (Çin'e) götürmenin imkanı yoktu. Bunun üzerine taşlara ateş verip yaktılar, geriye kalan parçalara da asit döküp hepsini küçük parçalara ayırdılar. Ondan sonra da bu parçaları alarak (Çin'e) gittilər. Bu taşların götürülmesinden az zaman sonra, kuşlarla hayvanlar bağırmağa başladılar. Yü-lun Tigin ise, on beş gün içinde öldü. Memleketin başına türlü türlü felaketler geldi. Halk ise rahat bir gün görmedi. (Yü-lun Tigin'den sonra) onun yerine geçen kağanlar da arka arkaya öldüler. Bunun üzerine Uygurlar, Turfan'a göç etmək zorunda kaldılar”. (Bax: 17) Gördüyümüz kimi, “Göç” dastanının qadın obrazı bir Çin şahzadəsidir. Dastanda onun haqqında məlumat verilməsə də, biz burada yenə də bir Türk xaqanının qeyri türklə evlənməsiylə qədim türklərin həyatlarında baş verən bəlaları və fəlakətləri görürük. Dastandakı hadisələri araşdırarkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu dastanlarda qədim türklər həm həyatlarında baş verən tarixi hadisələri özlərinəməxsus bədii formada əfsanələşdirir, həm də sonrakı nəsillərə ibrətamiz mesajlar yollayırdılar.

Beləliklə, gördüyümüz kimi İslamaqədərki türk ədəbiyyatında qadın obrazı müxtəlif olmuşdur. Birmənalı deyə bilərik ki, Qədim türklərin həyatında qadının xüsusi yeri olmuşdur ki, İslamaqədərki dövrdə meydana gələn dastanlar bunun açıq göstəricisidir.

Son olaraq söyləmək istərdik ki, tarix boyu Türk toplumunda qadına hər zaman böyük önəm verilmiş və verilməkdədir. Bu dəyəri qoruyub saxlamaq üçün əlimizdən gələni etməliyik. Çünki Türk qadını namus, şərəf və ləyaqət simvoludur!

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. <http://kayzen.az/blog/gender/5093/gədim-türklərdə-qadın-hüquqları.html>
2. http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Islam/women_history.php
3. M.Ergin. Orhun abideleri
4. N.S.Banarlı. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, c.I, s.634
5. Л.Н.Гумилев. Древние тюрки. М., 1993, 500 с.
6. M.E.Bars. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 3/32014s. 94-111, TÜRKİYE
7. Kabaklı Ahmet. Türk Edebiyatı. 5 ciltte. İstanbul: Türk Edebiyatı vakfı yayınları , II c., 2006, 752 s.
8. <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000003/st08.shtml> история древнего мира. упадок древних обществ/гуннская держава на востоке (3 век до н.э.-4 век н.э.)
9. Metin Turan, Türk destanları, Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi, 61 s.
10. А.Н. Бернштам. Очерк истории гуннов.// Л.: ЛГУ. 1951. 256 с.
11. Oğuz Kağan Destanı Üzerine Yeni Düşünceler. Prof. Dr. Fuzuli Bayat.
Kaynak: <http://www.edebiyatfatihi.net/2015/08/oguz-kagan-destan-uzerine-yeni.html>
12. Metin Turan. Türk destanları, Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi, 61 s.
13. <http://www.edebiyatdersi.net/derskonu/Turk.destanlari.htm>
14. Babayev Y. XIII-XIV əsrlər anadillir lirik şeirimizin inkişaf yolu. Bakı: Elm, 2009, 252 s.
15. <http://www.edebiyatogretmeni.org/etiket/atilla-destani/>
16. <http://gizliliimler.tr.gg>
17. <http://www.iasj.net/iasj?aId=66436&func=fulltext>

SUMMARY

This article is called “A woman's place in an ancient Turks society and her image in the pre-Islamic Turkish literature”. As the name implies, this article examines the role of Turkish women in ancient society, her rights and duties as a mother, wife, and a woman. To this end it has been analyzed literary monuments of ancient bales and, based on revealed its position in society and attitudes of members of society .

Key words: legends, ancient Turkish legends, turkish woman

РЕЗЮМЕ

Данная статья называется «Место женщины в древнетюрком обществе и ее образ в Доисламской тюркской литературе». Как и видно из названия, в данной статье рассматривается роль тюркской женщины в древнем обществе, ее права и обязанности как матери, жены, и просто женщины. С этой целью были проанализированы литературные памятники древних тюков и на их основе выявлено ее положение в обществе и отношение к ней членов общества.

Ключевые слова: легенды (дестаны), древнетюркские легенды, тюркская женщина.

MÜASİR TÜRK DİLLƏRİNDƏ BAĞLAYICILARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bağlayıcılar, nominativ – lüğəvi mənası olmayan, morfoloji cəhətdən dəyişməyən, hər bir cümlə üzvü vəzifəsi ifa etməyən leksik-qrammatik kateqoriya olub, söz birləşməsi və cümlələri bir-birinə bağlayan köməkçi nitq hissəsidir. Görkəmli alim Q. Kazimov yazır ki, " Türk dillərinin və o cümlədən Azərbaycan dilinin özünə məxsus bağlayıcıları azdır. Tarixən də belə olmuş, qədim dövrlərdə Azərbaycan dilində bağlayıcılardan az istifadə edilmişdir. Canlı türk-Azərbaycan dilində bağlayıcı vəzifəsini intonasiya, feli bağlama, feli sifət və s.yerinə yetirmişdir. Bağlayıcıların artması və zənginləşməsi yazılı ədəbi dilin təşəkkülü və inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Bu cəhəti bir sıra başqa amillər də təsdiq edir. Belə ki şifahi ədəbi dilimizdə bağlayıcılardan müasir dövrdə də az istifadə edilir. Bir sıra hesablamalara görə, yazılı ədəbi dil ilə danışq dilində bağlayıcıların işlənməsi 100-ün 16-ya nisbəti kimidir. Odur ki elə bağlayıcılar var ki, min ildən artıq bir dövrdə ədəbi dilimizdə işlənsə də, canlı dildə onlara rast gəlmək olmur. Bağlayıcılar dilimizdə bir sıra sözlərin tədricən bağlayıcılaşması ilə yanaşı, alınmalar hesabına zənginləşmişdir" [1, s. 7] . Cümlənin üzvləri arasında əlaqə yaradan sözlər bağlayıcı hesab olunur.

Köməkçi nitq hissəsi olan bağlayıcı sözlər, cümlələr, abzaslar və mətnlər arasında əlaqə yaradır və onları qrammatik cəhətdən bir-birinə bağlayır.

Bağlayıcılar lüğəvi mənaya malik olmayıb, yalnız ümümləşmiş mənə daşıyır. Bağlayıcıların rolu qoşmalarla müqayisədə daha genişdir və dildə mühim yer almışdır.

Türk sistemli dillərin özünəxas bağlayıcıları miqdar etibarı ilə çox azdır. Bu da onunla izah edilir ki, uzaq keçmişdə bu dillər çox cüzi bağlayıcı ilə kifayətlənmiş, bağlayıcılıq vəzifəsi intonasiya, feli sifətlər, feli bağlamalar və s. vasitələrlə yerinə yetirilmişdir.

Türk dili üzrə tədqiqat aparan mütəxəssislərin əksəriyyəti bu dildə bağlayıcıların əcnəbi dillərin təsiri altında meydana çıxdığını söyləmişlər. Lakin bunu türk dilinin hazırki dövrü barədə söyləmək düzgün olmaz, çünki müasir türk dillərinin hamısı indi bağlayıcılarla zəngindir.

Bu bağlayıcıların bir qismi əgər başqa dillərdən hazır şəkildə alınmışsa, böyük əksəriyyəti türk dillərinin öz leksik bazası əsasında yaranmışdır.

Bağlayıcılarla qoşmalar arasında müəyyən oxşarlıqlar var. Xüsusən tərkibində "göre, için, ötrü" qoşmalar olan tabelilik bağlayıcıları ilə eyni qoşmaların mənası arasında da yaxınlıq aydın dərk edilir .

Tanınmış türkoloq A.H.Kononov türk dilində bağlayıcıları iki qrupa ayırmışdır [6]: tabezislik və tabelilik bağlayıcıları. A.H.Kononov bağlayıcıların bir hissəsini nənaya görə təsnif edir, digərini mənə baxımından ayırd etmir.

Müasir türk dillərinin əksəriyyətində, eləcə də Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında bağlayıcılar iki qrupa – tabeli və tabelsiz bağlayıcılar qrupuna bölünür.

Həm xalis bağlayıcı və həm də bağlayıcı sözləri cümlə və onun tərkib hissələrini birləşdirərkən kəsb etdikləri mənalara görə aşağıdakı şəkildə də qruplaşdırmaq olar:

1. Birləşdirmə bağlayıcıları. Bu qrupa "ve, ile, da/de, hem de, ister, gerek" bağlayıcılarını aid etmək olar.

2. Fərqləndirmə bağlayıcıları. Bu qrupa "ya da, ya, yahut, ve ya" bağlayıcılarını aid etmək olar.

3. Qarşılaşdırma bağlayıcıları. Bu qrupa "ama, fakat, lakin, yalnız, ancak, bunula bərabər" bağlayıcılarını aid etmək olar.

4. Alternativ bağlayıcılar. Belə şərti qrupa “bir, bir...bir, bazen...bazen” bağlayıcılarını daxil etmək olar.

5. Qüvvətləndirmə bağlayıcıları. Bu qrupa “de, hatta, üstelik, zaten, kaldı ki, nasıl ki” şərti bağlayıcılarını daxil etmək olar.

6. Aydınlaşdırma bağlayıcıları. Bu qrupa şərti olaraq “yani, demek ki, daha doğrusu” bağlayıcılarını daxil etmək olar.

7. Güzəşt bağlayıcıları. Həmin qrupa “gerçekten, nitekim, halbuki, oysa” kimi bağlayıcıları daxil etmək olar.

8. Səbəb bağlayıcıları. Bu qrupa “çünkü, zira, ki, bu sebeple, bundan dolayı, bunun için” bağlayıcıları aiddir.

9. Ardıcılıq bağlayıcıları. Həmin şərti qrupa “buna göre, bundan dolayı, bunun üzerine, bunun için, bu sebeple, o zaman, şimdi” kimi bağlayıcılarını şamil etmək olar.

10. Məqsəd bağlayıcıları. Şərti olaraq bu qrupa “-taki,diye, için, tek, ki, kim, yeter ki” bağlayıcılarını daxil edə bilərik.

11. Şərt bağlayıcıları. Həmin qrupa “eğer, şayet, yoksa, illa, o takdirde, aksi halde” bağlayıcılarını şamil etmək olar [3, s.170].

Xalis bağlayıcılar

Bağlayıcıların türk dillərində yad dillərin təsiri ilə yaranmış kateqoriya olma fikrini təkzib edən tanınmış türkoloq F. Zeynalov yazır ki, “bu fikri türk dillərinin hazırkı dövrü barədə söyləmək düzgün olmaz, çünki müasir türk dillərinin hamısı indi bağlayıcılarla zəngindir. Bu bağlayıcıların bir qismi əgər başqa dillərdən hazır alınmışsa, böyük əksəriyyəti türk dillərinin öz leksik bazası əsasında yaranmışdır. Bu özünü başqa nitq hissələrinin bağlayıcı vəzifəsində sabitləşməsində xüsusilə göstərməkdədir”.

Müasir Azərbaycan və Türk dillərində işlədilən xalis bağlayıcılar bunlardır:

Azərbaycan dilində: və, həm, ya, ki, amma, ancaq, fəqət, yaxud, çünki, yoxsa, zira, təki, yəni.

Türk dilində: ve, hem, ya, ki, kah, ama, ancak, lakin, fakat, yahut, çünkü, yoksa,zira.

“Və” bağlayıcısı.

Müasir türk dillərinin oğuz qrupunda geniş yayılmış ərəb mənşəli “və” bağlayıcısı söz, söz birləşməsi, tabesiz mürəkkəb cümlələrə bir birinə bağlamağa xidmət edir. Bu bağlayıcı müasir türk dillərində – Azərbaycan (və), Türk (ve), Uyğur (və), Türkmən (ve), Özbək (va) dillərində müşahidə edilir. Bu bağlayıcı müasir ədəbi dildə ən çox işlənən bağlayıcıdır.

Birləşdirmə vəzifəsini ifa edən “və” bağlayıcısından başqa, müasir oğuz qrupu türk dillərində bu vəzifədə “həm, həm də, da/də, bir də” bağlayıcıları da geniş sürətdə işlənir.

“Ve” bağlayıcısı müasir türk ədəbi dilində də çox işlənən bağlayıcılardan biri olub, söz birləşməsi və cümlələr arasında tabesizlik əlaqəsi yaratmağa xidmət edir. Tanınmış türkoloq R. Rüstəmov yazır ki, “ bu bağlayıcı qrammatik mənasına görə birləşdirmə bağlayıcısıdır və müasir türk dilində aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir: a) söz birləşmələri arasında birləşdirmə vəzifəsində işlənir; b)tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-birinə bağlayan qrammatik vasitə kimi işlənir; c) cümlənin həmcins üzvləri arasında əlaqə yaratmağa xidmət edir; ç) cümlənin əvvəlində işlənərək mətnə situasiiv əlaqə yaradır və cümlənin aktual üzvlənməsinə, ekspressivliyə yardım edir” [4].

“Və” bağlayıcısı bir çox hallarda bağladığı söz və cümlələrin birini daha çox nəzərə çatdırmaq vəzifəsini ifa edir. Məsələn:

Çünkü müphem bir his bana, kim olursa olsun bir insanı tamamen gördükten ve gördüklerini kendinden saklamadıktan sonra, ona hiçbir zaman büsbütün yaklaşılmayacağımı fısıldıyordu.(S. Ali)

“Və” bağlayıcısı mürəkkəb cümlələri bir birinə bağlayır. Bu bağlayıcı ən çox tabesiz mürəkkəb cümlələri zaman, yer, ardıcılıq, səbəb-nəticə, aydınlaşdırma, ziddiyyət, birləşdirmə əlaqələri ilə bir-birinə bağlanan cümlələri birləşdirməyə də xidmət edir; məsələn: Günəş batdı, göylər qaraldı və şiddətli yağış yağmağa başladı.

“Ve” bağlayıcısı bəzən tabeli mürəkkəb cümlələrin də tərkibində işlənərək ya tabesiz cümlələrin tərəflərini bir-birinə bağlamağa, ya da budaq cümlələrinin həmcins üzvlərini birləşdirməyə xidmət edir. Məsələn: Ancaq bilirdim ki, bizim qəlbimizdə ən yaxın, ən əziz və ən istəkli admdır, (M. Cəlal); Fakat kafası o kadar bom boştu ki, tramvayın kalktığını ve pencerelerin bir biri arkasına uzaklaşdığını bile görmedi. (S. Ali)

Müasir türk dilində “ve” bağlayıcısı cümlənin əvvəllində işləndiyi zaman mətndə situativ əlaqə yaratmaq üçün kömək edir. Məsələn: Ve nasıl geçti o günler. Ve bir kez daha avdet etmez. (R. Nuri)

“Lakin” bağlayıcısı.

Müasir türk dillərində geniş yayılmış tabesiz bağlayıcılardan biri də ərəb mənşəli “lakin” bağlayıcısıdır. Bu bağlayıcı oğuz qrupundan ancaq Azərbaycan və Türk dillərində işlədilir.

Bu bağlayıcı həm həmcins üzvləri və həm də tabesiz mürəkkəb cümlələri bir-birinə bağlamağa xidmət edir. Lakin bağlayıcısı hər iki halda birinci hissənin təsdiq etdiyi ilə qarşılaşma və inkarlıq mənası meydana çıxarır.

Müasir türk dilində bu bağlayıcı o qədər də geniş yayılmamışdır. Bu bağlayıcının əvəzinə çox vaxt “fakat” bağlayıcısı, qismən də “ama” bağlayıcısı işlənir.

“Amma” bağlayıcısı.

Ərəb mənşəli “amma” bağlayıcısına müasir türk dillərinin əksəriyyətində müşahidə edilir. Bu bağlayıcı, əsasən, tabesiz mürəkkəb cümlələri və həmcins üzvləri bir-birinə bağlamağa xidmət edir.

“Amma” bağlayıcısının əsas vəzifəsi isə bağladığı tərəflərdən birincisində ehtimal və təsdiq olunan fikri rədd edərək, ziddiyyət meydana çıxartmaqdır.

“Ama” bağlayıcısı türk dilində, əsasən, tabesiz mürəkkəb cümlələri bir-birinə bağlamaq üçün istifadə olunur. Məsələn, Sorunun cevabını biliyorum, ama konuşmuyorum. Müasir türk dilində “ama” bağlayıcısı bəzi hallarda həmcins üzvlü cümlələrdə də işlənir. Məsələn, Titrek elleri ile telefonu açtı, biraz sustu, ama Celal Beye telefon açmadı.

“Amma” bağlayıcısı bəzən cümlədə ziddiyyət yox, müəyyən şərt məzmunu yaratmağa xidmət edir. Məsələn: Hey Mehmet, sende kafa var, ama her zaman çalışmıyor, dedi.

Bu bağlayıcı bəzən şərt məzmunu çıxarmaq sual anlamını da yarada bilir: Ben de yaşıyacağım...Ama nasıl yaşıyacağım?

Müasir türk dilində bu bağlayıcı bəzən “bəs” ədatını da əvəz edərək sual məzmunu yaradır: Biz yolcu yuz ama, siz kimsiniz?

“Ya” bağlayıcısı.

Müasir türk dillərində geniş yayılmış bağlayıcılardan biri də “ya” bağlayıcısıdır. “Ya” bağlayıcısı bəzən tək, əksər hallarda isə qoşa işlənir.

Bu bağlayıcılar həmcins üzvləri bir-biri ilə bağlayaraq sadalama vəzifəsi ifa edir.

Sadalama vəzifəsini “və ya” bağlayıcı birləşməsi də ifa edə bilir: Elinde veya cebinde ecnebi gazete ve mecmuaları görülmemişti. (S. Ali)

Türk dillərində “və ya” bağlayıcısından əlavə yaxud, və yaxud, və ya da, və yaxud da, yaxud da birləşmələri işlənə bilər.

“Ya” bağlayıcısı bəzən sual məzmunu meydana çıxartmağa da kömək edir: Hacı, oğlunda heç olmazsa, darı boyda da insaf ola , ya yox? (M. Calal)

YA bağlayıcısı əvəzinə bəzən istər sözü də işlənə bilər. Məs: İster beni seçin , ister

başkasını .(A.Nesin)

Müasir Türk dilində bölüşdürmə anlayışı gərək sözü ilə də meydana çıxa bilir.Bu söz çox vaxt Azərbaycan dilindəki istər sözünün sinonimi kimi işlənir.

Bölüşdürmə bağlayıcıları içərisində gah daha çox nəzəri cəlb edir.Müasir türk dilində bu bağlayıcı çox az-az istifadə edilir.Məsələn: Sarı və qırmızı samovar gah baloknda ,gah otaqda,gah həyətdə qurulardı.(M.Cəlal)

Gözlerini kah yere,kah gökyüzünə dikerek ve elleri ile işaretlər yaparak konuşuyordu (S.Ali)

Müasir Türk dilində yani bağlayıcısına cümlənin sonunda təsadüf olunur.

Bələ halda yani bir növ ki ədatının vəzifəsini ifadə etmiş olur. Məsələn : Yavrucukları şu çayıra salıversəm ne olur yani? (Z.Yamaç)

"ki" bağlayıcı

Müasir türk dillərində geniş yayılmış tabelilik bağlayıcılarından biri də "ki" bağlayıcısıdır. Bu bağlayıcı əsasən ,tabeli mürəkkəb cümlələri bir-birinə bağlamağa xidmət edir.Bu bağlayıcı birinci növbədə,baş cümlə ilə budaq cümləni bağlayır: Adilə elə gəldi ki,dəniz yaxında,onun ayaqlarının altındadı.(S.Qədirzadə)

Ki bağlayıcısı müasir türk dilində çox az işlənir.Bu bağlayıcının yerinə "da/de" bağlayıcısı işləyə bilər.Müasir Azərbaycan dilində ki ilə yanaşı tək bağlayıcısı geniş işlənir.Məsələn: Olsun,təki olsun!

Müasir türk dillərində "ki" ilə əlaqədar bağlayıcılardan biridə "çünki" bağlayıcısıdır. Bu bağlayıcının əsas vəzifəsi səbəb budaq cümləsini baş cümləyə bağlamaqdan ibarətdir. Məsələn: Yalnız içimi bir endişə kapliyordu ;Çünkü Rauf efendini hastalıklarının, garip bir təsadüfle ekseriya böyle günleri takib ettiğini farketmiştim .(S.Ali)

Müasir türk dillərində "çünki" bağlayıcısının sinonimi kimi "zira" bağlayıcısı da istifadə olunur . "Zira" bağlayıcısı son zamanlara qədər Azərbaycan dilində tez-tez müşahidə edilirdisə ,hazırda demək olar ki,işlədilmir.Müasir türk dilində də o a qədər də fəal deyildir.Burada "yoxsa" sözü geniş yayıldığından "zira" bağlayıcısına çox ehtiyac qalmır. Turk dilində "çünki" bağlayıcısının sinonimi olan Ərəb mənşəli "binaenaleyh" bağlayıcısı da müşahidə edilir.

Bağlayıcı sözlər.

Müasir türk dillərində işlənən bağlayıcı sözlərdən aşağıdakıları misal göstərmək olar: onun üçün, onun üçün də, onun üçün ki, bunun üçün, bunun üçün də, bunun üçün ki, buna görə, ona görə, o səbəbə görə, ondan ötrü, ona əsasən, v.s.

Xalis bağlayıcılar söz, söz birləşməsi və cümlələri bir-birinə bağladığı halda, bağlayıcı sözlər cümlələri bir-birinə bağlayır, başqa sözlə budaq baş cümləyə bağlamağa xidmət edir. Bu cəhətdən ona görə, ona görə də, onun üçün, onun üçün də, ondan ötrü ki, bunu için, budan dolayı, bununla beraber, bu sebeple, onun için işlənir.

Müasir türk dilində "rağmen" qoşması ilə də bağlayıcı söz meydana çıxır. Məsələn, Buna rağmen karşımdaki ışık görünüyordu.

Müasir türk dilində "buna mükabil" birləşməsi də bağlayıcı vəzifəsi ifadə efərək, bağlayıcı söz qrupu yarada bilər; məsələn: Buna mükabil, gidip o tabloyu seyretmek, bana baktığına emin olduğum o gözlere saatlerce dalmak arzusu giderek artmakta idi(S.Ali).

"Buna rağmen, buna mükabil" bağlayıcı sözlərinin sinonimi kimi türk dilində "bu halleri yüzünden, bunun üstündə" birləşmələri də işlədilir; məsələn: Bütün bunların üstündə, ona yakın olmak, onun için bir şey olduğunu bilmek vardı(S.Ali).

Türk dilində əvvəllər "nice ki, nitekim" nisbi bağlayıcıları işlənmişdir.

Müasir Azərbaycan dilində geniş işlədilən "belə ki" birləşməsi də bağlayıcı sözdür. "Belə ki" bağlayıcı sözü nəticə budaq cümləsini baş cümləyə birləşdirir, məsələn: Cümləni

özümüzden düzəltməli olduq, belə ki, bədii əsərlərdə bu söz az işlədilir.

Müasir türk dilində "belə ki" bağlayıcı sözünün sinonim olan türk mənşəli "nitekim" bağlayıcısı işlənir. Məsələn: Nitekim gazetedeki yazıyı bile okumadım. (S.Ali)

Bunlardan əlavə müasir türk dilində "öyle ki, oysa ki" və c. kimi sözlər də işlədilir.

Türk dillərində bağlayıcıların əksəriyyəti cümlədə tək istifadə olunur. Bunlardan: və, lakin, ancaq, hətta, yəni, zira, buna görə, amma və s.

Bəzi bağlayıcılar təkrar olunan bağlayıcılardır. Bu qrupa da, hem, də, ya, gah, yaxud, istər və başqaları daxildir.

"Da/de"bağlayıcısı

Müasir türk dilində çox tez-tez istifadə olunan bağlayıcılardan biridir. "da/de"bağlayıcısı qrammatik mənasına görə birləşdirmə bəsidir.

"da/de" ahəng qanuna görə dəyişir. Məsələn: Nəcəf də, Şirzad da, mən də onu deyirdik ki, tək qalmısınız. Müasir türk dilində "da/de" bağlayıcısı həm tabesizlik, həm də tabelilik bağlayıcısı kimi istifadə olunur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Q. Kazımov Seçilmiş əsərləri I X cild birinci kitab " Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, Nurlan 2010, 358
2. F. Zeynalov. Müasir türk dillərində bağlayıcılar. Bakı, ADU, 1967, 38 s.
3. F. Zeynalov. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı, Maarif, 1971, 312 s.
4. R. Rüstəmov. Müasir türk dilində köməkçi nitq hissələri. Bakı, BDU Nəşriyyatı, 1996, 115 s.
5. R. Rüstəmov. Türk dilinin morfologiyası. Bakı, 2007, Nurlan Nəşriyyatı, 167 s.
6. А.Н.Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л.,1956, 363 s.

*Гасанова Ф.
БГУ*

ОСОБЕННОСТИ СОЮЗОВ В СОВРЕМЕННЫХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

РЕЗЮМЕ

Объектом исследования данной статьи являются союзы в современных тюркских языках. Союз - это типичная служебная часть речи, функция которой заключается в оформлении связи между словами и предложениями, между частями сложного предложения, а также между предложениями в связном тексте. В некоторых описательных грамматиках тюркских языков имеются сведения о союзах. В нашей статье с принципиально новых научных позиций сделана попытка освещения многих вопросов определения, происхождения и классификации союзов в некоторых тюркских языках.

Ключевые слова: морфология, союзы, тюркские языки.

*Hasanova F.
BSU*

FEATURES OF CONJUNCTIONS IN THE MODERN TURKIC LANGUAGES

RESUME

The object of study of this article is conjunctions in the modern Turkic languages. Conjunction - this is a typical auxiliary part of speech, the function of which is to design the connection between words and sentences, between parts of a complex sentence and between sentences in a coherent text. There is some information about conjunctions in Turkic languages in the descriptive grammar books of these languages. This article attempts to provide a fundamentally new scientific positions in review of the many issues of definition, classification and origin of conjunctions in some Turkic languages.

Keywords: morphology, conjunctions, the Turkic languages.

TÜRK DİLİNİN LEKSİK-SEMANTİK SİSTEMİNDƏ ÇOXMƏNALI SÖZLƏR VƏ OMONİMLƏRİN FORMALAŞMASI

Türk dilləri içərisində Azərbaycan və türk dilləri fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri baxımından nə qədər yaxın olsalar da, bu dillərdə uyğun dil elementləri ilə yanaşı, fərqli leksik və qrammatik xüsusiyyətlər mövcuddur.

Söz və məna problemi dilçiliyin ən mühüm amili kimi aktuallığını həmişə qoruyub saxlayır. Söz və ifadələrin məna xüsusiyyətləri istər dilçilərin, istərsə də filosofların tədqiqat obyektinə olmuş və bu məsələlərlə bağlı müxtəlif mülahizələr və yanaşmalar meydana çıxmışdır.

XIX əsrdən etibarən dilçiliyin müstəqil bölməsi kimi sözün mənası haqqında elm-semasiologiya elmi meydana gəlmişdir. Dilçilikdə sözün mənası və məna dəyişməsi ilə məşğul olan sahə semantika və semasiologiya adlanır. Semasiologiya sözün mahiyyətini, leksik mənanın təbiətini, növlərini, məna strukturunun ayrı-ayrı ünsürlərinin qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərini araşdıran elm sahəsidir.

Semasiologiyada tədqiqat obyektinə kimi sözlə əşya və məfhum arasındakı əlaqə və münasibət; məna strukturu; mənanın dəyişməsi və inkişafı; leksik semantik söz qrupları (çoxmənalılıq, omonimlik; sinonimlik və antonimlik) məsələləri araşdırılır. Dildə olan əksər sözlər təkmənalılıqdan çoxmənalılığa doğru inkişaf edir. Qədimdə ümumi və cins mənalı sözlərin bir qismi sonralar həmin cinsə aid olan növlərdən birini bildirir, qalan növlərin mənası isə başqa sözlərlə ifadə olunur: kişisözü qədimdə adam, insan mənasını ifadə etmiş müasir dildə isə adamın cinsini bildirir.

Türk dilinin leksik-semantik sistemində omonim və çoxmənalı sözlərin formalaşması dilin zənginləşməsi prosesini təmin edən ən mühüm dilçilik hadisələrindən biridir. İstər Türkiyə və Azərbaycan türkcələri eyni kökdən gələn iki qonşu dildir. Dillərimizin yaxınlığı bu iki dilin tamamilə eyni olması demək deyildir. Xüsusilə də, omonimlərin və çoxmənalı sözlərin formalaşması prosesini araşdırarkən bu fərqliliklərə rast gəlmək mümkündür. Bu aktual mövzuya dilçilik tarixində dəfələrlə müraciət olunmuş və bir çox elmi araşdırmalar, tədqiqat işləri aparılmışdır. Mövzu haqqında müxtəlif zamanlarda, müxtəlif ölkələrin dilçi alimləri tərəfindən fərqli fikirlər səslənmişdir. Dil daima inkişafda olduğu üçün dildə yeni sözlərin yaranması, yeni anlayışların meydana çıxması və digər dillərdən ekvivalentlərin daxil olması sürəklil bir prosesdir. Buna görə də bu mövzu hər dövr üçün öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Biz də bu sahədə kiçik araşdırma aparmağa qərar verdik.

Türk və Azərbaycan dilçi alimlərin fikirlərinə əsaslanaraq, omonim və çoxmənalı sözlərin formalaşmasını tədqiq etməyə çalışdıq, eyni zamanda bir sıra nümunələr də göstərdik. Türk dilində omonim, sinonim və antonimlərin formalaşması haqqında Türk dilçilərindən Tahsin Banguoğlu, Zeynep Korkmaz, Tahir Nejat Gencan, Kaya Bilgegil, Azərbaycan dilçilərindən H.İ.Mirzəzadə, S.A. Cəfərov kimi məşhur dilçilərin fikirlərinə geniş yer verilmişdir.

Türk dilçilərinin omonimlərin formalaşması məsələsində ortaqlıq və fərqli fikirləri bu araşdırmada öz əksini tapmış və göstərilən misallarla daha da zənginləşdirilmişdir. (9, 10, 11)

Söz dilin vahididir. Dildəki sözlərin hamısı birlikdə dilin lüğət tərkibini, yəni leksikasını təşkil edir. Dilin lüğət tərkibini öyrənən elm leksikologiya adlanır. Leksikologiya yunanca iki sözdən lexikos-lüğət və logos-təlim sözlərindən ibarətdir. Leksikologiya dilçiliyin bir bölməsi olub, dilin müasir vəziyyətində və eləcə də, tarixi inkişaf prosesində lüğət tərkibini öyrənir. Leksikologiyada sözlərin mahiyyəti, onların

formaca və məzmunca əmələ gətirdiyi qruplar, sözlərin mənşəyi və işlənmə dairəsi öyrənilir. Dilimizdəki sözlərin çoxunun həm leksik, həm də qrammatik mənası vardır. Sözlərin birbaşa ifadə etdiyi mənaya onun leksik mənası deyilir. Başqa sözlə desək, sözlərin leksik mənası onun məzmununu bildirməsi, hər hansı bir anlayışı ifadə etməsidir. Dildəki sözlərin hamısı birlikdə dilin lüğət tərkibini, yəni leksikasını təşkil edir. Sözlər əşyaları, hərəkəti, əlaməti, miqdarı və s. ifadə etməyə xidmət göstərir. Leksikologiyanın əsas məqsədi sözlərin mahiyyətini, tərkibini sözlərin mənasını çoxmənalılığını aydınlaşdırmaqdan, sözlərin inkişaf qanunlarını dəqiqləşdirməkdən və sözlərin mənacə qruplarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Burada, eyni zamanda, sözlərin əmələgəlmə tarixi və müasir ədəbi dilin lüğət tərkibinin necə yarandığı və inkişaf etdiyi də nəzərdən keçirilir.

Leksikologiya müasir və tarixi leksikologiya olmaq etibarilə iki yerə ayrılır. Müasir leksikologiya o dildə danışan xalqın tarixi ilə əlaqədar olaraq yaranmış lüğət tərkibinin əsas söz qruplarını və onların müasir vəziyyətini öyrənir. Tarixi leksikologiya isə lüğət tərkibinin əmələ gəlməsindən və onun inkişaf yollarından bəhs edir. (4, s.10)

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin birinci və əsas mənbəyini dilin daxili vəsaiti təşkil edir. Bu mənbələrdən danışarkən sözlərin müxtəlif yolla yaranma üsulları da nəzərə alınmalıdır:

1. Leksik yolla yaranan sözlər – Ümumxalq danışığı dili və onun müxtəlif sözdüzəltmə vəsaiti (sözdüzəldici şəkilçiləri və sözlərin birləşməsi) istər dilin tarixi inkişafı prosesində və istərsə də müasir dildə yeni sözlərin yaranmasında əsas olmuşdur.

2. Morfoloji yolla yaranan sözlər – Dünya dillərində sözdüzəldici şəkilçilər; ön, orta və son olmaq üzrə üç yerə bölünür. Lüğət tərkibinin zənginləşməsində sözdüzəldici şəkilçilərin rolu çox böyükdür. Məhsuldar şəkilçilərin köməyiylə bir çox yeni söz və terminlər düzəltmək mümkündür

3. Sintaktik yolla yaranan sözlər – Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində sözlərin birləşdirilməsinin də rolu az deyil. Bu üsulla yaradılan sözlər müxtəlif mənşədən ola bilər.

4. Kalka (yamsılama) yolu ilə yaranan sözlər – Yeni söz və terminlərin yaradılmasında kalka üsulunun da müəyyən rolu vardır. Bu üsulla əmələ gələn yeni sözlər dilin öz daxili materialı əsasında yaradılır.

Dildə sözlərin mənası çox zaman sabit olur. Lakin, bu o demək deyil ki, sözlərin mənası dəyişilməz qalır. Sözlərin mənası dəyişilir. Bu dəyişmə özbaşına əmələ gəlmir. Bu, hər şeydən əvvəl, cəmiyyətin ictimai-siyasi quruluşu, dünyagörüşü və s. ilə əlaqədar olaraq gedən bir prosesdir. Çünki, bu sözlər aid olduğu mənə və məfhumla obyektiv gerçəkliyi əks etdirir. Bu sözlərin mənə qruplarına gəlincə, onları belə qruplaşdırmaq olar; çoxmənalı sözlər, omonimlər, sinonimlər, antonimlər və s. Omonimlər fonetik və qrafik cəhətdən eyni olub, mənacə fərqlənən sözlərə deyilir. Omonim olan sözlər iki və daha çox, bəzən məntiqə yaxın, bəzən də heç bir məntiqi yaxınlığı olmayan müxtəlif məfhumları ifadə edir. Hər bir dildə omonimləşmə hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi prosesi onun qədim dövrlərindən mövcud olmuşdur. Omonimlik həm eyni, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid olan leksik vahidlərdə özünü göstərə bilər. Danışıda eləcə də, bədii ədəbiyyatda omonimlərdən istifadə olunması, fikrin ifadəliliyinə, təsir qüvvəsinin artırılmasına kömək edir və nitqə emosionallıq verir. Zamanla dilə başqa dillərdən omonimlər, sinonimlər və antonimlər keçir. Bu da lüğət tərkibinin zənginləşməsinə gətirib çıxarır. Sözlər insanlar arasında ünsiyyəti formalaşdıran, dilin müstəqil mənə verən ən kiçik hissəsidir. Sözlər dildə varlığı, anlayışı əvəz edir. Zaman-zaman bu sözlər dildə baş verən dəyişikliklərin təsiri ilə müxtəlif mənalar qazana bilər:

Dünya maqta **kolu** kırılan çocuk, okula gelemedi.

Ağacın **kollarından** biri fırtınada gövdesindən ayrıldı.

Cümlələrə diqqət yetirdiyimiz zaman birinci cümlədə “insan bədənində çiyinlərdən barmaqlara qədər uzanan hissə”, ikinci cümlədə “ağaclarda gövdədən ayrılan qalın budaq” mənasında işləndiyini görürük.

Bu misallardan görüldüyü kimi bir söz, müxtəlif cümlələrdə, müxtəlif mənalar qazana bilər. Sözlərin bu fərqli anlamları omonimlik və sözlərin həqiqi, məcazi mənalarının yaranmasına gətirib çıxarır. Azərbaycan və Türk dilinin qrammatikasında bir sıra oxşarlıqlar var ki, bu da onların eyni kökə aid olmasından, qohum dil ailələrinə mənsub olmasından irəli gəlir. Bu sözlərin fərqliliyi, müxtəlif mənalarda işlənməsi dilin zənginliyindən, rəngarəngliyindən xəbər verir. Fonetik və qrafik cəhətdən eyni olub, məzmunca müxtəlif məfhumlar bildirən sözlər omonim hesab olunur:

-Padişah Keloğlan'a bir **kese** altın vermişti. (kiçik torba, kisə)

-Keloğlan **kese** yoldan evinə koştı. (qısa, kəsə yol)

Omonim sözü yunanca homos (bərabər, oxşar) və onima (ad deməkdir) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş dilçilik terminidir.

Müstəqil olduqları kimi şəkilçi qəbul etmiş halda da ola bilərlər. Şəkilçi qəbul etmiş və qəbul etməmiş sözlər arasında da omonimlik aktual mövzudur. Bu şəkilçilər vəzifəcə fərqli şəkilçilər də ola bilərlər:

“**kara**” və “**kar-a**” (a- yönəlmə eki)

Sözlərin çoxmənalılığı türk dillərində hələ qədim dövrlərdə böyük rol oynamışdır. Bu gün dilimizdə işlədilən “ türkün sözü” ifadəsi bunu isbat edir. Türkün sözü ifadəsi bir sözün başqa mənada, xüsusilə də mənfi mənada başa düşülməməsi üçün işlədilir. (4, s.17.)

Omonim olaraq bildiyimiz sözlər cümlədə yerinə görə çoxmənalı sözlərlə qarışdırılır. Yaxın mənalı və əks mənalı sözlər kimi omonimlərin də izahı və qavranılması asan mövzudur. Omonimlərə qısa şəkildə “yazılışı eyni, mənaları fərqli sözlər” şəklində tərif vermək mümkündür. Burada diqqət olunmalı əsas məsələ eyni səslərin köməyi ilə müxtəlif və bir-biriylə əlaqəsi olmayan anlayışların ortaya çıxmasıdır. Yəni səs etibarı ilə eyni olan bu sözlər mənə etibarı ilə fərqlidirlər. Deməli, çoxmənalı sözlərlə omonimlər arasında ciddi fərq vardır. Belə ki, çoxmənalı sözlərdə hər hansı bir söz nə qədər müxtəlif mənalar ifadə etsə də, onlar əsasən, bir məfhum ətrafında toplaşaraq müxtəlif mənə qrupları əmələ gətirir. Buna görə də bir sözün bir neçə mənası ola bilər. Məsələn “yüz” ifadəsi:

-**Yüzü** bana dönüktü. (üz: çöhrə, sima)

-Düğünə **yüz** kişi gelmiş. (yüz: say)

-Kıyıda iki çocuk **yüzüyordu**. (üzmək: suda)

-Koyunun derisini **yüzdüler**. (üzmək: dərisini çıxarmaq, soymaq)

Bu xüsusiyyətlər çoxmənalı sözlərin müəyyənləşdirilməsinin əsas göstəriciləridir. Lakin omonimləri əmələ gətirən sözlərdə vəziyyət başqadır. Omonim olan sözlər formaca nə qədər bir-birinə oxşasa da, onların arasında mənə yaxınlığı olmur, yəni bir-biri ilə əlaqəsi olmayan mənaları ifadə edir. Ümumiyyətlə, çoxmənalı sözlər müəyyən bir məfhumun müxtəlif cəhətlərini bildirdiyi halda, omonimlər müxtəlif məfhum ifadə edir. (7, s.401.) Nümunələrə nəzər salmaq kifayətdir:

1. **El** insanın ən önəmli organıdır bence.(əl, insan orqanı)

El elin eşəğini türkü çağıraraq ararmış.(yad, özgə)

2. Adresimi hemen bir kenara **yaz**. (yazmaq feili)

Bu **yaz** yurtdışına çıkmayı düşünüyorum. (yay fəslə mənasını verir)

3. Depodaki bidonlar ağzına kadar **dolu**. (sifət kimi işlənilib)

Bu mevsimde buralarda **dolu** yağar. (isim kimi işlənilib, yağışın iri damlalı donmuş vəziyyətidir).

4.Ben, sizinle gəlmək istemiyorum.(şəxs əvəzliyidir, I şəxsin təkini ifadə edir)
Çenesində kiçik bir **ben** vardı. (isim kimi işlənilir, ləkə, xal mənasını daşıyır
Türk dilində incəltmə işarəsi (^) olan sözlərin oxunuşları, yazılışları və mənalari
fərqli olduğu üçün omonimlikdən (sestəşlik) söhbət gədə bilməz.

Hala (bibi) – **hālā** (hələlək, indiyə qədər)

Aşık (aşiq, qədim musiqi sənətini yaşadan) – **âşık** (sevən insan, vurğun)

Adet (say, ədəd) – **âdet** (adət-ənənə)

Kar (qar) – **kâr** (gəlir)

-Hava soğuktu **kar** yağıyordu.

-Bu seneki **kârımız** iyi.

Aşık (sümük) – **Aşık** (vurğun)

Yar (uçurum) – **Yar** (sevgili)

adet (ədəd) - **âdet** (adət-ənənə)

kar (qar) - **kâr** (qazanc)

hala (babanın kız kardeşi)- **hālā** (hələlək)

hâk (torpaq sahəsi)-**hak** (haqq, ədalət)

Bu nümunələr omonim hesab edilə bilməz.

Omonimlik həm eyni, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid olan leksik vahidlərdə
özünü göstərə bilir.(11, s.101.)

Vurğusuna görə fərqlənən sözlər də oxunuşları fərqli olduqları üçün omonim
hesab edilmir.

Küçük bir **salla** karşı kıyıya geçtik.

Çocuğu hemen bakkala **sal**, kahve ile şeker alsın.

El eliyle yılan tutulmaz. (1-ci el yad, 2-ci el əl mənasındadır)

Her **yanım** cayır cayır **yanıyor**. (I yan tərəf, II yan yanmaq mənasını verir)

Her yaz yaylaya çıkar, orada yarım kalan hikayesini yazmaya çalışırdı.

Çoxmənalılıq ilə omonimlik məfhumları fərqləndirilməlidir.Omonim sözlərdə
məna baxımından heç bir yaxınlıq yoxdur.Çoxmənalı sözlərdə isə bir sözün əsas mənası
çoxmənalılığı şərtləndirir.

Neden her kime **yüz** tuttum ben andan **yüz** bela gördüm (Fuzuli) (I “yüz” sözü üz,
çöhrə; II “yüz” sözü say mənasını ifadə edir).

Lüğətlərdə omonim sözlərin hər birinin mənası ayrıca olaraq verilir.Aşağıda
omonim sözlərə verilən nümunələri türk dilinin leksik- semantik zənginliyinin
göstəricisi hesab edə bilərik:

1. **Aç**: yemek yemesi gereken -**Aç**: açmaq fiilinin emir

2. **Açık**: kapalı olmayan - **Açık**: koyu olmayan renk

3. **Açma**:açmaq işi - **Açma**: Bir tür susamsız, kalınca, yağlı çörek

4. **Ağız**: bir organ adı- **Ağız**: anadilin değışik söyleyişi - **Ağız**: yeni doğmuş
memelilerin ilk sütü

Alay: belli sayıdaki askeri birlik - **Alay**: biriyle eğlenmen

An: çok kısa zaman parçası -**An**: anmak mastarının emri

Arı: bal yapan böcek - **Arı**: katıksız saf -

Arz: sunma -**Arz**: yeryüzü yer

Ay: yılın on ikide biri- **Ay**: gök cismi

Atlet: atletizmle uğraşan kimse - **Atlet**: kolsuz erkek fanilas

Aşı: bir ağacın dalı üzerinden alınan dal- **Aşı**: Organizmada birtakım hastalıklara
karşı bağışıklık sağlamak için vücuda verilen zayıflatılmış mikrop

Bar: Erzurum yöresinde oynanan bir halk oyunu-**Bar:** içki içilen yer
Bel: insanın göğüsle gövde arasındaki dar bölge-**Bel:** toprak kazmaya yarayan araç -**Bel:** ses şiddeti ile ilgili birim
Bere: bir şeydeki hafif yara-**Bere:** bir tür başl
Bin: bir sayı - **Bin:** binmek mastarından emir
Boy: bir şeyin uzunluğu - **Boy:** göçebe topluluklarda kabile
Çil: yüzdeki küçük benekler - **Çil:** bir av kuşu
Diz: bacağın ortasındaki ortak bölme - **Diz:** dizmek mastarından emir
Don: iç çamaşır - **Don:** at tüyünün rengi -**Don:** suların buz tutması
Er: rütbesiz asker - **Er:** erken
Han: eskiden Türklerde devlet başkanı-**Han:** şehirlerde meslek sahiplerinin çalıştığı birkaç katlı yapı
Harp: savaş-**Harp:** telli bir çalgı
Hayır: olumsuzluk belirten söz - **Hayır:** iyilik
İn: küçük mağara - **İn:** inmek mastarından emir
Kanepe: birkaç kişinin oturduğu koltuk-**Kanepe:** küçük ekmek dilimi
Kara: siyah-**Kara:** yeryüzünün denizle örtülü olmayan bölümü
Kaş: gözlerin üzerindeki kısa killer -**Kaş:** sarp kayalık uçurum -**Kaş:** atın eyerinin ön ve arka kısmındaki çıkıntılar
Kıta: dört dizeden oluşan şiir bölümü -**Kıta:** büyük kara parçası -**Kıta:** askeri birlik
Kupa: maden bardak ya da vazo -**Kupa:** bir tür atlı araba-**Kupa:** yarışma ödülü olarak verilen
Kuşak: beze sarılan dar uzun kumaş -**Kuşak:** nesil
Mil: bir uzunluk ölçüsü birimi-**Mil:** selin bıraktığı çamurlu birikinti **Mil:** ince uzun madeni çubuk
Maskara: eğlendirici, güldürücü -**Maskara:** maske.-**Maskara:** kirpik boyası
Makam- mevki, yer-**Makam:** Türk müziğinde bir dizinin işleniş biçimine verilen ad
Mayıs: yılın beşinci ayı -**Mayıs:** taze sığır gübresi
Pas: madenlerin yüzeylelerinde oluşan tabaka -**Pas:** oyuncuların topu başkasına geçirmesi
Patron: özel bir kuruluşun sahibi -**Patron:** bıçkı modeli
Saf: katıksız arı -**Saf:** dizi sıra
Satır: sayfadaki yazı dizileri -**Satır:** et kesmeye yarayan bıçak
Saz: ince kamış -**Saz:** çalgı
Soluk: nefes -**Soluk:** rengi atmış
Yar: uçurum -**Yar:** sevgili
 Bir sözün həqiqi mənasıyla (temel anlam), məcazi mənası (mecaz anlamı) arasında da omonimlik ola bilməz. Çünki bu sözlər arasında məna əlaqəsi qopmamışdır.
 -**Kuru** otlar, bir kibrit değse tutuşuvercekti. (temel anlam)
 -Bu yazarın **kuru** bir anlatımı var. (mecaz anlam)
 -Karabatak suya **daldı**.
 -Uzmanlığını hangi **dalda** tamamladı?
 Bu cümlələrdə “dal” sözü omonim deyil, çünki, birinci cümlədə həqiqi mənada, ikinci cümlədə isə ağacın bir orqanı olan budaq (dal) sözünün digər mənasında işlədilmişdir.

Zar – 1.zər; 2. Nazik pərdə, örtük, qabıq; Kulak zarı- qulaq pərdəsi
Yarma – 1.keçid; 2.şorba növü; 3.kobud

Sinir – 1.əsəb, hirs; 2.vətər

Yalnız – 1.çılpaq; 2.tək, yalnız; 3.saf, sadə

Türk dilində yazılışca və deyilişcə bir-birinə bənzəyən sözlər vardır ki, bunları omonimlərlə səhv salmaq olmaz.

Öğle – zaman öğle vakti - **Öyle** – işaret sözcüğü

Eğer – koşul zarfı - **Eyer** – binek hayvanların sırtına konan oturma

İyi- yaxşı - **İği**- toxumaq üçün mil

Kısmetindir gezdiren **yer yer** seni

Arşa çıksan akıbet **yer yer** seni

Arşa çıksan akıbet **yer yer** seni

(K.Paşazade)

Üzdü beni zalim kanlı **yaramaz**,

Gayet çoktur, değil benim **yaram az**,

Bana yardım gayri cerrah **yaramaz**.

(Gevheri)

Araşdırmalar zamanı belə bir nəticəyə gəlirik ki, Türk və Azərbaycan dillərində omonimlərin bir çox oxşar, eyni zamanda fərqli cəhətləri də vardır. Yazılışları eyni, mənaları və tələffüzləri fərqli olan “ uzatma inceltmə” işarəsi ilə yazılan sözlər dilimizdən fərqli olaraq yalnız türk dilində mövcuddur.(alem, şura, adet, hala, aşık, adem vb.) Bu sözləri omonimlər kimi qəbul etmirik. İstər Azərbaycan, istər türk dillərində sinonimlər alınma sözlərin köməyi ilə də formalaşdırılır. (olgu-fakt, odak-merkez, denetim-kontrol, hacim-kapasite, öbek-grup, asır- yüzyıl, devir-çağ, yöntem-metot, maksimum-azamı, minimum-asgarı vb.)

Nitq hissələri arasında ən çox isimlərin və zərflərin omonimlərinə rast gəlinir. (akşam-gece, pek-fazla, biraz-azıcık, en-daha, sene-yıl, siyah-kara, fiil-eylem, kelime-sözcük vb.) (6, s.310)

Hər bir dilin leksikası cəmiyyətin tarixi inkişaf prosesinin bütün cəhətlərini özündə əks etdirir. Meydana gələn yeni əşyalar,hadisələr öz əksini ilk növbədə sözlər şəklində dildə tapır.Bir sıra sözlər öz məzmununu dəyişərək yeni məzmun kəsb edir. Omonimlər və çoxmənalı sözlər dilin leksik zənginliyinin göstəricisidir. Bir dili mükəmməl bilmək üçün dilin məhz bu vahidlərinə dərinlən bələd olmaq lazım gəlir. Zamanla yeni məfhumlar formalaşdıqca, dil zənginləşdikcə bu daha da zəruri olur.Bir dilin leksik-semantik vahidlərinin düzgün mənimsənilməsi o dilin dərinlən oyrənilməsinin vacib prinsipidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1983. 320 s.
2. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası (nəzəri kurs), Bakı, 1962, 301 s.
3. Ə.A. Rəsulov, R.Ə. Rüstəmov. “Türk dili” Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 307 s.
4. S.Ə.Cəfərov. ”Müasir Azərbaycan dili. Leksika”, II hissə ”Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2007,191 s.

Rus dilində:

5. БаскаковН.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. Словосочетание и предложение, М., Наука, 1975. 287с.

6. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.- Л., Издательство АН СССР. 1956. 569 с.
7. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков, М., Издательство восточной литературы, 1962. 607с.

Türk dilində:

8. Tahsin Banguoğlu. Türkçenin Grameri. İstanbul: Baha Matbaası, 1974,630 s.
9. Bilgegil Kaya. Türkçe Dil Bilgisi, Ankara yayınları, 2010, 286 s.
10. Ergin M. Türk Dil Bilgisi, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1987. 407 s.
11. Z. Korkmaz. Türkiye Türkçesi Grameri. Şekilbilgisi 4.baskı, İstanbul, 2014, 1027 s.

RƏŞİD QULİYEV

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqsünaslıq İnstitutunun «Türk filologiyası»
şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

AHMET HAMDİ TANPINARIN YARADICILIĞINDA HEKAYƏ JANRI

Açar sözlər: A.N.Tanpınar, bədii nəsr, hekayə, janr, Türkiyə ədəbiyyatı

Key words: A.H.Tanpınar, artistic, prose, story, genre, Turkish literature

Ahmet Hamdi Tanpınar XX yüzillik Türkiyə ədəbiyyatı tarixində görkəmli şair və nasir kimi tanınır. Onun yaradıcılığında hekayə janrının da öz yeri vardır. Araşdırmalar nəticəsində, müəyyən edilmişdir ki, yazar 1919-1956-cı illər arasında 16 hekayə yazmışdır. Bunlardan bir çoxu «böyük hekayə» - yəni povest həcmindədir. Müəllif öz sağlığında bu əsərləri ayrı-ayrı mətbuat orqanları səhifələrində dərc etdirmişdir. Onun poeziyası kimi, hekayələri də toplu halında, yalnız iki dəfə – «Abdullah efendinin rüyaları» (1943) və «Yaz yağmuru» (1955) nəşr olunmuşdur. Hər iki toplu hekayələrdən birinin adını daşıyır. Birinci topluya 5, ikinci topluya isə 7 hekayə daxil idi. Qalan 4 hekayə sonralar aşkara çıxarılmışdır. Ölümündən sonra, ədibin hekayələri 1983, 1991, 1996, 1999, 2002, 2007, 2010 və 2011-ci illərdə nəfis şəkildə buraxılmışdır. Sonuncu toplu daha mükəmməl hesab olunur. Dr. İnci Enginünün nəşrə hazırladığı bu toplu üç bölümdən («Abdullah efendinin rüyaları», «Yaz yağmuru» və «Kitabların Dışındaki hekayeleri») ibarətdir. Üçüncü bölümə yazarın hələlik ilk hekayəsi sayılan «Birinci ikramiye» («Birinci mükafat») adlı əsəri də daxil edilmişdir. Bu hekayəni Doç.dr. Adnan Akgün aşkara çıxarmışdır. Hekayə 1919-cu ilin (1336 h.) avqust ayının 15-də «Dersaadet qazetesi»ndə dərc olunmuşdur. Sənətkarlıq baxımından istənilən səviyyədə deyilsə də, nasirin ilk qələm təcrübəsi kimi müəyyən maraq doğurur. Süjetinə görə, əsəri novella da hesab etmək olar, lakin məzmun təsadüf üzərində qurulmuşdur. Əsas obraz Emin əfəndidir. O, adi dəftərxana məmuru, sadə bir insandır. Qəzetdə dərc olunan elana, əsasən, müsabiqədə «beş min lirə» mükafat udduğunu güman edir. Sevincindən özünə yer tapa bilmir. Hələ arvadı ilə villa qurmaq barədə şirin düşüncələrə də dalır. lakin bankdan «uduşu» almaq istəyəndə məlum olur ki, dərc edilən rəqəmlər mətbəə xətası imiş. Ona görə də, Emin əfəndi buna dözə bilmir, elə küçədəcə yıxılıb ölür. Hekayədən çıxan ümumi nəticə belədir; həyatda adi təsadüflər həmişə insanı istədiyi xoşbəxtliyə çatdırmır. Emin əfəndi də belə insanlardan biridir. Onun ölümünə səbəb isə adi bir təsadüfdür. İlk qələm təcrübələrindən olduğuna görə, görünür, müəllif həyat hadisələrinin bədii təsvirinə hələ kifayət qədər nail ola bilməmişdir.

«Abdullah əfəndinin rüyaları» yazarın ilk hekayələr toplusudur. Burada ilk əsər həmin başlıq altında nəşr olunan hekayədir. Həcminə görə, onu uzun hekayə – «povest» də adlandırmaq olar. Süjet və obrazlar aləminə görə, hekayə adlanması daha məqsədəuyğundur. İstanbulun «Ahmet Halit kitabevi»ndə nəşr olunan ilk hekayələr toplusuna yazar bir epigraf vermişdir: «Bu hekayeleri dostum heykəltəraş Zühdü Müridoğluna ithaf edirəm». (A.H.T.)

Göstərmək gərəkdir ki, bu hekayə 1937-ci ildə qələmə alınmış, «Tasviri-efkar» dərgisinin 1941-ci il 6 və 23 iyul tarixli saylarında dərc olunmuş, iki il sonra topluya salınmışdır.

Adından göründüyü kimi, əsərin baş qəhrəmanı Abdullah əfəndidir. Təsvir olunan hadisələr isə onun yaşanı ilə bağlı göstərilir.

Hekayənin əvvəlində obrazın daxili aləmi təhkiyə yolu ilə oxucuya təqdim olunur. lakin oxucunun diqqətini obrazın bütün özəlliklərinə çəkən müəllif birdən-birə fikri yayındırır, tam bunun əksi olan bir adamın xüsusiyyətlərini qabarıq verməyə çalışır. Başqa sözlə, real həyatın daşıyıcısı kimi canlandırmaq istədiyi obraz xəyal aləminə, rüyalar aləminə atılır. Buna səbəb isə bir gecənin içində içki içib, bayğınlaşmaq hesab edilir.

Əsərin diqqəti çəkən əsas ideya-məzmunu bundan ibarətdir ki, həyatın gedişinə ayıq başla baxmaq lazımdır. Bayğınlıq insanı uçuruma doğru aparır. Hekayənin əsas obrazı Abdullah əfəndi də belə bir uçuruma yuvarlanmışdır... Hekayənin obrazlı dili vardır. Bu dil yazarın bədii nəsrinə xasdır.

Ahmet Hamdi Tanpınarın ilk hekayələr toplusuna daxil olan əsərlərdən biri də «Keçmiş zaman elbiseleri» («Keçmiş çağdan qalan geyimlər») adlanır. Hekayə ilk dəfə 1936-cı ildə qələmə alınmış, bir hissəsi həmin il «Ağac» məcmuəsində dərc olunsa da, yarımçıq qalmışdır. Müəllif əsəri üç il sonra, 1939-cu ildə tamamlamış, «Oluş» jurnalında hissə-hissə verdirmişdir. Sonra 1943-cü ildə ilk dəfə topluya salınmışdır.

Bir-birinə yaxın illərdə qələmə alınsa da, «Abdullah əfəndinin rüyaları» hekayəsi ilə bu əsər arasında köklü seçimlər mövcuddur: əgər 1-ci hekayədə təsvir olunan hadisələr rüyalar üzərində qurulmuşsa, burada təsadüflər ön plana çəkilir. Bu cəhət obrazın dilindən belə verilir: «... benim həyatımda, bütün iradesizlərdə olduğu kibi, təsadüflərin korxunç bir yolu vardır...».

Kimdir bu «iradəsiz» adam? Müəllif onu İstanbulda təhsil alan və tətillərini Ankarada keçirməyə gələn bir gənc kimi təqdim edir. Onun başına gələn hadisələr obrazlı bir dillə özünün təhkiyəsində verilir. Süjet isə təsadüfi təzadlar üzərində qurulmuşdur, bu da onun daha təsirli və oxunaqlı olmasını təmin edən özəlliklərindəndir. Müəllif obrazın Ketii adlı alman qızı ilə görüşəcəyini, lakin təsadüf nəticəsində, bu görüşün baş tutmadığını, bağ evindəki əyləncədən doğan dalğınlığı qarşılaşdırır, maraqlı süjet yaradır. «İradəsizlik»dən onu qumar məclisinə çəkirlər. Əvvəl, xeyli pul udur, qızıdır, yenidən oyuna girir. Axırda, udduğu pulları udub, gecə qaranlığında çölə atılır, maşın qəzasına düşür.

Onu bir evə aparırlar. Həmin evdə köhnə dəbli olan geyimdə gözəl bir qız görür. Gəncə elə gəlir ki, axtardığını elə burada tapmışdır. Sonra məlum olur ki, bu, qız deyil, ev sahibinin köhnə geyimdə saxladığı arvadıdır. Bunun özü də keçmişlə müasirliyin təzadıdır.

Hekayədən çıxan nəticə bundan ibarətdir ki, yaşam təsadüflərlə doludur. Hər təsadüf insanı ucalda bilməz. Necə ki, əsərin qəhrəmanı olan gənc təsadüflərdən yaşam uğursuzluqlarına düçar oldu. Bu uğursuzluqlar isə yüksək bədii dillə təsvir olunmuşdur.

Topluya salınan üçüncü hekayəyə müəllif «Bu yol» adını vermişdir. Qatarla gedən bir sərnəşinin yol boyu düşüncələri əsərin əsasını təşkil edir. Hekayədə gərgin süjet xətti yoxdur. Publisistik dil üstündür. Bəlkə də, bu səbəbdən əsər bir bədii nəsr nümunəsi kimi diqqəti cəlb edə bilmir. Qeyd etmək lazım gəlir ki, hekayə 1937-ci ildə yazılmış, «Her ay» məcmuəsinin 2 may tarixli nömrəsində dərc olunmuşdur. Deməli, onun bədii baxımdan aztəsirli olması da müəllifin ilk qələm təcrübələrindən hesab edilməsi ilə bağlıdır. Hekayə yazarın sonrakı toplularına da daxil olmuşdur.

Bundan fərqli ilk topluya salınan «Erzurumlu Tahsin» hekayəsi öz mövzusu və əks etdirdiyi ideya-məzmunu görə, diqqət mərkəzində dayanır. Bu əsərləri bir-biri ilə müqayisə etmək ondan ötrü vacibdir ki, bunlar eyni ildə qələmə alınmış və eyni məcmuədə dərc olunmuşdur. Bu hekayə isə «Her Ay» jurnalının həmin ilki 1 aprel tarixli sayfında verilmişdir. Əsər daha çox müəllif təhkiyəsində xatirə üslubu ilə yazılmışdır. Burada insan taleyi əsas motiv kimi əks olunmuşdur. Elə buna görə də, müəllif öz əsərini xatirə üslubunda başlayır: « - Tahsin Efendini ilk defa olaraq bir kış

gecesi gördüm... Fakat daha evvel ondan bahsetmişlerdi. Herkesin bildiği şəkildə hekayəsi su idi; - Erzurumun hali vaxtı yerində biz ailesinin socuğu imiş; İstanbulda hukuk tahsilini yapmış, hətta bir iki kiçük memuriyette dahi bulunmuş, sonra Balkan harbinde gönüllü olmuş, Trakyada yaralanmış, iyileştikten sonra tekrar orduya girmiş, harbin sonunda birdən-birə hər şeyi terketmiş və bir daha ortalıqta görünməmiş. Uzun zaman öldü sanmışlar...

Sonra onu Təbriz və Şam şəhərlərində səfil sifətində görmüşlər. Hətta sinif yoldaşlarını tanımayacaq dərəcədə əsəbi pozulmuş hala düşmüş imiş...

Bütün bunların sadalamaqda müəllifin əsas məqsədi qanlı hərbi oyunlarının insan taleyinə vurduğu ağır zərbələri bədii yolla əks etdirmək və onlara dərin nifrət hissi aşılamaqdır.

Müəllif öz qəhrəmanının düşdüyü ağır vəziyyəti daha təsirli vermək üçün onu yenidən Ərzuruma qaytarır, ailəsi və yerliləri ilə münasibətlərini qələmə almağa çalışır. Belə ki, anası onu evləndirmək, ailə sərvətindən ona pay ayırmaq istəyir. Lakin Tahsin bütün bunlardan imtina edir, səfil həyatı yaşamağı hər şeydən üstün tutur. Bunun da əsas səbəbi qanlı hərbin ona vurduğu zərbələrdir. O, insan kimi yaşamaqdan tamamilə əlini üzmüşdür. Yazıçı öz qəhrəmanını təbii fəlakət zamanı da, sanki sınaqdan keçirir. Budur, Ərzurumda zəlzələ bütün həyatı alt-üst etmiş, evlər dağılmış, adamlar çadırlarda keçinməli olmuşlar. Belə ağır vəziyyətdə səfillə görüşən müəllif onunla bir maraqlı dialoqu da əsərə daxil etmişdir. Tahsinin yaşam və varlıq haqqında düşüncələri göstərir ki, o heç də aqlını tamamilə itirmiş adamlardan deyildir. Onu yaşam sevincindən məhrum edən Varlığın amansız qanunlarıdır, nahaqdan tökülən qanlardır.

Əsərə sənətkarlıq baxımından yanaşsaq, demək yerinə düşər ki, hekayənin süjet xətti bir o qədər də gərginlik üzərində qurulmamışdır. Ancaq onun oxunaqlı dili var, bu da oxucunu təmin edən özəlliklərdəndir...

«Evin sahibi» hekayəsi də 1943-cü il toplusuna salınan əsərlərdəndir. Müəllif burada da xatirə üslubuna müraciət etmişdir. Həcm sarıdan povestə çox yaxındır. Lakin bədii özəllikləri və quruluşu baxımından onu hekayə adlandırmaq daha doğrudur. Hadisələr birinci şəxsin təhkiyəsində söylənilir. Müəllif əsərə belə bir epigraf vermişdir: «Bir hastahanedə bulunmuş çep defterindən». Deməli, əsərin üslubu xatirədən daha çox gündəliyi xatırladır. Hekayədə fərqli obrazlar işlənmişdir: xəstə, xəstəlik, ana, ilan və s.

Yazar adı bir xəstəliyi bədii yolla obraz şəklinə salmağı məharətlə bacarmışdır; «Bu geniş yataqda yan yana, hətta kucaq kucığa yatırıruz; ayaqlarımın ucunda harətim var. Kiçük, siyah, soxulğan bir köpek kibi orada, ayaklarımın ucuna kıvrılmış yatıyor». Hekayənin çox hissəsi gündəlik xatirələrdən ibarətdir. Bir əsərin qəhrəmanı olan bu xəstənin təhkiyəsindən həm onun yaşam yolu, həm də başqa obrazlar (dadı, dədə və b.) barədə bilgilər alırıq.

Xatirələrin ən maraqlı hissəsi həmin gəncin Zeynəb adlı qızla sevgi macəralarıdır.

Əsərdə Yumni bəy, Hazrettin bəy kimi obrazlarla da tanış oluruq. Müəllif onların fərdi cizgilərini özünəxas bədiiiliklə əks etdirməyə çalışmışdır. Bütün bunlarla yanaşı, hekayədə qarşıya qoyulub, bədii şəkildə həll edilən məsələ insan və yaşam problemdir. Əsərin yaşam taleyi yenə də Tahsin əfəndinin uğursuz aqibətini xatırladır. Həyatın, yaşayışın min bir ağırlarına dözə bilməyən insanlar, sözsüz ki, sonda uğursuzluğa düşər olurlar. Xəstəxanada son günlərini yaşayan «evin sahibi» hekayəsinin qəhrəmanı kimi.

Ahmet Hamdi Tanpınarın ikinci hekayələr toplusu 1955-ci ildə işıq üzünə görə «Yaz yağmuru»dur. Bu toplu da hekayələrdən birinin adını daşıyır. Bu, elə həmin il qələmə alınan və yazarın sonuncu hekayəsi kimi qəbul olunan «Yaz yağmuru» əsəridir. Hekayə ilk dəfə «Yeni İstanbul» məcmuəsinin 1955-ci il 13 iyun və 3 iyun tarixli saylarında dərc olunmuşdur.

Ailə-məişət mövzusunda qələmə alınan bu bədii nəsr nümunəsində süjet müəllif

təhkiyəsi üzərində qurulmuşdur. Əsərin «yaz yağmuru» adlanmasının səbəbi əsas obrazlardan olan Sabri ilə gənc bir qadının ilk tanışlığıdır. Sözsüz ki, şıdırgı yaz yağmuru olmasaydı, həmin qadın Sabrinin yaşadığı həyatə girməz və onlar tanış olmazdılar. Bundan sonra, görüşləri də baş tutmazdı. Hekayənin həcmi gənc qadının söylədiyi xatirələr hesabına xeyli genişlənmişdir. Müəllif Sabri bir yazar obrazı kimi təqdim etmək istəmişdir. O, on altıncı yüzilin Türkiyə tarixindən roman yazmaq fikrindədir. Ona görə də, tez-tez İstanbul kitabxanalarına gedir, yeni əsəri üçün material toplayır. Lakin biz bunları müəllif təhkiyəsindən öyrənirik. Sözsüz ki, bu da bir yazıçı obrazı kimi onda tam təsəvvür yaratmır.

A.H.Tanpınar əsərin çox hissəsini Sabrinin gənc qadınla görüşlərinə həsr etmişdir. Sabri əfəndi ailəlidir, qadın isə bu səadətdən məhrum olmuşdur, onlar tezliklə ayrılırlar. Qadın onun ailə xoşbəxtliyini əlindən ala bilmir. Müəllifin fikrincə, ailə səadətini qorumaq üçün insan təsadüflərə uymamalıdır. Hekayədə bu, əsas ideya kimi bədii yolla əks olunmuşdur.

Ailə-məişət mövzusunda qələmə alınan hekayələrdən biri də «Acıbademdəki köşk» adlanır. Əsər obrazın dilində təhkiyə edilir. Bu köşk həmin obrazın «həyatının hər səhifəsində» bir təsir buraxmışdır. Köşk onun anasının dayısı Sani bəyin evidir. Yazar hekayənin ilk abzasındaca Sani bəyin portretini obrazın dilindən verir: «Sani bəy orta boylu, ben tanıdığım zaman kır sakallı, geniş atletik vücutlu, mavigözlü bir adamdı».

Bununla yanaşı, o bizə sərt xasiyyətli bir ev ziyəsi kimi də təqdim olunur. Əsərin süjet xəttindəki gərginliyi köhnəliklə yenilik arasındakı təzad təmin edir. Köhnəliyi təqib edən yeniliklər isə ikitəkərli at arabasının dördtekərli qazalaqla əvəz olunması, velosipedin yerinə, motosikletlərin alınması kimi dəyərləndirilməlidir. Bu yeniliklərin meydana çıxması ilə köhnə köşkün adət-ənənələri də dəyişməyə doğru gedir. Yeniliklərin təbliği isə hekayənin əsas ideya-məzmununu əks etdirir.

Kənd həyatında ailə-məişətin təsvirinə yazarın «Təslim» hekayəsində də rast gəlirik. Hadisələr bir obrazın təhkiyəsində verilsə də, əsərin mükəmməl süjet xətti yoxdur. Göstərmək lazımdır ki, müəllifin başqa hekayələrindən fərqli olaraq mənbələrdə bu əsərin yazılma tarixi göstərilməmişdir. Yalnız bədii üslubundan təxmin etmək olar ki, bu da müəllifin ilk hekayələrindəndir. Mövzu sənətkarlıq baxımından istənilən səviyyəyə qaldırıla bilməmişdir.

Ahmet Hamdi Tanpınar «Royalar» mövzusunda ikinci dəfə qayıtmış və 1952-ci ildə eyni adlı hekayə qələmə almışdır. Əsər həmin il «Ailə» məcmuəsində oxuculara təqdim olunmuşdur. Sonra isə «Yaz yağmuru» (1955) toplusuna salınmışdır. Müəllifin bundan on yeddi il əvvəl, yazdığı «Abdullah əfəndinin rüyaları» hekayəsi arasında mövzu baxımından oxşarlıq vardır. Obrazlar və onların həyata baxışları sarıdan əsərlər bir-birinə çox yaxındır. Müəllif öz oxucusuna yenə də eyni ideyanı aşılayır: həyat hadisələrinə yuxulardan deyil, real baxmaq, özün üçün nəticə çıxarmaq gərəkdir.

Röya görmək məsələsi yazarın ilk əfsanə mövzusunda qələmə alınmış «Adəmlə Həvva» hekayəsində də təsvir olunmuşdur. Həmin əsər 1948-ci ildə yazılmış və «Ailə» məcmuəsində dərc edilmişdir.

Başqa hekayələrdən fərqli olaraq buradakı yuxunun özü də əfsanəyə əsaslanır. Daha doğrusu, onun real həyatla heç bir bağlılığı yoxdur. Hekayənin nə məqsədlə qələmə alındığı oxucuya qaranlıq qalır. İdeya-məzmun öz bədii həllini tapa bilməmişdir.

Ahmet Hamdi Tanpınarın «Yaz yağmuru» (1955) toplusuna daha iki hekayəsi daxildir. Bunlardan biri «Bir tren yolçuluğu», o birisi isə «Yaz gecəsi» adlanır. hər iki əsər yenə də «Ailə» məcmuəsində verilmişdir. Hekayələrin dil baxımından bir-birinə yaxınlığı vardır. Belə ki, hadisələr obrazın təhkiyəsində təsvir olunur. Lakin bu hekayələrdə oxucunun marağına səbəb olacaq bitkin obrazlar və ictimai məzmun

daşıyan ideya əks etdirilməmişdir.

Ahmet Hamdi Tanpınarın ilk hekayələr toplularına düşməyən daha iki əsəri vardır. «Emirqanda axşam saati» hekayəsi 1944 və 1946-cı illərdə «İstanbul» məcmuəsində hissə-hissə dərc olunmuşdur. «Fəl» adlanan hekayə isə 1946-cı ildə həmin məcmuənin 70-71-ci sayında yayımlanmışdır. Sonralar isə hər iki əsər toplulara salınmışdır...

Bütün yuxarıdakı qeydlərdən bu qənaətə gəlmək olar ki, Ahmet Hamdi Tanpınarın yaradıcılığında hekayə janrının da ayrıca yeri mövcuddur. Bu əsərlər onu Türkiyə ədəbiyyatında bir hekayə ustası kimi tanınmağa geniş imkanlar açmışdır.

Rəşid Quliyev,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Ahmet Hamdi Tanpınarın yaradıcılığında hekayə janrı

X Ü L A S Ə

Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962) Türkiyə ədəbiyyatı tarixinə şair, nasir və publisist kimi daxil olur. Hekayə janrı onun yaradıcılığında mühüm yer tutur. Yazar öz sağlığında hekayələrini iki topluda (1943 və 1955-ci illər) nəşr etdirmişdir. Türkiyənin ictimai-siyasi durumunun bədii əksi bu hekayələrin ən mühüm özəlliklərindəndir. Araşdırmada bu özəlliklərdən söhbət açılır.

doç.dr. Rashid Kuliyeu

S U M M A R Y

The important place in the literary work of Ahmad Hamdi Tanpınar (1901-1962) is take place the story genre. In these stories is describing the social and political situation of Turkey. The author published his stories in two collections (1943 and 1955 y.) In the Investigation are talking about these features.

FRANSIZ VƏ İNGİLİS MƏNŞƏLİ TERMINLƏRİN MÜASİR TÜRK ƏDƏBİ DİLİNDƏ ASSİMLİYASİYASI YOLLARI

Hər hansı bir alınma söz və ya terminlərin assimilyasiyasından bəhs edərkən, başqa dillərdən alınan sözlərin ana dilinin normalarına uyğunlaşdırılması nəzərdə tutulur. Hər bir dilin özünəməxsus fonetik sistemi və qrammatik quruluşu olduğu üçün, başqa dillərdən alınan sözlərin bir qismi dildəki formasını saxlayırsa da, bir qismi sözalan dilin sistemində, onun qaydaları əsasında yenidən müəyyən şəkllə düşərək öz əvvəlki formasını dəyişir. Alınma sözlərin bir qismi, adətən, fonetik, qrafik, leksik-semantik və qrammatik cəhətdən adaptasiya olunur.

Alınma söz və terminlərin böyük bir qismi başqa dillərdə olduğu kimi, Türk ədəbi dilinin fonetik və qrammatik qanunlarının müqavimətinə rast gəlir və həmin qanunlara tabe olaraq müəyyən dəyişikliyə məruz qalır.

Müasir Türk ədəbi dilində ingilis və fransız dillərindən alınma söz və terminlər fonetik-qrafik, qrammatik və leksik-semantik cəhətdən mənimsənilmişdir.

a) Terminlərin fonetik cəhətdən assimilyasiyası

Alınma sözlərin bir qismi fonetik tərkibini dəyişərək sözalan dilin fonetik qaydalarına uyğunlaşır. Qeyd etmək lazımdır ki, fonetik mənimsənilmə prosesi deyildikdə, başqa dildən fonemin alınması nəzərdə tutulmur. A. Bayramova bu haqda yazır ki, “hər hansı bir dil başqa dilə məxsus fonemi ala bilməz. Çünki belə bir prosesin mümkünlüyü dilin fonemlərinin sayca artmasına səbəb olmaqla yanaşı, onun özünəməxsus artikulyasiya sisteminin dəyişilməsinə aparıb çıxara bilər. Bir dilin daşıyıcısı başqa dildə danışdıqda onun tələffüzündə spesifik xüsusiyyətlər meydana çıxar bilər” [1, 20].

Alınma sözlər fonetik assimilyasiyaya uğradığı zaman mənbə dildən leksik vahidin səs obrazının alınması və leksik vahidi təşkil edən sözlərdə substitusiyaya baş verir. Məsələn, ingilis mənşəli lobby-lobi, charter-çartır, touch-taç; fransız mənşəli arachide-araşit, biscuit-bisküvi, zincographie-çinkografi və s. sözlərdə olduğu kimi. Nümunələrdən görüldüyü kimi bu sözlərin səs tərkibi xeyli dəyişmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçılar səs substitusiyasını da növlərə ayırırlar: səs konvergeniyası-iki yaxın səsin bir səslə müntəzəm əvəz olunması, səs divergeniyası-bir səsin iki səslə verilməsi və sadə substitusiyaya-mənbə dil səsinin sözalan dildə eynilə səslənməsi [6, 119]. N. Məmmədli qeyd edir ki, “fonetik mənimsəmədə özgə dil materialı yenidən tərtib olunur, fonetik deformasiya baş verir, dilin fonetik sisteminin tipik xüsusiyyətlərinə uyğun qaydaya salınır. Fonetik deformasiyanın səbəbləri müxtəlifdir: şifahi alınma, yazılı alınma; hətta sözlərin dəyişmə dərəcəsi eyni deyildir, hərçənd ki, bu, müəyyən zərurətdən irəli gəlir. Alınma terminlərin fonetik strukturu ilə bağlı məsələlər bu və ya digər fonemin olub-olmaması, səslərin fərqi və oxşarlığı ilə əlaqədardır. Adətən leksik alınmaların səs keyfiyyəti (xüsusilə saitlər dəyişir, fonemlərin pozision-kombinator variantları etimon dildəkilərə uyğun gəlir” [3, 238-239].

Türk dilinin inkişaf dövrləri tarixində leksik alınmalar bir-birindən xeyli seçilir. Alınma terminləri Türk dili terminlərindən ayıran bir sıra xüsusiyyətləri vardır: ön şəkilçilərin olması, fonemlərin düzülüşü, ahəng qanununa tabe olmayan morfemlər, aksentoloji modellər və s.

Alınma terminlər o zaman mənimsənilmiş hesab edilir ki, reseptor dilin daxili xüsusiyyətlərinə uyğunlaşır; onlar milli dilin fonetik və qrammatik normalarına uyğun gəlmədikdə isə milli sözlərlə kəskin təzad təşkil edir. Buna səbəb sözlərin fərqli dil sistemlərinə mənsub olmasıdır.

İngilis və Fransız dilləri türk dilindən tamam fərqli dil sistemlərinə mənsub olduğuna görə, bu dillərdəki bəzi əlamətlər türk dili üçün xarakterik deyildir. Məsələn, fransız və ingilis dilində qoşa sait və samit hərf birləşmələri, bir neçə saitin birləşərək bir sait kimi tələffüzü, sait-samit birləşməsinin sait kimi oxunması, sait və samitlərin xüsusi fonetik vəziyyətdən asılı olaraq oxunuşu və s.:

	Ing.	Tr.
oo→ [u]	shooter	şütör
ai,ay→ [ei]	container	konteyner
ee,ea→ [i:]	meeting	miting
ou→ [au]	out	aut
igh→ [ai]	light	layt
er→ [ə/ö]	passer	pasör
ur → [ə/ö]	radiateur	radyatör
ir→ [ə/ö]	flirt	lörtf
al→ [o:l]	football	futbol
ign→ [ayn]	design	dizayn
sh→ [ş]	flash	flaş
ch→ [ç]	touch	taç
ck→ [k]	cockpit	kokpit
ch→ [k]	anchorman	ankorman (enkırman)
tch→ [ç]	match	maç
y→ [i]	alphenide	alfenit
ph→ [f]	penalty	penalti

Ümumiyyətlə, Müasir türk ədəbi dilində Avropa dillərindən, xüsusilə ingilis və fransız dilindən alınmalar, orijinala maksimum dərəcədə yaxın yazılsa da, bu sözlərin türk dilindəki tələffüzü prototiplərindən müəyyən dərəcədə fərqlənir.

Qeyd edək ki, fonetik prinsiplə alınan sözlərin bəziləri ingilis mənşəlidir.

E. Mehdiyeva bunların təsadüfi olmadığını deyərək, ingilis dili əlifbasının latın qrafikası əsasında tərtib olunmasına baxmayaraq, bu əlifbanın əsasında fonetik prinsip deyil, tarixilik prinsipi dayandığını yazır. Tədqiqatçı belə nəticəyə gəlir ki, “Bu o deməkdir ki, ingilis dilində səs-hərf münasibəti fonetik mövqedən fərqlənir, yəni eyni səsi müxtəlif hərflər ifadə edə bildiyi kimi, eyni hərf də müxtəlif cür oxuna bilir. Bu səbəbdəndir ki, ingilis dilindəki sözlərin əksəriyyəti başqa dillərə transkripsiya olunur, məsələn, aut<out [aut], tost<toast [toust], raunt<round [raunt], boykot<boycott [boikot] və s. Əgər ingilis sözləri transliterasiya olunsaydı, belə halda sözlərin əksəriyyəti tanınmaz şəkllə düşərdi. Lakin transkripsiya olunanda onlarda fonetik qabıq saxlanılır və alınan sözlər orijinala yaxın vəziyyət alır. Məsələn, timing [taming]>tayming, football [fu:tbo:l]>futbol və s. [2, 66].

Bundan başqa ingilis mənşəli sözlərin türk dilində mənimsənilməsində başqa bir xüsusiyyət də gözə çarpır. Bəzən bu alınmalarda sözlərin müxtəlif yerlərində istifadə olunan qoşa samitlərdən biri Türk dilində ixtisar edilir. Məsələn, gallon-galon, hobby-hobi, full-ful, paddock-padok, stress-stres, zapping-zaping, ballet-balet.

Bəzi sözlərdə isə qoşa samitlərin önündə bir saitartımı fonetik hadisəsi müşahidə olunur. Məsələn, steam-istim, steam boat-istimbot, stop-istop və s.

Fonetik cəhətdən baş verən digər bir dəyişiklik isə bəzi alınma terminlərdəki bir səsin başqa bir səslə əvəz olunmasıdır. Məsələn, gentleman-centilmen, jazz-caz, jeep-cip, jokey-cokey, jungle-cangıl (cengel), digital-dijital və s.

Bildiyimiz kimi, müasir türk ədəbi dilində sözün sonunda “b, c, d, g” cingiltili samitləri işlədilmir. Onların yerinə həmin samitlərin kar qarşılıqları “p, ç, t, k” işlədilir.

Fransız və ingilis alınmaların bəziləri bu qanuna tabedir. Məsələn, snob-snop, shield-silt, rebound-ribaunt, stand-stant, lord-lort.

Müasir Türk ədəbi dilinin əlifbasında “x” və “w” səsləri olmadığı üçün, tərkibində bu hərflər olan sözlər başqa hərflərlə əvəz olunur:

w→v: forward-forvet, show-şov, browning-brovning, bungalow-bungalov

x→ks: flexible-fleksibil, fax-faks, mixer-mikser, box-boks və s.

Alınma söz və terminlərin fonetik assimilyasiyaya uğraması türk dilinin fonem tərkibi və əlifbasının digər dillərdən fərqlənməsi; sözlərin alındığı dillə türk dilinin orfoqrafiya qaydalarının bir-birindən fərqlənməsi və alınmaların tələffüzünü türk dilinin xüsusi tələffüzünə tabe etmək və s. səbəblərdən dolayıdır.

Qeyd edək ki, şifahi ədəbi dil vasitəsilə də alınmış sözlərdə bəzi xüsusiyyətlər baş vermişdir. Belə ki, ingilis dilinə məxsus sözlərdə indiki zaman feli sifət əlaməti olan “-ing” şəkilçisi saxlanılmışdır. Məsələn, dancing, damping, reyting, doping, kamping, miting, kliring, rafting, marketing, puding, zaping, lifting, jogging, mobbing, brifing və s.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, alınma terminlərin fonetik mənimsənilməsi çoxşaxəli və olduqca mürəkkəb bir prosesdir. Fransız və ingilis mənşəli alınmalar türk dilində işlənərək, bu dilin nitq normalarına tabe olur. Beləliklə, alınma terminlərdə vurğunun yeri və xarakteri, saıtlərin uzunluęu və qısalıęı, samıtlərin yumşaqılıęı, qalınlıęı dəyişir, heca bölgüsünün sərhədi pozulur və s. Bunu da eyni bir dildə iki fonematik sistem və iki müxtəlif cinsli heca bölgüsünün mövcud ola bilməməsi ilə izah etmək olar.

b) Terminlərin orfoqrafik mənimsənilməsi

Orfoqrafik mənimsəmə deyildikdə, ilk öncə alınma terminlərin Müasir türk ədəbi dilinin yazı normalarına görə yazılışının tənzimlənməsi nəzərdə tutulur. Bu barədə N. Məmmədli qeyd edir ki, “Əlbəttə, bunlar müəyyən prinsiplər əsasında müəyyənləşir və dilin daxili inkişaf qanunlarına əsasən uzlaşır. Alınma terminlərin orfoqrafik mənimsənilməsinin əsas ictimai mahiyyəti dil daşıyıcılarının yazıda anlaşmasını təmin etməkdir. Bunun əsasında dilin orfoqrafiya qaydaları durur” [3, 252].

Qeyd edək ki, fransız və ingilis mənşəli sözlərin bir qisminin türkcə yazılışında müxtəlifliyə yol verilmişdir. Məsələn, ankorman (enkırman), çarter (çartır), aut (avut), haker (hekır), fuel-oil (fyul oyl), siberetik (kibernetik), cangıl (cengel), stop (istop), konteyner (konteynır), greypfrut (greypfurt) və s. sözlərin yazılışı kimi. Belə hadisəni dilçilər alınma terminlərin ilkin dövəründə baş verən variantlıq kimi qəbul edirlər. R. Ayzənqarten yazır ki, “əcnəbi leksikanın mənimsənilməsi prosesi çox təcili baş vermir, buna görə də müəyyən müddət ərzində dildə alınmanın müxtəlif yazı formaları ola bilər” [5, 21].

c) Terminlərin qrammatik mənimsənilməsi

Qrammatik mənimsəmə alınma söz və terminlərin reseptor dilin morfoloji kateqoriyalarına uyğunlaşmasıdır. Alınmalar sözalın dilin müvafiq normalarına uyğunlaşmasa, “dilə mənəbə dilin imkanları əsasında formasız, biçimsiz leksik parça kimi daxil olar” [3, 253-254]. Morfoloji mənimsəmə zamanı, alınmalar fonetik mənimsəmədən fərqli olaraq, müasir türk ədəbi dilinin qrammatik qanunlarına tabe olurlar. Mənəbə dildə isim və ya sifət vəzifəsi daşıyan terminin Müasir türk ədəbi dilində eyni nitq hissəsinə aidliyi dil sistemində qrammatik kateqoriyanın elə tam tabeliyidir. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis və fransız dilindən alınan söz və terminlər qrammatik mənimsəmə zamanı bəzi qrammatik əlamətlərini itirir.

Müasir türk ədəbi dilində işlənən ingilis və fransız mənşəli sadə isimlər iki qrupa ayrılır:

1) Həm etimon, həm də reseptor dildə sadə söz kimi qəbul olunan isimlər. Məsələn, film>film, snob>snop, agent>ajan, score>skor, doctor>doktor, anemie>anemi

və s.

2) Etimon dildə mürəkkəb söz kimi işlənən, müasir türk ədəbi dilinə isə sadə söz kimi alınan isimlər. Bu qrupa daxil olan isimlər etimon dildə mürəkkəb söz keyfiyyəti qazanmasına baxmayaraq türk dilində kök və şəkilçiyə parçalanmadan bütöv bir sadə söz kimi qəbul olunur.

Məsələn, ingilis dilində: “foot”-“ayaq”+“ball”-“top”(futbol); “work”-“iş”+“shop” mağaza (workshop); “garden” - “bağ” + “party” - “toplantı” (gardenparti); “walk”-“gəzinti”+“man”-“adam” (walkman); “show”-“tamaşa”+ “room”-“ev”(şovrum); fransız dilində: “casse”-“parçalamaq” +“tete”-“baş” (kaset) və s. sözlər.

Alınma söz və terminlər mənbə dildə hal şəkilçilərini qəbul edib-etməmələrinə baxmayaraq, türk dilində həmin kəlmələr hallanır: parti, partinin, partiye, partiyi, partide, partiden və s.

Fransız və ingilis dillərindən alınma düzəltmə isimlər dilə ya hazır şəkildə alınır, ya da türk dilinə sadə isimlər kimi qəbul olunur, məsələn, “camp” + “ing” (ingilis dilində feli isim şəkilçisi) -“kamping”, “dump” + “ing”- “damping”, “time”+“ing”-“tayming”, “dance”+“ing”- “dancing”, “rate”+“ing”-“rating”; fransız dilində: “roman”+“tisme”-“romantizm”, “abonne”+“ment”-“abonman” və s.

N. Məmmədli yazır ki, “qrammatik mənimsəmədə morfoloji əlamətlərin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır: a) şəkilçi yalnız alındığı söz tərkibində işlənir, milli sözlərə qoşula bilmir; bu tip şəkilçilər qrammatik-semantik cəhətdən diferensiallaşmışdır; b) şəkilçi üzvlənmə nəticəsində kökdən ayrılıb sözdüzəldicilik funksiyasını yerinə yetirir, söz yaradıcılığı prosesində iştirak edir” [3, 255].

Tərəfimizdən aparılmış müşahidələr onu göstərir ki, fransız сюзляри тцрк дилиня юз шякилчиляри васитяси иля дя дахил олмушдур. Щямин шякилчиляр тцрк дилинин морфоложи ганунауьунлугларына мцвафиг олараг адаптасийа олунмушдур. Уйьунлашманы ашаьыдакы кими мцяййянляшдирмишик:

-(е) мент-ман адаптасийасы. Бу шякилчи франсыз дилиндяки “-(е) мент” шякилчисинин тцрк дилиня адаптасийасы нятиьясиндя йаранмышдыр. Мцасир франсыз дилиндя “-(е) мент” ян мящсулдар шякилчилярдян биридир. Фелляря ялавя олунараг щярякят ифадя едян киши ьинсли исимляр ямяля эятирир. Я. Мусайевин [4] тядгигатлары нятиьясиндя мцяййян олунмушдур ки, кюһнялмякдя олан исимлярдян 242-си, йенилярдян ися 112-иси “-(е) мент” шякилчиси иля битян исимлярдир. Кямиййят эюстяриьияляриндя мялум олур ки, исимлярдя бу шякилчинин мящсулдарльыы азалмаьа мейил эюстярир. Тцрк дилиня тяркибиндя “-(е) мент” шякилчиси олан ашаьыдакы сюзляр кечмишдир: аэремент (агреман), абоннемент (абонман), арранэемент (аранжман), investissement (енвестисман), engagement (ангажман) вя с.

-ие- (0) сыфыр адаптасийасы: Франсыз дилиндя бу шякилчинин иштиракы иля ямяля эялян исимляр, адятян, щал, вязиййят, мцнасибят, хэстэлик, elmə aid вя нюв билдирир. Мясялян, антрощпонимие (антропоним), топонимие (топоним) терминляри ономастика ващидляринин бир нювццн адыдыр; басопщобие (базофоби), аэрономие (агрономи), econometrie (ekonometri), economie (ekonomi), galerie (galeri), agoraphobie (agorafobi) və s.

-игуе - ик адаптасийасы: “-игуе” шякилчи иля франсыз дилиндя мцяййян яламят вя кейфиййят билдирян сифятляр йараныр. Мясэлэн, алпщабетигуе (алфabetик католоэ, алфabetик сыралама), аьоустигуе (акустик мякан), аьадемигуе (академик ьалыьма), аллерэигуе (алержик киши), аеробигуе (аеробик), аьщроматигуе (акроматик teleskop), аеродйнамигуе (аеродинамик renksemez), аэностигуе (агностик durum), ecologique (ekoloji), epique (epik eser), encyclopedique (ansiklopedik sözlük), botanique (botanik), excentrique (eksantrik

mili) в я с.

-ите, -ете, -те- 0 (сыфыр) адаптасийасы: Мящсулдарлыбы азалмаба доьру инкишаф едян “-ите” шякилчиси франсыз дилиндя артырылдыбы исимляря кейфийят, шал, вязийят мязмуну верир. Мясэлэн, антрасите (антрасит), аьробатие (акробаси), апште (афт), аьтините (актинит), bauxite (boksit) в я с.

-еур-юр адаптасийасы: “-еур” шякилчиси иля битян исимляр франсыз дилиндя мцяййян пешя, вязифя, щал-вязийят, йер, топлулуг в я щямчинин дя мцхтялиф яшйа, битки в я ьанлы мянасыны ифадя едян полисемантик морфоложи эюстярибиярдян дир. Türk dilində “-ör” шякилчиси иля явяз олунур. Мясэлэн, аььумулатеур (акцмцлатюр), аьтеур (актюр), aspirateur (aspiratör), excavateur (ekskavatör), boxeur (boksör), bruleur (brülör), adapteur (adaptör), agrandisseur (agrandisör), animateur (animatör), arrangeur (aranjör), distributeur (distribütör), editeur (editör) в я с.

-атион-асйон адаптасийасы: “-атион” шякилчили сюзляр франсыз дилиндя щрякят в я щрякятин нятиьясини билдирян исим дцзядир. Мящсулдар шякилчилярдян бири дир. Бу морфоложи эюстярибиярин “-сион, -ссион, -хион” кими фонетик вариантлары да мювьуддур. Мясэлэн, аэелутинатион (аэлцтинасйон), адататион (адатасйон), аллитератион (алитерасйон), аьтион (аксийон), аддитион (адисйон), азитатион (ажитасйон), ассимилатион (асимиласйон), артикулатион (артикцласйон), inflation (enflasyon), information (enformasyon), injection (enjeksiyon), installation (enstalasyon) в я с.

-оир,-оире - ар -ер адаптасийасы: Бириньи вариантла (оир) киши ьинсли, икиньи вариантла (оире) гадын ьинсли исимляр йарадылыр вэ мцяййян алят в я цсул ифадя едир. Бу шякилчинин мящсулдарлыбы да азалмаба доьру мейил едир. Йени сюз в я терминлярин йаранмасында чох зяиф иштирак едир. “-оир,-оире” шякилчиси иля гуртаран исимлярин тцрк дилиндя аз olması эюстярир ки, бу морфоложи эюстярибинин цмуми мящсулдарлыбынын азалмасынын сябьабини дилдян кьанарда олан амиллярдя йох, мящз дилин дахили гурулушундан в я ишлянмя хцсусийятляриндян мейдана эялян амиллярдя ахтармаг даща дцзэцн оларды [4,77]. Мясэлэн, аььессоире (аксесуар), аьтионноире (аксийонер) в я с.

-эрапще - эраф адаптасийасы. Alət bildirən isimlər əmələ gətirir. Məsələn, аььелерозэрапще (акселерозэраф), photoэрапще (фотограф) в я с.

-еон - ийон адаптасийасы. İsimdən isim düzəldən şəkilçilərdəndir. Məsələn, аььордеон (акордийон) в я с.

-ие-, гие – ложи адаптасийасы. Fransız və ingilis mənşəli sözlərin hər hansı bir elm sferalarına aid olduğunu bildirən şəkilçidir. Məsələn, аьтинологие (актинологии), аеролоэие (аероложи), антщолоэие (антологии), анэилоэие (анжийоложи), ecologie (ekoloji), entomologie (entomoloji) в я с.

-ите - ите адаптасийасы. Bu şəkilçili sözlər “meyl, təmayül” bildirir. Məsələn, активите (активите), actualite (aktüalite), feodalite (feodalite), relativite (rölativite) в я с.

-е - о (сыфыр) адаптасийасы. İsimdən isim düzəltən şəkilçilərdəndir. Məsələn, аьомпте (аконт), антилопе (антилоп), анэине (анжин), артерите (артерит), артере (артер), араэоните (араэонит), adapte (adapt), absurde (absürd), censure (sansür), coloriste (colorist), antagoniste (antagonist), archetype (arketip) в я с.

-уиер - ер адаптасийасы: бангуиер (банкер) в я с.

-ент - ан адаптасийасы: аьэент (аксан) в я с.

-исме - изм адаптасийасы: Мцасир франсыз дилинин сюз йарадыьылыбы системиндя ян мящсулдар шякилчилярдян бири олан “-исме” шякилчисинин иштиракы иля цмуми в я хцсуси исимлярдян иьтимаи-сийаси, фьлсфя эюрцшляри билдирян, иньясянят, идман, тибб в я с. кими сащяляря аид олан киши

ынсли исимляр формалашдырылып. Бу шыкилчи ейни заманда франсыз дилиндя баш верян динамик просеслярдя дя фяаллыг эюстярип. Түрк дилиндә “-izm” şəkilçisi ilə əvəz olunur. Мясәлән, аэностиѳисме (аэностисизм), abstractionisme (abstraksiyonizm), actualisme (aktüalizm), activisme (aktivizm), expressionisme (ekspresyonizm), experimentalisme (eksperimentalizm) və s.

-cien - syen адаптасийасы. İsimдән isim дүзәлдән şəkilçиләрдәндир. Мәсәлән, academicien (академисйен), dieteticien (diyetisyen) вя с.

-ence - ans адаптасийасы: excellence (ekselans), experience (eksperyans), frequence (frekans), licence (lisans), agence (ajans) və s.

-che – ş (0) адаптасийасы: bronche (bronş), breche (breş), broche (broş), branche (branş) və s.

-ee – e (0) адаптасийасы: épopée (epope), epee (epe) və s.

- (i) aire - (y) er адаптасийасы: stagiare (stajyer), missionaire (misyoner) və s.

-ssais - se адаптасийасы: écosais (ekose) və s.

Yuxarıda qeyd olunan əlamətlər fransız və ingilis dillərindən alınan terminlərin türk dilinin qrammatik qaydalarına uyğunlaşdırıldığını sübut edir.

d) Terminlərin leksik-semantik mənimsənilməsi

Məlumdur ki, hər bir dil məxsus olduğu xalqın keçirdiyi ictimai-tarixi sosial həyat şəraiti və iqtisadi-siyasi amilləri ilə bağlı inkişaf edir. Dildə ən tez və asan dəyişikliklərə məruz qalan sahə leksika sayılır. Müasir türk ədəbi dili inkişaf etmiş dillərdən hesab olunur. Təbii ki, bu inkişafda avropa mənşəli sözlərin rolu böyükdür. Bu sözlər müəyyən məfhum və anlayışları ifadə edərək mənimsənilmiş və vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Tədqiqatçılar mənimsəmənin iki xüsusi əlamət daşdığını qeyd edirlər: formal və funksional. Formal mənimsəmədə alınma sözün fonetik, qrafik və morfoloji xarakterinin alan dilin müvafiq normalarına maksimum yaxınlaşması, funksional mənimsəmədə isə alan dildə alınma sözün leksik-semantik dəyişməsi və işlədilməsinin müxtəlif aspektləri nəzərdə tutulur [3, 256]. Funksional cəhətdən fransız və ingilis mənşəli alınmalar türk dilinin bütün üslublarında fəal işlənir və mənalarının kütləviliyinə görə, yəni hansı semantik mənada ümumxalq danışığında, kütləvi və dövrü mətbuatda daha geniş işlənməsinə görə dildə müəyyən sahələr üzrə semantik qruplar yaradır. Söz və terminlər leksikanın bir hissəsi olub həm rəsmi, həm elmi, həm də bədii üslubun əsasını təşkil edir. Türk dilindəki fransız və ingilis mənşəli mövcud alınmaları nəzərdən keçirdikdə onları mənasına görə bir neçə qrup və məzmunlarından asılı olaraq bir neçə yarım qrupa bölmək olar:

a) elm və onun müxtəlif sahələrinə aid sözlər (terminoloji sözlər). Məsələn, alegori, arterit, vektor, agnostizm, amonyak, amper, antisiklon, adrenalin və s. ;

b) məişətə aid sözlər (məişət əşyaları, avadanlığı, geyim və parçalar, kulinariya və ərzaq və s.). Məsələn, büfe, dantel, bermuda, fritöz, barbekü, greypfurt, blucin və s.;

c) incəsənət və mədəniyyətə aid sözlər (musiqi, rəssamlıq, teatr-kino sənəti, memarlıq və s.). Məsələn, animasyon, aranjör, aktris, caz, folk, star, feding, akordeon, spiker və s.;

ç) ictimai-siyasi məzmunlu sözlər. Məsələn, lider, aparthayd, boykot, terrorizm, homologasyon, arena və s.;

d) texnikaya aid sözlər. Məsələn, buldozer, konteyner, akümülatör, greyder, ekskavator və s.;

e) dəniz, nəqliyyat və rəhbərlikə aid sözlər. Məsələn, abonman, armator, adres, drednot, internet və s. Müşahidələr də onu göstərir ki, alınma terminlərin əksəriyyəti elmi üslubda işlənir və elmin bütün sahələrini əhatə edir.

Qeyd edək ki, leksik-semantik assimilyasiyanın xarakterik xüsusiyyətlərindən biri

də alınma söz və ya terminlərin məna daralması və ya genişlənməsidir. Məsələn, ingilis mənşəli “doping” sözü türk dilində daha çox idman sahəsində işlənərək “bir yarışmada vücuda yüksək enerji və güc vermək məqsədilə istifadə olunan dərman” mənasını kəsb edir, halbuki etimon dildə bu sözün bir neçə mənada işlənməsi müşahidə olunur: 1) laklamak, sürtmək; 2) qarışdırılma; 3) texnikada: aşqar vurma; 4) həvəsləndirmə, şövqləndirmə və s. Fransız mənşəli “fantaisie” sözü türk dilinin leksik sistemində “beyində canlandırma, təsəvvür etmə” mənasında keçmişdir. Fransızca da isə “uydurma, yalan; müəyyən forması olmayan bəzi musiqi əsərlərinin adı; həvəs” və s. mənalarda işlənir. Nümunələrdən göründüyü kimi bu alınma terminlərin semantik mənimsənməsi zamanı məna strukturunun həcmi daralmışdır. Bəzi hallarda isə sözlənən dildə, əksinə, məna genişlənməsi baş verir. Məsələn, Fransız dilində “permis” sözü “icazənamə, buraxılış, vəsiqə” mənasında işlənir. Türk dilində isə mövcud məna ilə yanaşı, “dövlət dəmir yollarında pulsuz yol bileti” əlavə bir məna da qazanmışdır. Alınma sözlərin semantik baxımdan genişlənməsi türk dilinin semantik ifadə imkanlarının zənginliyini bir daha sübut edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Байрамова А. Лексик алынмаларын дилин зянэинляшмясиндя ролу: Фил. elm. n. ...
2. дис. Бакы, 1998, 147 с.
3. Мещдийева Е. Азырбайъан дилиндя терминологи алынмаларын ассимилийасийасы
4. (ingilis və alman dillərinin materialları əsasında). Fil. elm. n. ... dis. Bakı, 2005, 139 s.
5. Мəммədли N. Мүасир Азәрбайсан дилиндə алнма терминләр. В.: 2000, 292s.
6. Мусайев Я.М. Мцасир франсыз дили лексикасынын инкишафы. Бакы: Maarif, 1987,
7. 175 s.
8. Айзенгартен Р. Адаптация западноевропейской лексики в индонезийском языке // Лексические заимствования в языках зарубежного Востока. М.: Наука, 1991, с.18-23
9. Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. М.: Наука, 1982, 149 с.

Д.ф.ф.Мамедова Н.Я
БГУ

Способы ассимиляции французских и английских заимствований в современном турецком литературном языке.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается процесс ассимиляции английских и французских заимствований в современном турецком литературном языке, представляющий наибольший интерес для тюркологии. Заимствованные английские и французские слова и термины на протяжении длительного времени подвергались процессу ассимиляции, который заключается в преобразовании их звукового облика, грамматической структуры и смыслового содержания по внутренним законам турецкого литературного языка.

Ph.D.Mamedova N.Y.
BSU

**The methods of assimilation of French and English loans
in modern Turkish literary language.**

SUMMARY

This article deals with the process of assimilation of English and French borrowings in modern Turkish literary language, which is of greatest interest to Turkic Studies. Borrowed English and French words and terms for a long time have been subjected to a process of assimilation, which is to transform their sound shape, grammatical structure and semantic content on the internal laws of the Turkish language.

MÜASİR TÜRK ƏDƏBİ DİLİNDƏ İŞLƏDİLƏN ATALAR SÖZÜ VƏ DEYİMLƏRİN QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Qeyd etmək istərdik ki, bir xalqın tarixi keçmişini, onun dilini, ədəbiyyatını, folklorunu hərtərəfli araşdırmaq olduqca aktual məsələlərdəndir. Məlumdur ki, atalar sözləri, deyimlər, zərbməsəllər xalqın keçmişi ilə bağlı olan çox qiymətli və əvəzolunmaz bir zənginlikdir. Əcdadlarımızın dilini öyrənmək, miras qoyduqları adət-ənənələri günümüzdə tədqiqata cəlb etmək tədqiqatçının ən əsas vəzifəsi hesab olunur. Adı çəkiləcək olan deyimlər və atalar sözləri zaman-zaman qarışıq salınsa da bugün onların dilimizdəki məna çalarlıqlarını ortaya çıxarmaq dildəki mövqeyini hər tərəfli öyrənməyə əsas verir.

Türk ədəbi dilində geniş şəkildə yayılmış atalar sözü və deyimlər qədim tarixə malikdir. Onların işlənməsi bizə məlum olan ən uzaq dönməyə aid yazılı kitabələrdə də təsbit edilmişdir. Atalar sözləri kimi deyimlərdə də əcdadlarımızın empirik bilik və təcrübələri ümumiləşdirilmiş şəkildə əks olunmuşdur. Müxtəlif yazılı qaynaqlarda “sav, tabir, məsəl, zərbməsəl” adları ilə təqdim olunan deyimlər, fransızca “locution”; ingilisçədə “locution, idiom, expression”; almanca “ausdruch, redensart”, rus dilində “vırajenie” terminlərin sinonimidir. Deyimlər bəzən atalar sözləri ilə qarışıq salınsa da eyni məfhum deyildir. Başqa sözlə, onlar dilimizdəki məna çalarlıqlarını təfərrüatı ilə ifadə etmək məqsədi ilə istifadə edilən xüsusi ifadələrdir. Deyimlər ayrı-ayrı sözlərdən yaransalar da ifadə daxilində məcazlaşaraq bütövlükdə yeni məna kəsb edir (Tülbentçi, 123).

Məlumdur ki, atalar sözü və deyimlər dil daşıyıcılarının, dil və təfəkkür tarixinin inkişaf mərhələlərini əks etdirən bir sahədir. Təbii ki, bunların oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini meydana çıxarmaq üçün abidələrin yazılışına müraciət etməmiz lazım gəlir. Məsələn, Orxon-Yenisey kitabələrində də “atı, küsi yok bolmak” (KT-D:25), “işig küçig birmək” (KT-B:1) və “kərgək bolmak” (BK-D:4) kimi deyimlərə təsadüf olunur. Tarixi inkişafın keşməkeşli dövrlərinin sınaqlarından uğurla çıxan deyimlərə sonrakı mərhələlərdə də yeniləri əlavə olunmuş, türk dili daha zəngin, daha ifadəli və funksional dilə çevrilmişdir. Deyimlərlə bağlı türk dilçiləri bir sıra uğurlu nailiyyətlər qazanmışlar. Bu mənada Ali Püsküllüoğlu, Emin Özdemir, Ahmet Turan Sinan kimi araşdırmaçıların adlarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. İnsanların empirik biliyinin nəzəri ümumiləşdirməsi olan xalq ifadələri, eyni zamanda, həmin xalqın mədəni səviyyəsinin və düşüncə tərzinin göstəricisidir. Xalq ifadələrinin əksəriyyəti sabit söz birləşmələrindən ibarət məcazi məna kəsb edən deyimlərdir. Türk dilində mövcud olan xalq ifadələrinin çoxu əqrəbəliq, qohumluq və ailə ilə bağlıdır. Türkiyə Respublikasının Dövlət Planlama Təşkilatının (DTP) təsbitinə görə, “aile, kan bağlılığı, evlilik və digər yasal yollardan aralarında akrabalıq ilişkisi bulunan ve çoğunlukla aynı evde yaşayan fertlerden oluşan, fertlerinin cinsel, psikolojik, sosyal, kültürel ve ekonomik ihtiyaçlarının karşılandığı, fertlerin topluma uyum ve katılımlarının sağlandığı ve düzenlendiği temel bir toplumsal birimdir şeklinde tanımlanabilir”. (DPT 1989: 3-4)

Bəşər tarixinin bütün mərhələlərində ailə ön planda olmuşdur. Məsələn, ibtidai icma quruluşunda ailə, yeganə ictimai birlik sayılırdı. İctimai münasibətlər inkişaf edib mürəkkəbləşdikcə müxtəlif ictimai qurumlar meydana gəlsə də ailə öz dəyərlərini qoruyub saxlamışdır. Təqdim olunan məqalədə türk atalar sözü və deyimlərində ailə-əqrəbəliq anlayışlarının ifadə üsulları, onların morfoloji xüsusiyyətləri araşdırılır.

Bu çalışmanın iki təməl hədəfi vardır: birincisi, xalq yaradıcılığının bariz nümunəsi olan atalar sözü və deyimlərin təhlili türk toplumunun sosial bağlılıq

dərəcəsinin, analitik düşüncə tərzinin müəyyənləşdirilməsində böyük önəmi vardır; ikincisi, qeyd olunan vahidlərdə qohumluq və əqrəbəliq anlayışlarının terminləşdirilməsi məsələsinin analizi türk dilinin tarixi inkişafını daha təfərrüatlı şəkildə araşdırmağa yardımcı olar. Məlumdur ki, qohumluq və əqrəbəliq anlayışlarının çoxunun yaranması üçün ilkin şərt evlilik problemidir. Təsadüfi deyil ki, türk atalar sözünün və deyiminin müəyyən qismi məhz evliliklə bağlıdır. Doğrudur, “bekarlıq sultanlıktır” kimi ifadələrdə bəzi antievlilik çalarlıqlar əks olursa da əksər ata sözlərində başqa mənzərə təsvir edilir:

“Bekar gözü, kör gözü”.

“Bekarın parasını it yer, yakasını bit”.

“Bekarlıq maskaralıktır”.

“Varsa eşin rahatdır başın, yoxsa eşin zordur işin”.

“Evlənenle ev alana Allah yardım eder” vs.

Türk atalar sözünün bəzilərində erkən, xüsusən də qızların tez evlənmələri təqdir olunur, bəzilərdə bu işin gerçəkləşməsində təmkinlilik və səbr tövsiyə edilir.

“Kız beşikdə, çeyiz sandıqta”.

“Onbeşindəki kız ya erdedir, ya yerde”.

“Demir tavında, dilber çağında”.

“Erken evlənən döl alır, erken kalkan yol alır”.

“Erken evlənən yanılmamış”.

“İven (acele eden) kız ere varmaz, varsa da baht bulmaz”.

Türkiyəli sosioloq Fatma Başaran 1980-ci illərdə Aralıq dənizi bölgəsində apardığı araşdırmalar nəticəsində bu fikrə gəlmişdir ki, həmin bölgədəki kəndli qızlar üçün ən münasib evlilik yaşı 16-20, kəndli oğlanlar üçünsə 21-25 arası yaşlardır. (Başaran 2004: 148) Bu yaş həddi şəhərlərdə yaşayan gənclər üçün yuxarıdır.

Türk atalar sözləri və deyimlərində təkəvlilik (monogamiya) aşkar şəkildə nəzərə çarpır. Tarixdə türklərin birdən artıq qadınla evləndikləri də görülmüşdür. Tanınmış mütəfəkkir Ziya Gökalp qeyd edir ki, “hakanların və beylərin “hatun”dan başqa “kuma” adıyla başqa illərə mensup eşləri de bulunabilirdi. Fakat Türk töresi bunları resmen eş olarak tanımazdı, çocukları hakan olamazdı, mirasdan hak alamazlardı”. (Gökalp 1976: 159) Bugün də ailədə ikinci qadın - günü (kuma) olaraq xoş qarşılanmamaqdadır. Türkiyənin bir çox bölgələrində, əsasən Doğu və Güney –Doğu adlandırılan bölgələrində, xüsusən də kənd təsərrüfatı və heyvandarlıqla məşğul olan ərazilərində yaşayan əhali arasında çoxevlilik (poliqamiya) geniş yayılmışdır. Əlavə işçi qüvvəsinə ehtiyacdən qaynaqlanan bu səbəb demografik problemlər də yaradır. Lakin maraqlıdır ki, türk atalar sözlərində çoxevlilik məsələsi dəstəklənmir:

“Kadının biri ala, ikisi beladır”.

“Bir eve bir baca, bir kadına bir koca”.

“Kızın kimi severse güveyin odur, oğlun kimi severse gelinin odur”

Bəzi atalar sözlərində ailə övladlarına evlilik məsələsində sərbəstlik məsləhət bilinsə də, gənclərin seçiminə nəzarət məsələsi də unudulmur. Türkiyəli tədqiqatçı Merter hesab edir ki, “evlənmə və eş seçimində kırsal alanlarda çox etkili olan ailə baskısı köy ailesindən kent ailesinə doğru etkisini kaybetmektedir... Yine Türkiye’de özellikle kızların evlənmə kararında silenin etkisi erkeklere göre daha fazla olmaktadır”. (Merter 2006: 29, 41) Bəzi atalar sözlərinə nəzər yetirək:

“Kızı kendi havasına bırakırlarsa ya davulcuya varır, ya zurnacıya”.

“Kızı kendi keyfine koysalar çalgıcıya varır”.

“Ergen gözü ile kız alma, gece gözü ile bez alma”.

“Davul dengi dengine çalar”.

“Halayıktan (beslemeden) kadın olmaz, gül ağacından odun”.

“Kenarın dilberi nazik de olsa nazenin olamaz”.
“Kendinden küçükten kız al, kendinden büyüğe kız verme”.
“Kız alan gözle bakmasın, kulak ile işitsin”.
“Pekmezi küpten, kadını kökten al”.
“Lafın azı uzun, çobana verme kızı; ya koyun güttürür, ya kuzu”.
“Asili alması zor, saklaması kolaydır”.
“Babasının mezarını görmediğin adama kız verme”.

Evlənən gənclərin özlərinə yeni yurd-yuva qurmaları məsləhət görülür, mümkün olmadıqda oğlanın ata evində qalması təbii sayılır. Türk atalar sözlərində patriarxal baxış dominantdır. Başqa sözlə, oğlanın qızın evinə köçməsi təqdir olunmur. Adətə görə, “qız yad çırağı yandırmalı”dır. Maraqlıdır ki, tək-cə kəndlərdə deyil, şəhərlərdə də oğlanın qız evinə yerləşməsi, “içgüveysi” statusu qazanmasına yaxşı baxılmaz.

“Kızı ver, köprü kes”.
“İç güveysi iç ağrısı”.
“İç güveysindən hallice”.
“Baba ocağı”.

Türk atalar sözü və deyimlərində ailə üzvlərinin hər birinə aid fikir və münasibət əks olunur. Ata, ana, bacı, qardaş, gəlin haqqında mülahizələr irəli sürülür, qadına yüksək dəyər verilir, onun ailədə oynadığı mühüm rol xatırlanır:

“Evi ev eden avrat (kadın), yurdu şən eden devlet”.
“Kadın erkeğin eşi, evin güneşidir”.
“Kadının düzdüğü evi Tanrı yıkmaz, kadının bozduğu evi Tanrı yapmaz.”
“Kadın var ev yapar, kadın var ev yıkar”.
“Kadınsız ev olmaz”.
“Dişi kuş yapar yuvayı, içini, dışını sıvayı sıvayı”.

Bəzi atalar sözündə isə, yuxarıda qeyd edilənlərdən fərqli münasibət əks olunur. Başqa sözlə, qadının social həyatdakı rolu mübaliğəli şəkildə azaldılır, və arxa plana çəkilir:

“Kadını sırdaş eden esrara tellal aramaz”.
“Avradın kazdığı kuyudan su çıkmaz”.
“Kadının saçı uzun olur, aklı kısa”.
“Kadın şerri şeytanın şerrinə eşittir”.
“Kadının bir aklı, erkeğin dokuz aklı vardır”.
“Avrattan vefa, zehirden şifa”.

Türkiyədə son onillikdə aparılan araşdırmaların nəticələri göstərir ki, türk ailəsində qadının ailədaxili social mövqeyi aşağı səviyyədədir. Qadınların tez-tez şiddətə məruz qalması, təhqir olunması, hər şeydən əvvəl onun maddi asılılığından qaynaqlanmaqdadır. Sosial əhatə dairəsinin olmaması və ya məhdud çevrəyə sahiblik də türk qadının əleyhinə olan faktorlardandır. Nəticədə, qadın ev işini icraya məhkum, evə bağlı bir varlığa çevrilir. (Kağıtçıbaşı, 2000: 131-132)

“Erkek getirmeyi, kadın yettirmeyi bilmelidir”
“Anasız çocuk evde hordur; babasız çocuk çarşıda”

Şəklində olan atalar sözü qadın ilə kişi arasındakı sosial münasibəti əks etdirir, yəni, qadının yeri evidir, ərin yeri bayırdır.

Qadının ən önəmli sosial statusu ana olmasıdır. Təsadüfi deyil ki, xalq deyimlərində qadının məhz bu funksiyası qabarıq şəkildə ön plana çəkilir:

“Ağlarsa anam ağlar, gayrısı yalan ağlar”.
“Ana gibi yar, Bağdat gibi diyar olmaz”.
“Ana evladından geçmez”.
“Analı kuzu kınalı kuzu”.

“Anadan doğmayan kardeş sayılmaz”.

“Anadan olur daya, hamurdan olur maya”.

Türk xalq deyimlərində ata haqqında yetərli sayda ifadə və fikirlərə təsadüf etmək mümkündür.

“Baba ocağı”.

“Baba nasihatı tutmayan pişman olur”.

“Baba oğlunun fenalığını istemez”.

Türk xalq deyimlərində uşaqların xüsusi mövqeyi olduğunu qeyd etməliyik. Bizə məlum olan bir çox atalar sözlərində və məsələlərində məhz uşaqlar ön plana çəkilir, onların ailə daxilindəki önəmi vurğulanır:

“Çocuklu ev pazar, çocuksuz ev mezar”.

“Çocuksuz kadın meyvesiz ağaç gibidir”.

“Çocuk evin meyvesidir”.

“Oğlanı kızı olmayan avrattan, eski hasır yeydir”.

“Evladı olmayanda merhamet olmaz”.

Başqa sözlə, xalq deyimlərində demoqrafik artımın həm milli, həm də soy baxımından xüsusi dəyər kəsb etməsi ifadə olunur, gənclərə övlad sahibi olmanın əhəmiyyəti açıqlanır, hətta onlar bu işə təşviq edilirlər. Bununla yanaşı, xalq deyimlərində, atalar sözlərində uşaq tərbiyəsinin çox məsuliyyətli, cətin iş olduğu da inkar olunmur, ailə tərkibini genişlətmək istəyənlərə xəbərdarlıq edilir:

“Çok çocuk anayı şaşkın, babayı düşkün eder”.

“Evladın varsa başında derdin var”.

“Çocuk büyütme taş kemirmek”.

“Çocuk isteyen belasını da istemek gerek”.

“Evladın varsa bin derdin var, evladın yoksa bir derdin var”.

“Evladın var mı derdin var”.

Araşdırmaçı Merterə görə, “Türkiye’de çocuk oranları diğer Avrupa ülkelerine göre yüksek olmasına rağmen, Türkiye’nin sanayileşmesi, modernleşmesi, eğitim düzeyinin yükselmesi, kentleşme hızının artması ve kadının tarım dışı işgücüne katılması ile paralel olarak azalmaktadır. (Merter 2006: 58)”

Orta əsr feodal-patriarxal ənənələri şəraitində formalaşmış bir sıra türk xalq deyimlərində və atalar sözlərində qız övladların dəyəri oğlanlarla müqayisədə aşağı səviyyədədir. Səbəbini belə izah etmək olar: ataların düşüncəsinə görə, qız övlad yad adamla evlənilib özgəsinin ocağını yandıracaqdır, amma oğul isə öz ata-baba ocağının mühafizəçisi olacaqdır, ailənin, şəcərənin soyadının itməsinə imkan verməyəcəkdir. Tədqiqatçı Kağıtçıbaşı'nın iddialarına görə, “erkek çocuğuna verilen değer köylerden kentlere ve büyük kentlere doğru gidildikçe değişmektedir. Büyük kentlerde kız erkek ayırımı yapılmadan çocuğun aile bağlarını güçlendirici fonksiyonu köylere göre daha çok vurgulanmaktadır. (Kağıtçıbaşı 2000: 110)”. Məsələn:

“Kız yükü tuz yükü”:

“Kız doğuran tez kocar”.

“Kız evde olsa da elden sayılır”.

“Oğlan doğuran övünsün, kız doğuran dövünsün”.

“Oğlanı her karı doğurmaz, er karı doğurur”.

“Oğlandır oktur, her evde yoktur”.

Türk atalar sözlərində və deyimlərində həyat yoldaşının ailə münasibətində səmimiyyətin son dərəcə zərurəri olmasına dair çox sayda örnəklər mövcuddur. İllərin təcrübəsi əsasında aforizmləşmiş ifadələrdə və xalq deyimlərində ər-arvad münasibətlərinin sosial önəmi ön plana alınmış, gənclərə bu barədə həyati əhəmiyyətli tövsiyələr verilmişdir:

“Bir adamın karısı onun yarısıdır”.

“Kardeş kardeşi atmış, yar başında tutmuş”.

“Kardeşten karın yakın”.

“Otuz oğlun olacağına bir oturak kocan olsun”.

“Baba, oğul ekmeği zindan ekmeği, koca ekmeği meydan ekmeği”.

Digər tərəfdən, türk atalar sözündə ailədaxili münasibətlərdə evin kişinin nüfuz sahibi olmasına xüsusi əhəmiyyət verilmiş, “erkeksiz ev, yelkensis gəmiyə bənzər”, “erkek evin reisidir”, “kadın elinin hamuru ilə erkek işinə qarışmamalıdır” kimi deyimlərlə xəbərdarlıq edilmiş, evdə qadının nüfuz sahibi olması düzgün sayılmamışdır:

“Kadının hükmətiği evdə mutluluk olmaz”.

“Bir evdə iki horoz olunca sabah güc olur”.

“Kocana görə bağla başını, harcına görə pişir aşını”.

“Kadını yeşil yaprak eden de kocası, kara toprak eden de kocası”.

“İyi kadının kocası cüppesindən bellidir”.

“Erkeğin rızkı kadının ruhsatına bağlı”.

“Avradı bed olanın sakalı tez ağarır”.

ƏDƏBİYYAT

1. Aksoy Ö. A. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. Cilt: I-II, 3. b., Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 1991
2. Başaran F. Ailede Cinsiyet Rollerine İlişkin Tutum Değişmeleri. Türkiye’de Ailenin Değişimi // Ankara: Sosyal Bilimler Derneği Yay., 2004, s. 145-160
3. DPT. Türk Aile Yapısı // VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı Ö.I.K Raporu. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yay., 1998
4. Gökalp Z. Türkçülüğün Esasları (Haz: Mehmet Kaplan). İstanbul: Kültür Bakanlığı Yay., 1976
5. Kağıtçıbaşı Ç. Aile İçi Etkileşim ve İlişkiler: Bir Aile Değişme Modeli Önerisi // Türkiye’de Ailenin Değişimi. Ankara: Sosyal Bilimler Derneği Yay., 1984, s. 131-143
6. Kağıtçıbaşı Ç. İnsan, Aile ve Kültür. İstanbul: Remzi Kitabevi Yay., 2000
7. Merter F. 1950-1958 Yılları Arasında Köy Ailesinde Meydana Gelen Değişmeler. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 2006
8. Tülbentçi F.F. Türk Atasözleri ve Deyimleri. İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevi, 1993
9. Yurtbaşı M. A Dictionary of Turkish Proverbs. Ankara: Turkish Daily News, 2003

**Grammatical features of proverbs and phrases used in modern
Turkish literary language**

ABSTRACT

The study of proverbs and phrases used in modern Turkish literary language is actual and important in terms of language history. Expressions are reflected family structure, hierarchy in the family. This article describes some grammatical features of proverbs and phrases used in modern Turkish literary language.

Keywords: Turkish language, vocabulary, expressions

H.R.GÜRPINARIN BƏZİ SATİRİK ROMANLARI HAQQINDA

Açar sözlər: H.R.Gürpınar, satirik romanlar, sosial həyat

Yeni Türkiyə ədəbiyyatının məşhur, böyük roman müəllifi Hüseyn Rəhmi Gürpınar Avropalaşmağa üz tutmuş hərəkatın qarşısında milli müqavimət qalası kimi ucalan bir şəxsiyyətdir. O, türk xalqının ictimai-sosial, əxlaqi-didaktik yaşam şərtlərini, ailənin ağır həyat tərzini, batil etiqadlarını, yaşadığı dövrün dolanışıq böhranlarını yumoristik bir satira dühasilə qələmə almışdır. Sərvəti-fünunçularla eyni vaxtda yaşamasına baxmayaraq, onlardan fərqli bir sənət xəttini, ayrı bir görüş biçimini sürdürmüş bir yazıçıdır. Onda çox güclü müşahidə qabiliyyəti vardır. Çağdaşlarından fərqli olaraq, “sənət sənət üçündür” yerinə “sənət həyat üçündür” (cəmiyyət üçün sənət) prinsipini əsas götürmüşdür.

Hüseyn Rəhminin 53 cild əsəri vardır. Bunlardan 36-sı roman, 7-si hekayə və novella toplusu, 2 pyesi, 2 ədəbi münacişəsi, 5 tərcüməsi və “Tərcumani-həqiqət” qəzetində müxtəlif yazıları çap olunmuşdur.

Hüseyn Rəhmi Gürpınar 1864-cü ilin 17 avqustunda İstanbulda dünyaya gəlmişdir. Onun atası hərbiçi olmuş, Plevnə müdafiəsində polk rəisi və briqada komandiri olaraq işlədiyi zaman ruslara əsir düşmüş Məhməd Səid Paşa Ərzurumda möhkəmləndirilmiş mövqe komandiri ikən vəfat etmişdir. 22 yaşlı anası Ayişə Sidiqə xanım oğlu Hüseynin 3-4 yaş olarkən vərəm xəstəliyindən ölmüşdür. Anası vəfat edəndən sonra, atası ikinci dəfə evlənmişdir. H.Rəhmi ana nənəsi ilə xalasının yanında böyümüşdür. Orta okulu və Mülkiyə məktəbinin İctimai elmlər fakültəsini bitirdikdən sonra, Cəza işləri üzrə ədliyyə idarəsində işləməyə başlamış, daha sonra İctimai nəzarət bürosunda işini davam etdirmişdir. 1908-ci il gənc türklər inqilabından sonra dövlət məmurluğundan çıxaraq həyatını yazıçılıqla əldə etməyə üz tutmuşdur.

12 yaş olarkən yazdığı bir romanı və “Gülbahar xanım” adlı pyesi yangın zamanı yanmışdır. Onun tanınmasına işıq tutan əsəri “Şıq” romanıdır. Hələ Rüştüyə məktəbində (orta məktəbdə) oxuduğu zaman yazmağa başladığı bu romanı “Tərcumani - həqiqət” qəzetində nəşr edilmişdir. Təxminən əlli il, uşaqlıq və Türkiyə Böyük Millət Məclisinin Kütahyadan üzvü olduğu 1936-1943-cü illəri nəzərə almasaq bütün ömrü boyu yazıb-yaratmaqla məşğul olmuşdur. Heç evlənməmişdir. 8 mart 1944-cü ildə İstanbulun Heybəlida qəbristanlığında dəfn olundu.

“Sərvəti-fünun” topluluğundan kənar qalan nasirlər içərisində tənziatçı yazıçı Əhməd Midhətin ədəbi tərzini böyük səy və qüdrətlə davam və inkişaf etdirən ən güclü ədib Hüseyn Rəhmi Gürpınar, eyni zamanda fransız naturalizminin ilk nəhəng nümayəndəsi idi. Romanlarında müşahidə və sınaq ön plandadır. Ancaq, bütün bu xüsusiyyətləri ilə naturalistlərdən fərqlənməyən Hüseyn Rəhmi mühüm bir xüsusiyyəti ilə onlardan açıq bir biçimdə fərqlənir; o da onun açıq ictimai tənqidiydi. Çünki bilindiyi kimi naturalist romançı şəxsiyyətin xasiyyət və sosial mühitin orta məhsulu olduğunu isbat etməyə çalışır. Məqsədi, sadəcə təbii elmlərdə deternizmi romana da soxmaq, yenə bu məlumatların “müşahidə” və “sınaq” metodlarını romanda da tətbiq etməkdir.

Naturalist romançının sosial tənqidlə bir əlaqəsi yoxdur. Halbuki, Hüseyn Rəhmiddə ictimai tənqid ən geniş ölçüsündədir. Bu ictimai tənqid isə, daha çox satira yoluyla həyata keçirilir. buna görə də, ümumilikdə normal olmayan vəziyyətdə qəhrəmanlar ələ alınır. Qəhrəmanlardakı anormallıqlar isə xasiyyət, əxlaq və mədəniyyət səviyyəsi istiqamətindədir. Onun qəhrəmanlarının bir qismi bu cəhətdən,

yaradılışlarındakı anormallıqla (giclik, cinsi pozğunluq, hədsiz ehtiras, şöhrət düşkünlüyü və s.), bir qismi də əxlaqlarındakı normal olmama (yəni, hədsiz acgözlüklüyü, namus – həya düşmənliliyi, mümkün olmayan qazanc ardınca qaçmağı...) və hər bir qismi də mədəniyyət səviyyələrindəki normal olmayan özəlliklərilə (fasadlar, cahillik, artıq dini təəssübkeşlik, batil etiqadlara bağlılıq, ortaçağ zehniyyəti, Qərbi Avropa mədəniyyətinin saxta təmsilçiliyi-sırtıqlıq...) gülünc vəziyyətdədirlər.

Romançı bu geniş dəyişik tipləri, öz psixoloji məzmunu və ictimai mühiti ilə birlikdə və ən incəliklərinə qədər canlandırmaqda böyük hünər göstərir. Belə işləmə tərzini, son dərəcə təbiidir. Romana müxtəlif qəhrəmanların dünya və həyatı görüş tərzlərini, dini inanışlarına uyğun yaşayış və geyimlərini, adətlərini, tərbiyələrini... də gətirir və beləliklə, roman bir adət-ənənə romanı vəziyyətinə də asanlıqla daxil olur. H.Rəhminin romanları içərisində eşq və macəra romanlarına və yaxud başqa bir roman növünə rast gəlmək olmaz. Onun romanlarında eşq və hətta hadisə, ictimai tənqidin adicə bir vasitəsindən başqa bir şey deyildir.

Hüseyn Rəhminin romanları əsasən ictimai satira üzərində qurulur. Onda hadisələrin dil və üslub baxımından osmanlıcaya meyl etməsi açıq görülür və romanlarının, demək olar ki, hamısının süjeti İstanbulda vaxt olur. Onun romanlarında XIX əsrin son əlli illik olaylarının zəngin bir mənzərəsi canlanır. Bu da onun ictimai tarix baxımından araşdırıcılara mühüm material verməkdən son dərəcə vacibdir. Bu cəhətdən o əsərlərini eşqlə oxucularının duyğularını hərəkətə keçirməyə başqa romantik əsrdaşlarından fərqlənməyə çalışmış, dövrünün ictimai yaralarını əks etdirməyə üstünlük vermişdir.

Dövrün Türkiyə nasirlərinin əsərlərində obyektiv realist təsvir üsulu hakim idi, milli özəlliklər əsas götürülürdü. Müasir mövzu üstünlük təşkil edirdi. Süjetin inkişafındakı təbiilik, obrazların dolğun və real təsviri, üslubun sadə, duzlu, məzəli, kompozisiyasının aydın və ardıcıl olması satirik nasirlərin əsas xüsusiyyətlərindəndir.

Keyfiyyət dəyişikliklərini, əlbəttə, tək-cə ayrı-ayrı janrların məxsusi əlaməti olaraq qeyd etmək düzgün olmaz, bu dəyişiklik bütünlüklə satirik nəsrə hiss olunmaqdadır. Daha doğrusu satirik nəsrə insana və həyata real münasibət bəslənməsi, şəxsiyyətin psixologiyasının mürəkkəbliyinə həssaslıq, insanla mühit, ictimai aləm arasındakı qarşılıqlı əlaqənin inikası, satirik və yumoristik boyaların rəngarəngliyi nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişmiş, xeyli yenilənmişdi. Satiranın janr-kompozisiya prinsipləri ilə mündərcəsi uyğunlaşdı. Lirik-satirik yaxud da satirik psixoloji əsərləri sırf satirik roman və hekayələr əvəz etdi. Eyni əsərdə həm lirik, həm də satirik xəttlərin paralel şəkildə davam etdirilməsinin əksinə olaraq vahid lirik-komik xəttə əhəmiyyətli yer verildi (Hüseyn Rəhminin “Mürəbbiyə”, “Nemətşünas”, “Quyruqlu ulduz altında bir izdivac” romanlarında, Ömər Seyfəddinin və Rəfiq Xalidin bəzi hekayələrində olduğu kimi). Satirik romanın Hüseyn Rəhmi (1864-1944), hekayənin isə Ömər Seyfəddin /1884-1920/ kimi tanınmış nümayəndələri yetişdi.

Türk ədəbiyyatında satirik romanın ən böyük yaradıcısı, heç şübhəsiz ki, humanist, demokrat yazıçı Hüseyn Rəhmi Gurrpınardır. Onun yumoristik və satirik əsərləri xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Satirik roman janrı Hüseyn Rəhminin yaradıcılığı ilə türk ədəbiyyatında yaşamaq hüququ qazanır. Bu janrın mövzusu, ifadə vasitələri çoxalır, ideya və mündərcə cəhətdən tədricən zənginləşməyə doğru gedir. Hüseyn Rəhminin fəaliyyəti nəticəsində nəinki satirik türk romançılığı, eyni zamanda ümumi türk nəsrini yeni tərəqqi yoluna qədəm qoyur.

Hüseyn Rəhmi yazmağa çox tez, 12 yaşında olarkən başlasa da 12 yaşında yazmış olduğu “Gülnehal xanım” pyesi o vaxt Aksaray yangını zamanı yanmışdır) onun ilk çap olunmuş əsəri 1887-ci ildə “Cərideyi-həvadis” qəzetində dərc etdirdiyi “İstanbulda bir firəng” yazısıdır. Bir il sonra isə gənc yazıçının ədəbi ictimaiyyətə sevdirdən “Şıq”

romanı nəşr edildi. “Şıq” romanı türk oxucularının rəğbətini qazanmaqla bərabər müəllifini də başqa əsərlər qələmə almağa ruhlandırırdı. XIX əsrin son illərindən etibarən daha dəqiq desək “İffət” (1898) əsərinin nəşrindən sonra ədib bir-birinin ardınca bir sıra roman və povestlərini çap etdirir.

Hüseyn Rəhminin yazıb-yaratdığı ilk dövrlər əsasən “Sərvəti-fünun” jurnalı ətrafında toplaşan bir qrup yazıçının ədəbiyyatda yüksək mövqeyə sahib olduqları, böyük rol oynadıqları zamana təsadüf edir. Yaradıcılıqları üçün başlıca olaraq “sənət sənət üçündür” prinsipini əsas götürən sərvəti-fünunçular başlıca olaraq yüksək cəmiyyətin, aristokrat və ziyalıların həyatından bəhs edən əsərlər meydana gətirirdilər. Əsərlərinin dili həddindən artıq qəliz, anlaşılmaz ərəb-fars ifadələri ilə dolu olduğundan onlar özləri ilə xalq arasında sanki keçilməz sərhəd yaratmışdılar. Xalq kütləsi onların süni surətdə ibarələrlə bəzənmiş, təmtəraqlı tərkiblərlə hörülmüş əsərlərindən heç bir şey anlamırdı. Onların əsərlərinin qəhrəmanları əsasən kübar bəylər, xanımlar və ziyalılardan ibarət olub Qərbi Avropa əsərlərinin qəhrəmanlarını xatırladırdı – hərəkət, davranış, danışq tərz, hətta düşüncələri belə türksayağı deyildi. Çünki onlar həyatı olduğu kimi deyil, sanki xəyal etdikləri, arzuladıqları şəkildə təsvir etməyə, qəhrəmanlarını da bu baxımdan yaratmağa çalışırdılar. Sərvəti-fünunçular üçün xalqın başa düşdüyü səviyyədə yazmaq elə bil çox çətin bir iş idi.

Hüseyn Rəhmi sərvəti-fünunçulara qoşulmadı. Onların “sənət sənət üçündür” prinsipini də qəbul etmədi. Əsərlərini xalqın başa düşdüyü dildə, xalq üçün yazdı. Başa düşdü ki, ədəbiyyat xalqa xidmət etməlidir. Elə bu xüsusiyyətlərinə görə də müasirlərindən bəziləri onu “avam mühərriri” (sadə xalq üçün yazan) adlandırır, bununla da onu alçaltmaq, oxucuların gözündən salmaq istəyirdilər. Bunun əksinə olaraq onlar özlərini nəzərən saldıqlarını Hüseyn Rəhmini isə daha da yüksəklərə qaldırdıqlarını hiss etmirdilər. Bu münasibətlə onun Şəhabəddin Süleymana verdiyi cavab çox maraqlıdır. O, sadə xalq üçün – avam üçün ədəbiyyatın lazım olmadığını iddia edən və onun özünü “avam mühərriri” adlandıran Şəhabəddin Süleymanın fikrini “cəfəngiyat” adlandıraraq hiddətlə belə yazırdı: “Avam üçün ədəbiyyat olmazmış... Cəfəngiyatdır. Avam cəhalət içində boğulsun, biz isə kənardan durub tamaşa edək, eləmi?”. [1, s. 270]

Doğrudan da elə yazıçılar vardır ki, onların fəaliyyətini, əməllərini, qoyub getdiyi ədəbi irsi xalq həyatının zəruri tələbləri və ehtiyacları baxımından gözdən keçirdikdə necə böyük qiymətə layiq olduqlarını görməmək qeyri-mümkündür. Hüseyn Rəhmi Gürpınar da məhz fəaliyyətinin humanist mənası, mütərəqqi ideyaları, şəxsi ədəbi keyfiyyətləri ilə diqqəti daha artıq cəlb edir. 80 illik ömrünün təqribən 60 ilini yazıb-yaratmaq işinə sərf edən Hüseyn Rəhminin zəngin ədəbi irsinin mühüm bir hissəsini də yaradıcılığının ilk illərində qələmə aldığı əsərləri təşkil edir.

Hüseyn Rəhminin ədəbi fəaliyyətə başladığı illər də II Əbdülhəmidin sultanlıq dövrünə təsadüf edir. Bu dövr çox mürəkkəb bir dövr idi. Bir tərəfdən ölkədə möhkəm dini qaydalar, feodal normalar hökm sürür, digər tərəfdən isə ziyalılar, kübar ailələr, yüksək vəzifəli məmurlar Avropa həyat tərzinə meyl edir.

Türk ədəbiyyatında tənqidi realizmin atası hesab edilən və öz yaradıcılıq yolunu satira istiqamətinə yönəldən Hüseyn Rəhminin ədəbi fəaliyyətində də bu ziddiyyətli həyat tərzini istər-istəməz öz əksini tapmalı olmuşdur. Belə ki, ədib həm Şərq ətalətində, köhnə, orta əsr həyat tərzində, həm də müasirləşmək, avropalaşmaq ideyasının yanlış təzahürlərinə qarşı amansız satirik atəş açmağı özünün vacib borcu hesab edir.

Avropa mədəniyyətinə heyranlıq, öz adət-ənənəsindən üz döndərmək halları, kosmopolitizm ideyasının tənqidi haqqında danışdığımız yazıçıların romanlarından fərqli olaraq Hüseyn Rəhminin “Şıq” (1888), “Məşuqə” (1899) “Mürəbbiyə” (1889), “Təsadüf” (1900), “Şıq sevdi” (1911) roman və povestlərində daha qabarıq surətdə

əksini tapmışdır.

Soruşula bilər ki, o zamankı türk ədibləri əsərlərində Avropasayağı həyatı tənqid etməkdə nə kimi məqsəd güdürdülər. Ədəbi-bədii əsərlərin müxtəlif janrlarında həmin məsələyə ətraflı yer ayırmağın səbəbi nə idi? Bu suallara müxtəlif cavablar vermək olar.

XIX əsrin ortalarından etibarən Avropa ilə əlaqələrin geniş və əhatəli inkişafıyla bağlı olaraq Avropa həyat tərzini də Türkiyə həyatına güclü təsir göstərir. Türk gəncləri, daha doğrusu, “qızıl gənclik” adlanan varlı balaları öz milli xüsusiyyət, adət, ənənələrini unudaraq Qərbi Avropa ölkələrindəki yeni modaların əsiri olmağı başlıca məqsəd seçməyə başlayırlar. Belə yüngül həyat tərzini isə öz milli heysiyyətini qiymətli tutan bir sıra yazıçı və şairlərin qüruruna toxunduğu üçün onları istehza hədəfinə çevirir, gülünc karikatura vəziyyətində təsvir edib xalqın nəzərindən salmağa çalışır, başqa gəncləri bu cür zərərli yoldan çəkəndirməyə cəhd göstərirdilər.

Avropa həyatına aludəçiliyin yayılması kapitalın, pulun ölkədə daha böyük nüfuz qazanması ilə bağlı idi. Artıq köhnə üsulla işləyən istehsal alətləri, xırda sənətkarlıq Qərbi Avropanın maşın istehsalı ilə rəqabətə girə bilməyərək iflasa uğrayırdı. Möhtəkir ixracatçılar, podratçılar və “böyük kombinasiyaçılar” daha da varlanırdılar. Milli sənaye çətinliklə yaranırdı. Ortaq ticarət kapital qoyuluşunun burjuaziyanı müstəmləkəçi dövlətlərin agenturasına çevirən az qala yeganə sahə idi. Podratçı sürətlə varlananlar Qərbi Avropa qanun-qaydaları haqqında fikirləşirdilər, çünki feodal imperiyanın bürokratik iyerarxiyası onlardan həddindən artıq böyük məbləğdə qazanc qoparırdı. Gənc türk burjuaziyasının ideoloqları “Fransa respublikası”, “İngiltərə demokratiyası” qarşısında diz çökür, onları “tərəqqinin müdafiəçisi” hesab edirdilər. Fransızlara və ingilislərə məxsus olan hər şey – ətirilər və geyim şeyləri, danışıq tərzini və qonaqları qəbul etmə qaydası – kömür və meyvə ticarətçilərinin, əsgər çəkmələri və sabun möhtəkirlərinin geridə qalmış feodal əsilzadələrinin qarşısında öz “mədəniyyətləri” ilə öyünmələri son moda azarı idi. [2, s. 37]

Hüseyn Rəhminin də bu məsələyə bir neçə əsər həsr etməsi heç də təsadüfi sayılmamalıdır. Bir halda yazıçı qarşısına xalq həyatına zidd hər nə varsa ona qarşı mübarizə aparmaq məqsədi qoymuşdur, deməli, elə belə də hərəkət etməlidir, başqa cür ola bilməz.

Ədibin bu mövzuda yazılmış əsərlərindən biri, həm də ilk əsəri «Şıq» romanıdır. “Şıq” da yuxarıda haqqında qısaca danışdığımız “Fəlatun bəy ilə Raqim əfəndi” və “Araba sevdası” romanlarında olduğu kimi qəhrəmanı avropapərəstlik xəstəliyinə tutulan əsərdir. Romanın baş qəhrəmanı şöhrət Şatırzadə istər öz daxili aləmi, istərsə də xarici təqlidçilik görünüşü etibarilə Fəlatun bəy ilə Bəhrüz bəy tiplərinin eynidir. Lakin “Şıq”ın baş qəhrəmanı Şatırzadə o birilərindən bir addım da irəli getmiş, müəllif tərəfindən karikaturalaşdırılmış, gülünc hala salınmış bir modabazdır.

Yazıçı qəhrəmanını oxucularına belə təqdim edir: “Şıq deyincə əlində əlcəyi, cibində kartı olan, fəqət kisəsində pulu olmayan ərköyün bir gənc dərhal əlağacı, kostyumu, gözlüyü ilə qarşınızda canlanır.

Aləmə qarşı bu görünüşdə özünü göstərən bir gənc zamanımızda əxlaqına fəsad qarışdırmış, yüngüllüyü daha da artırmaqla günahlandırılır və aləmin əyləncəsi olur.

Halbuki bu ittihamlar bəzən haqsız yerə edilir. Çünki əlinə əlcək geyənlərin, cibində kart gəzdirlənlərin hamısını “şıqdır” deyərək gülüşə çevirmək lazım deyil. Əsil gülüşə layiq olan şıqlar əsasən heç bir məziyyət və fəziləti olmayıb hər hərəkətləri bir adi təqlidçilikdən ibarət olanlar, hər görənləri və ya eşidənləri həm acımağa, həm də istəmədən gülməyə məcbur edəcək bir sıra qəribə halları görünləndir.

Bu kimilərə gözəl bir nümunə olaraq oxucularımıza, budur, birini – Şatırzadə Şöhrət bəyi təqdim edirik”. [3, s. 9]

Gətirdiyimiz sitatdan da görüldüyü kimi Hüseyn Rəhminin məqsədi heç də moda

ilə geyinən, özü demişkən əlağacı götürən, eynək taxan... gənclərin hamısını “modabazdır” deyə istehzaya çevirmək deyil. Ədib. həmçinin modabazlıqdan başqa bir çox qüsurları özündə toplayan gənclərin paxırını açır. Romanın satirik baş qəhrəmanı Şöhrət bəy də çoxqüsurlu türk gənclərindəndir.

Modabaz Şöhrət bəy Şatırzadə təkcə mirasyedi, lovğa, avara, pozğun bir tip kimi də təsvir olunmur, onu roman müəllifi oxucusuna eyni zamanda şöhrət düşkün, kələkbaz, oğru kimi təqdim edir. Yazıçı onun daxili puçluğunu təsvir etmək üçün müxtəlif komik priyomlardan istifadə edir. Onun yaramaz əməllərini bir qədər də şişirdilmiş şəkildə, bəzən hətta bayağılaşdıraraq oxucuya təqdim edir.

Yazıçı gicbəsər Şöhrət bəyə qarşı öz ağı, hərəkət və davranışları, həyata baxışı, milli adət-ənənələrə münasibəti etibarilə ondan xeyli dərəcədə fərqlənən və çox-çox yüksəkdə duran Məşuq bəy və yoldaşlarını qoymuşdur. Belə qarşılaşdırma zamanı Hüseyin Rəhmi təkcə təsvir etməklə kifayətlənmir, həm də təsvir obyektini qiymətləndirir, mənfi tiplərin əsil simalarını üzə çıxarır, ictimaiyyətin mühakiməsinə verir. Məsələn, onun qəhrəmanlarından biri – Məşuq bəyin dostlarından Səlam bəyin Şatırzadə ilə söhbətində ona verdiyi aşağıdakı cavablar bilavasitə yazıçının həqiqi ürək sözləri kimi səslənir: “ifadəsizə o əcnəbi sözlərini şarlatanlıq etmək məqsədilə qatırsınız. Yaxşı bilin ki, bu cür əllaməliyin vaxtı çoxdan keçmişdir. Mən elə adamlar tanıyıram ki, türkcə danışarkən yarı ifadələri fransızca olduğu halda iki sətir fransızca Türkcəyə tərcümə etməkdən acizdir. Mən Avropa dillərinə qarşı türk dilinin mükəmməlliyini iddia etmirəm. Fəqət siz hansı şeyi qələmə almaq istədiniz ki, türkcənin yararsızlığı üzündən sərfnəzər etməyə məcbur oldunuz?”.

Avropalı görünməyə çalışmaq yalnız elə dirnaq uzatmaq, türkcəni bəyənmeməklə olmaz... “Alafranqadır” deyə Avropada nə qədər çirkin şeylər varsa onları təqlid edəcəyinizə bir az da yaxşı tərəflərini almağa qeyrət etsəniz nə olar, hə!... Çirkin şeylərin təqlidi də, icrası da asandır. Əsil hünər yaxşı və gözəli təqlid edə bilməkdir. [3, s. 61-62]

Əhməd Midhət və Rəcəzadə Mahmud Əkrəmin romanlarında olduğu kimi “Şıq”da da baş qəhrəman – daha doğrusu komik tip avropalı avara, pozğun, kələkbaz adamların əlində oyuncağa çevrilir, var-yoxunu belələrinin yolunda xərcləyib müflisləşir. Hüseyin Rəhminin modabaz qəhrəmanı Şatırzadə Şöhrət bəyi kələyə salan “mədəni dünyanın ən səfil düşkün qadınlarından” olan, “sima və əndamca gözəl olmaqdan uzaq dadsız-duzsuz” 35 yaşını keçmiş madam Potiş də avropalıdır, bir fransız qadınıdır. Madam Potiş Şöhrət bəy təbiət və xasiyyətində olan müştərilərini istədiyi kimi idarə edəcək dərəcədə sənətinin ustasıdır. Tanış olduqları ilk vaxtlardan madam Potiş “şıqın” hər halını tədqiq edib öyrənir. O zavallının dünyada ən çox can atdığı şeyin alafranlıq olduğunu, var gücü ilə fransızsayağı hərəkət etməyə çalışdığını, lakin bu düşkünlüyü müqabilində avropalılar kimi davranmağın büsbütün cahilindən başqa bir qeyd olmadığını anladığından Potiş bütün istəklərinə nail olur.

Hüseyin Rəhmi ilk əsərində qoyduğu məsələni bitmiş hesab etməyərək “Şıpsevdi” (Şıpsevdi – dönük, vəfasız, etibarsız, dəyişkən, səbatsız) romanında oxumağa göndəriləyi Avropadan vətəninə çox qərribə bir moda düşkünü, əcaib meşşan təbiətli mirasyedi tipi kimi qayıdan, Türkiyə şəraitini üçün qeyri-təbii görünən həyat tərzini, anlayışı ilə yaşamaq istəyən, modabazlıqda və təqlidçilikdə də Şöhrət Şatırzadədən də çox-çox yuxarı pillələrdə dayanan Pəhləvizadə Məftun bəy surəti ilə yenə davam etdirmiş, həmin məsələni xeyli dərəcədə genişləndirmiş və dərinləşdirmişdir.

Oxumasına saysız-hesabsız miqdarda pul xərclənmiş Məftun bəy Avropadan ləyaqətli ideyalar, düşüncələrlə qayıtmaq, oradakı qabaqcıl fikir sahiblərindən öyrənmək, Qərbin mədəniyyətilə tanış olmaq əvəzində roman müəllifinin sözləri ilə desək “firənglərin özlərinin də çox təqdir etmədikləri bir sıra qeyri-təbiiliklərlə və

qəribəliklərlə” geri dönür.

Modabazlıq, Avropa həyatını kor-koranə təqlid etmək məsələsi ilə əlaqədar olaraq biz Əhməd Midhətin, Rəcəzadə Mahmud Əkrəmin və Hüseyn Rəhminin romanlarını nəzərdən keçirib gördük ki, bu üç ədib vətəndaşlarını qərbçilik adət-ənənəsindən, onu bayağı şəkildə təqlid etməkdən çəkirmək, başqa xalqlardan əhəmiyyətli dərəcədə, layiqli surətdə öyrənməyə, şit, zərərli yamsılamalardan əl çəkməyə çağırırlar. Bu çağırış mənfinin inkarı şəklində “Fəlatun bəy ilə Raqim əfəndi”, “Araba sevdası”, “Şıq” və “Şıpsəvdi” romanlarının əsas leytmotivi kimi səslənir. Qərbçilik məsələsi bu əsərlərdə baş qəhrəmanların tənqidi yolu ilə qələmə alınmışdır.

Yuxarıda da söylədiyimiz kimi Avropa həyat və mədəniyyətinin mənfi cəhətlərinin Türkiyə şəraiti üçün yararsızlığının ifşası problemi Hüseyn Rəhminin yaradıcılığında ətraflı və geniş inikasını tapmışdır. Modabazlıq və təqlidçilik təkcə onun “Şıq” və “Şıpsəvdi” əsərlərində olduğu kimi baş qəhrəmanın həyat tərzini, hərəkət və davranışları ilə bağlı olaraq deyil, habelə “Mürəbbiyə”, “Məşuqə”, “Təsadüf”, “Təbəssümi-ələm” “Tutuşmuş könüllər” və s. romanlarında bu və ya başqa şəkildə tənqid hədəfinə çevrilərək davam etdirilmişdir. Bu məsələnin Hüseyn Rəhmi yaradıcılığında çox kəskin və davamlı surətdə qoyulması ilə əlaqədar olaraq yazıçıya hücumlar edilmiş, mütərəqqi fikirlər, müasir həyatın tələbləri əleyhinə çıxmaqda günahlandırılmışdır. [4, s. 3-5; 5; 6, s. 13] Biz bu əsərlərin hamısından bəhs etmək fikrində deyilik. Təkcə “Mürəbbiyə” haqqında bəzi qeydlər etməyi lazım bilirik.

“Mürəbbiyə” romanında müəllif bizi gənc nəslin tərbiyəsində ciddi nöqsanlara yol verən, müəllim və mürəbbiyələrin seçilməsində lazımı əhəmiyyət verməyən və bunun nəticəsində də acınacaqlı hala düşən aristokrat ailə başçılarının gülünc vəziyyəti ilə tanış edir. Çox varlı bir İstanbul əsilzadələrindən olan Dəhri əfəndi dövrünün savadlı, inkişaf etmiş şəxsiyyətlərindəndir. 65-70 yaşlarında olan bu adam bir çox vəzifələrdə çalışmış, fransız dilini və ədəbiyyatını yaxşı öyrənmiş, zəmanəsinin bəzi elmlərinə dərinlən yiyələnmişdi. Dəhri əfəndi uşaqlarına da avropasayağı təhsil vermək istəyir, dünyəvi elmləri öyrənmələrinə çalışırdı. O zamanın modasına uyğun olaraq uşaqlarının tərbiyəsi ilə məşğul olmaq üçün bir fransız mürəbbiyəsini evinə gətirmişdir. Əxlaqca o qədər də möhkəm olmayan fransız qadını Luis Anjel Düpre dəvət edildiyi Dəhri əfəndinin malikanəsində onun uşaqlarına tərbiyə vermək, dərs öyrətmək əvəzində əxlaqsızlıq edir, malikanədəki kişiləri – Dəhri əfəndinin qardaşı Amca bəyi, oğlu Şəmini, kürəkəni Sədrini yoldan çıxarır. Lap axırda isə oğlu atasını mürəbbiyənin otağında paltar şkafinda gizlənməmiş görür.

İstər “Şıq”, “Məşuqə”, “Təsadüf”, “Şıpsəvdi” əsərlərində, istərsə də “Mürəbbiyə” romanında qoyub həll etmək istədiyi məsələlərdən göründüyü kimi müasirlik, həyatla ayaqlaşmaq, həm ictimai, həm də əxlaqi-tərbiyəvi vəzifəni ön plana çəkmək Hüseyn Rəhmi yaradıcılığına xas keyfiyyətdir. “Roman əxlaqın aynasıdır” - deyən yazıçı ictimai hadisələr burulğanından o zamankı Türkiyə həyatı üçün ən vacib olan məsələləri seçib diqqəti onlara cəlb etmişdir. Modabazlıq, Avropa həyatına, adət-ənənəsinə kor-koranə pərəstiş milli ənənələrə biganə münasibət, əxlaqsızlıq, təlim-tərbiyə işlərindəki ciddi nöqsanlar və s. məhz o dövrdə Türkiyənin Qərbi Avropa ölkələri ilə münasibətlərinin genişləndiyi bir zamanda həyatla çox möhkəm bağlı olaraq meydana gələn problemlər idi. Hüseyn Rəhmini isə bir qayda olaraq içərisində yaşadığı cəmiyyətin, ətrafındakı canlı adamların ideya-mənəvi aləmi, hərəkət və davranışları maraqlandırır. Şöhrət Şatırzadə (“Şıq”), Məftun Pəhləvizadə (“Şıpsəvdi”), “Mail” (“Təsadüf”), Hami və Reyhan, (“Məşuqə”), Dəhri əfəndi, Amca, Sədri və Şəmi bəylər (“Mürəbbiyə”) məhz mənəviyyatca pozğun, şöhrətpərəst, Moda düşkünüdürlər, namusla yaşamaq onları heç də maraqlandırmır. Bu tiplərin təfəkkür tərzini, danışığı, zövqü, rəftarı, zahiri hərəkətləri, psixoloji aləmi son dərəcə həyatı, inandırıcı və təbiidir. Dövrün ictimai-əxlaqi keyfiyyəti

ilə bağlıdır. Bu cəhətdən Hüseyn Rəhmi özündən əvvəlki və öz müasirləri olan romançılardan, o cümlədən Əhməd Midhət, Namiq Kamal, Rəcəzadə Mahmud Əkrəm, Xalid Ziya Uşaqlıgil, Məhməd Raufdan xeyli dərəcədə fərqlənir. Hüseyn Rəhmiddə həyat hadisələrinin real təsviri, milli yaşayış tərzinin, adət-ənənələrin gerçək qələmə alınması güclüdür. Dəhri əfəndinin evindəki şəraitin təsviri – evin iki qismə bölünməsi (kişi və qadın hissələrinə), şuluqluq edən uşaqların falaqqaya qoyulması (hətta 18 yaşlı Şəmi beyin), şəriət qanunlarına əməl edib bir neçə qadınla evlənmək məsələsi, qısqanlıq hissələrinin həddindən artıq güclü olması və habelə personajların daxili aləminin və xarici görünüşünün təsviri (xüsusilə Dəhri əfəndi ilə baş aşpaz Tosunun hərəkət, davranış və danışıq tərzinin təsviri) onun milli zəminə bağlılığını açıq göstərməkdədir.

Dəhri əfəndinin görüş və fikirlərində dualizm vardı. O, savadlı, dünyəvi elmlərdən ətraflı xəbərdar olan avropapərəst bir burjua ziyalı olduğu halda eyni zamanda şərqlilik xüsusiyyətlərindən də əl çəkməmiş, Şərqə möhkəm bağlı olan bir şəxsiyyətdir.

Hər şeydən əvvəl Dəhri əfəndi ailədə bir despotdur. Onun qorxusundan nəinki xidmətçiləri və nöqərləri, oğlanları və qızları, hətta kürəkəni və qardaşı belə tir-tir əsirlər. Onun bir sözünü iki eləyən yoxdur. Şəminin oxuduğu məktəbdə falaqqa olmadığı halda Dəhri əfəndi evdə falaqqa saxlayır, yekə-yekə kişiləri belə falaqqaya qoyub döyür. Həddindən artıq heybətli və qorxunc bir adam olan Dəhri əfəndi əgər qaraya ağ desə, heç kəsin həddi yoxdur ona etiraz etsin. Demək, qaranı ağ kimi qəbul etmək lazımdır, vəssalam. Başqa çarə yoxdur. Uşaqlardan hər hansının bıçaq, ülgüc, qələmyonan və başqa kəsici alətlərlə oynayan görsə dərhal həmin aləti uşaqdan alıb onun əlini bir neçə yerdən möhkəm cızardı. Uşağı tənbeh etmək, gözünü qorxutmaq üçün qəsdən belə edirdi ki, görk olsun. Odlə oynayanın əlini atəşə soxar cızıltı ilə yandırardı ki, bir daha belə iş tutmasın və i.a.

Digər yandan bu cür bir despotun ailəsində eyni zamanda müxtəlif rəzil işlər törədilir. Özünü insan tanımaqla sərraf adlandırın, adamın üzünə baxmaqla onun necə bir şəxs olduğunu aydınlaşdırmağı ilə öyünən Dəhri əfəndinin oğlu, qardaşı və kürəkəni gizləndə Anjel Düpre üstündə bir-birilə dalaşırlar, içki içirlər, qumar oynayırlar. Bu ailədə hamı bir-birinə kələk gəlməyə çalışır. Mürəbbiyə Anjelin tərtib etdiyi “qəlbləri fəth etmə” siyahısına “evin ən kiçik bəyindən ən böyük əfəndisinə qədər bütün kişilər daxildir”. O, bir-bir onları yoldan çıxararaq bu qısqanc kişilərin “axmaq fikirlərinə”, “məcnunənə əməllərinə” daxilində gülür, oyuncaq kimi əlində oynatdığından çox razı qalırdı.

Hüseyn Rəhmi əsərinin birinci nəşrinin müqəddiməsində bir tərəfdən avropapərəstlərin hücumundan yayınmaqdan ötrü, digər tərəfdən də təəssübkeş vətəndaşlarının onu ictimai ədəb qaydalarını “pozmaqda” ittiham edəcəklərindən çəkinərək (Roman “İqdam” qəzetində nəşr edildikdən sonra yazıçıya həqiqətən belə hücumlar edilmişdir) mürəbbiyə Anjel Düpreni “Çiçək bağçasında bir baldırğan” adlandırır və onun heç bir hörmətə layiq olmadığını belə qələmə alır: “Mürəbbiyələrə qadınlıqları etibarilə hörmət, uşaqların tərbiyələrini üzərilərinə almaları baxımından da təşəkkür etməyə borcluyuq. Fəqət adını mürəbbiyə qoyduğumuz bu hekayəmizdəki madmazel Anjelin yalnız adı mürəbbiyədir. Özü nə hörmətə, nə də təşəkkürə dəyəri olmayan bir səfilədir. Təmiz bir çiçək bağçasında bir baldırğanın yetişməsi havanı korlamayacağı kimi bunun vücudundan da iffət sahibi digər möhtərəm tərbiyəçilərə bir ayıb düşməz zənn edirəm”. [7, s. 5]

Bəzi ədəbiyyatşünaslar belə zənn edirlər ki, “Mürəbbiyə” romanının süjetini Hüseyn Rəhmi Əhməd Vəfiq paşanın evində baş vermiş hadisələrdən götürmüşdür. Bəlkə romanda Dəhri əfəndinin bir çox xüsusiyyətinin həqiqətən Vəfiq paşaya həddən artıq uyğun gəldiyini; hər ikisinin varlı, avropapərəst, elmlə, savadlı, Avropa dillərini bilən, həmin dillərdən tərcümələr edən və s. nəzərə alaraq belə güman edirlər. Hər halda elə olsun. yaxud olmasın. Bunun o qədər də əhəmiyyəti yoxdur. Lakin bir şey aydındır

ki, roman müəllifi həyat hadisələrinə müdaxilə edə bilmiş, gerçək əxlaqi-məişət hadisələrini real surətdə canlandırmışdır.

Realist satirik nəsr sənətkardan dərin həyat müşahidəsi, hadisə və əhvalatları ümumiləşdirmə bacarığı, zəmanəyə uyğun yeni xarakterlər, bir sözlə, ideya və fikir tələb edir. Mübaliğəyə yol vermədən Hüseyn Rəhmimi həyatın mühüm ictimai problemləri ilə məşğul olan realist satirik nəsrin orijinal nümayəndələrindən biri adlandırmaq bilərik.

Hüseyn Rəhmimi bir satirik yazıçı kimi əsasən zəmanəsinin ictimai-etik məsələləri, vətəndaşlarının əxlaqi-mənəvi aləmi maraqlandırır. Ədib, həmin məsələlərin bədii şərhini ailə üzvləri arasında ixtilaf və narazılıq (“Təsadüf”, “Boşanmış qadın”), sevgi-məhəbbətin tapdanması, qızların alınıb-satılması (“Sevda ardınca”, “Bir müadiləyi-sevda”), din, mövhumat, xurafat, cahillik və ruhanilərin fırladqları (“Cadu”, “Qulyabani”, “Quyruqlu ulduz altında bir izdivac”) və s. nöqsanların təsvirində verir. Əlbəttə Hüseyn Rəhmi tək-cə təsvir etməklə kifayətlənmir. Onun əks etdirdiyi hadisələr tipikdir, yaratdığı surətlər həyatidir. Konkret həyat faktlarının ümumiləşdirilməsi, xüsusilə ümuminin əks olunması, onun romanlarının bədii-emosional ifadəsini və dəyərini təmin edən cəhətdir. Yazıçı həyati faktları diqqətlə öyrənir, təhlil edir və ümumiləşdirmələr yolu ilə həmin faktların mənasını bədii təxəyyülün köməyi ilə açıq oxucuya təqdim edir.

Məlumdur ki, roman janr xüsusiyyətinə görə həyati ziddiyyətləri geniş planda göstərmək cəhətdən böyük imkanlara malikdir. Ona görə də romanda hadisələrə müəllif münasibəti və müəllifin oxucuda da belə bir münasibət yaratmaq cəhdi vacib məsələdir. Bu baxımdan Hüseyn Rəhminin romanları mücərrədçilikdən uzaq, aydın və konkret ideyalıdır. Bunlarda təsvir edilən hadisə və əhvalatlara, xarakterlərə müəllif münasibəti dəqiqdir. Yazıçı satiraya tutduğu, gülüş obyektinə çevirdiyi hər hansı məsələyə dövrün ictimai ideal mövqeyindən yanaşır, nöqsanları, mənfilikləri estetik inkarda ifadə edir. Onda estetik inkar, emosional tənqiddin ifadə vasitələri də müxtəlifdir, rəngarəngdir. Bu cəhətdən onun bəzi məsələlərə münasibətini nəzərdən keçirək.

Hüseyn Rəhmimi narahat edən başlıca məsələlərdən biri əsrlərcə davam edib gələn qadınların kölə halında yaşaması, hüquqsuzluğu, əşya kimi alınıb-satılması idi. Qadın hüquqsuzluğu bütün dünya ədəbiyyatında mühüm bir problem olaraq ictimaiyyətin qabaqcıl nümayəndələrini həmişə düşündürmüşdür. Şərq qadınlarının vəziyyəti isə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, uzun zamanlar onlara kölə, qul münasibəti bəslənmişdir. Qadınlara belə münasibət göstərən Şərq ölkələrindən biri də Türkiyədir. Başqa müsəlman ölkələrində olduğu kimi Türkiyədə də qadınların vəziyyəti acınacaqlı olduğundan müxtəlif dövrlərdə mütərəqqi fikirli adamlar bu hal ilə barışmaq istəməmişlər. Türk ədəbiyyatında İbrahim Şinasi, Namiq Kamal, Əbdülhəq Hamid, Əhməd Midhət, Sami Paşazadə Səzai... əsərlərində bu məsələyə əhəmiyyətli dərəcədə toxunmuşlar.

Hüseyn Rəhminin də bir neçə əsəri ya bilavasitə, ya da dolayısı ilə bu məsələyə həsr edilmişdir. Onun “Sevda ardınca” əsəri də bilavasitə qadın hüquqsuzluğundan bəhs edir. Romanın qəhrəmanı Aynınur yaşadığı mühitdə çıxış yolu tapa bilmir. O, azad sevməkdən məhrumdur. Anası onu məcburən istəmədiyi adama ərə verir. Belə həyat tərzindən narazı qalan qız intihar etməli olur. Öz qadınlıq hüququnu yaxşı başa düşən, lakin köhnə fikirli valideynlərin istəyinin qurbanı olan Aynınur haqlı olaraq anasını “əsir satan”, ərini “əsir müştərisi”, özünü isə bir əsir adlandırır. Gənc qız məhz bu əsir “alverinin” qurbanı olduğunu açıq-aydın dərk edir.

Halbuki, bu əsərdən 10-12 il əvvəl yazdığı “Bir müadiləyi-sevda” romanında bunun əksini görürük. Burada Bədiə adlı qız Aynınurdan xeyli dərəcədə seçilir. O, qorxmaz, cəsarətli və mübariz bir qız kimi verilmişdir. Bədiə ağıllı, fərasətli, tərbiyəli və savadlıdır. Bunlara baxmayaraq, zəmanəsinin başqa türk qızları tək o da valideynlərinin

istəyinə əsasən evlənməlidir. Onlar Bədiəni kimə vermək istəsələr o da müti qul kimi səsinə çıxarmadan razı olmalıdır. Başqa cür ola bilməz. İctimai mühitin qanunlarına zidd getməyə Bədiənin haqqı yoxdur. Məsələni Bədiənin valideynləri belə qoyurlar.

Lakin Bədiə heç də əsrlərcə davam edib gələn bu yaramaz ənənəvi qanuna müti kimi boyun əyən qızlardan deyil. İstəyinin əksinə olaraq ata-anası onu məcburən varlı bir ailənin naz-qəmzə ilə böyütdüyü, həddindən artıq əsəbi, xudpəsənd, lovğa və romantik bir şəxs olan şair Nağı bəyə verirsə də o, taleyin qəzavü-qədərinə tabe olmur. Ərə verildiyi günün axşamı ona qədər iki qızla evlənib, sonra da boşayan Nağı bəyi məcbur edir ki, onu evindən çıxartsın. Çünki Bədiə onu yox, başqasını sevir. Valideynlərinin təkidilə Nağı bəyin evinə gətirilmişdir. Özünün dediyi kimi valideynlərinə və Nağı bəyin ailəsinə dərs olsun deyə Bədiə nəyin bahasına olursa-olsun bu yaramaz, çürük, köhnə evlənmə qayda-qanunlarına zərbə endirmək üçün var qüvvəsini sərf edir və nəhayət, arzusuna çətinliklə olsa da nail olur. Onun insani hüquqları, arzu və istəkləri ilə hesablaşmaq istəməyənlərə, köhnəpərəstlərə, çürük, zorakı adətlərin əsiri olanlara qarşı Nağı bəyin atasına və anasına söylədiyi aşağıdakı ifadələr nə qədər də məğrur səslənir: “Mən bu nikaha razı deyildim. Onlar (yəni Bədiənin valideynləri – A.A.) mənim razı olub-olmamağımı nəzərə almadan məni zorla buraya gətirməkdən ötrü təkid etdilər. Mən də öz məqsədimə nail olacağıma and içdim. Dedim gərək elə eləyəm ki, birinci axşam məni buradan qovsunlar. Bunda namusa ləkə gətirəcək bir şey yoxdur... təkcə ataların istəyincə olan toylar məhz belə olmalıdır. Qoy bu əhvalat atama və sizə bir dərs olsun...”. [8, s. 39]

Hüseyn Rəhmi Bədiə surəti ilə dövrünün hüquqsuz qadın və qızlarına öz arzu və əməlləri uğrunda mübarizə etməyin yollarını öyrədir, onları da Bədiə kimi cəsarətli, qorxmaz olmağa çağırır. Burada Hüseyn Rəhmi təkcə Bədiənin mübarizəsini qələmə almır, o, bununla şəxsiyyət azadlığı məsələsini qoymuş olur. Artıq qadının bir insan kimi cəmiyyətdə, ailədə yeri olmalı, ona da hörmət və ehtiram göstərməli, bir şəxsiyyət olaraq arzularına əməl edilməli, onun sağlam fikri, ideyaları ilə də razılaşılmalıdır. Ailədəki despotizm, kişilərin hökmranlığına son qoymaq, zorakı qaydaların, puç və çürük adətlərin əsiri olmaqdan əl çəkmək, cinsindən asılı olmayaraq hər kəsin şəxsiyyətinə hörmət etmək lazımdır. Bax romanın əsas ideyası bizcə bunlardan ibarətdir.

Soruşula bilər, nə üçün Hüseyn Rəhmi əvvəlki romanında belə bir məsələyə toxunduğu halda 10-12 il sonra yazdığı əsərdə isə əksinə, yenə də qadınların mütiliyindən danışmışdır. Daha doğrusu istər Aynınur (“Sevda ardınca”), istərsə də Nuriyəzdan (“Son arzu”) axıradək mübarizə apara bilmirlər, arzularına çatmadan məğlub olurlar. Məgər öz hüquqları uğrunda axıradək mübarizə aparan qadınların – Bədiə kimilərinin sayını artırmaq olmazdı? Olardı! Biz “Quyruqlu ulduz altında bir izdivac” əsərində köhnə adət-ənənələrlə barışmaq istəməyən yeni fikirli, savadlı, bacarıqlı türk qızı Fərihə Davudla rastlaşırıq. İkinci tərəfdən də Hüseyn Rəhmi “Bir müadələyi – sevda” romanını Sultan II Əbdülhəmidin dövründə yazmışdır. Onun şəxsiyyət azadlığı məsələsinə toxunması təkcə qadınlara aid deyildi, yazıçı eyni zamanda istibdad zamanı bütün insanların dili bağlı, ağız qapalı olmasına eyhamla işarə edirdi. Dolayısı ilə ədib, həm də Əbdülhəmid despotizminə atəş açır, onun zorakı idarə üsuluna nifrət oyadırdı.

Əgər Ömər Seyfəddin “Bahar və kəpənəklər”, “Eşq dalğası”, “Bir təmiz dəsmaldan ötrü” hekayələrində “müstəbid mühitin”, “batil etiqadların” Şərq qadın və qızlarını canlı ölüyə çevirdiyindən, “şifahi evlənmə” qaydalarından, zülmət pərdəsi qara çadradan söhbət açırsa, “Dünyanın nizamı”, “Xoruz”, “Göy qurşağı”, “Antiseptik” hekayələrində isə köhnəliklə barışmaq istəməyən, arzusuna çatmağa can atan, hətta istəyinə nail olan qadınların canlı surətini yaradır.

Ömər Seyfəddinin “Antiseptik” hekayəsinin qəhrəmanı Bədiə, Hüseyin Rəhminin “Bir müadələyi-sevda” romanının qəhrəmanı Bədiənin demək olar ki, eynidir. Ömər Seyfəddinin hekayəsində də Bədiə zorla istəmədiyi adama – illərlə “Avropa ballarında, kef məclislərində əylənmiş” 38 yaşlı bir diplomata nişanlanırsa da axırda qalib gəlir, öz ağıllı, düşünülmüş planları ilə onu gülünc vəziyyətdə qoyur.

Hər iki yazıçı tamam orijinal yolla gedərək cavan qızların mollalara, dərvişlərə verilməsi kimi çeynənmiş mövzuları təkrar etməmiş, həmin məsələni bir qədər başqa şəkildə canlandırmışlar. “Bir müadələyi-sevda” romanında Bədiənin ərə verildiyi şəxs şairdir, iki dəfə evlənib, sonra da boşamışdır. “Antiseptik”də isə illərlə Avropada əyyaşlıq edib, kef, əyləncə məclislərində vaxtını keçirən, qocaldıqda isə az yaşlı bir qız alıb yeni həyata qədəm qoymaq istəyən diplomatın çirkin əməlləri istehzaya qoyulur. Satirik yazıcıların bu tipli əsərlərində konflikt başlıca olaraq qızlarla valideynləri arasında davam edir.

Həm Hüseyin Rəhminin, həm də Ömər Seyfəddinin əsərlərində o yerdəki söhbət qadınların mütiliyindən, çıxılmaz vəziyyətindən gedir, orada həm də həzin lirika hökm sürür. Təəssüf hissləri, həyəcan adamı çulğayır. Köhnə ənənələrə qarşı etiraz səsinə ucaldan, öz hüququnu müdafiə edən qadınlardan bəhs edən əsərlərdə isə bunun əksinədir, güclü gülüş, həm də qəhqəhələrlə gülüş vardır. Belə qadınların qorxmazlığına, hazırcavablığına, dəyanətinə ürəkdən “əhsən” deyirik, sevinirik.

Hüseyin Rəhminin “Quyruqlu ulduz altında bir izdivac” romanında yeniliklə köhnəliyin mübarizəsi verilmişdir. Əsərin baş qəhrəmanı İrfan Qalib bəy zəmanəsinin açıq fikirli, təhsilli, bir qədər də əsəbi olan yeni gənclərindəndir. Xalqının nümayəndələrini inkişaf etmiş görmək istəyir. Qadınların köhnə adətlər, ənənələr cəngindən qurtarmasını, savadlı, tərəqqi etmiş, müasirləşmiş vəziyyətə gəlmələrini arzulayır. Vətən, məmləkət dərdi onu yandırır-yaxır. Siyasətə, fəlsəfəyə, həyatın müxtəlif sahələrinə aid yazıb çap etdirmiş məqalələrinin (həm də bunların çoxunu ucuz həftəlik jurnallarda pulsuz nəşr etdirirdi) oxunmadığını gördükdə məhzunlaşır, mühitinə qarşı dərin nifrət bəsləyir. Bəzən onun qəzəb və nifrəti o qədər artır ki, hər şeyi mərhəmətsizcə tənqid edir, milli adət-ənənələrdən heç birini bəyənmir, hamısını dəyişdirməyin lazımlığı qənaətinə gəlir.

İrfana həddindən artıq təsir edən bir də o idi ki, “xalq məzhəkələrə, iyrənc qəribəliklərə, bir sıra kobud təqlidlə başlayan əsərlərə heyran olduğu” halda ciddi əsərləri oxumurdu. “Təkamül qanunu” adlı məqalələr seriyasının çıxdığı qəzetləri satılmayan, yaxud yerə atılmış gördükdə az qala dəli olmaq dərəcəsinə gəlirdi. Buna görə də vətənidən və vətəndaşlarından, hətta ailəsindən belə şikayətçi idi. İstanbul camaatının cəhalətinə dözmək istəmirdi. Üstünü qatı yosun basmış daşları, divarlarda, kirəmitlərin arasında bitən müxtəlif bitkiləri, göbələkləri, evin dəlik-deşiklərində, uçuq-sökük yerlərində qurd-quşun yuva tikməsinə gördükdə, hisli-paslı həyət-bacanı seyr etdikdə qəzəblənir, “adətən bir türbəni” xatırladan bu damların altında keçirilən o səfil, o üzüntülü həyatı düşünür, gözləri sulanırdı...”. İrfan gerilik və cəhalətpərəstliyin müqəssiri həmsəhərlilərinin özünü hesab edir və haqlı olaraq bu işdə onları qəzəblə damğalayır.

“Nə üçün oyanıb üstünüzdəki səfalət tozundan silkinməyə çalışmırsınız? Günah hər kəsdən artıq sizin özünüzdədir... Siz, sizi bu cəhalət və geriliyə bağlayan fikirlərə söykənmiş və onlara yapışmışsınız... Sizi ziyalandırmağa çalışanların təzə, yeni və bəsləyici əlamətlərini cinayət hesab edirsiniz...”. [9, s. 27] – deyərək həmsəhərlilərini – İstanbul camaatını köhnəpərəstlikdən qurtara bilməməkdə, tərəqqidən geri qalmaqda taqsırlandıran İrfan Qalib bəy xüsusilə izdivac, kişilərlə qadınların bərabərsizliyi məsələsinə heç dözə bilmirdi: Bunun timsalını böyük qardaşı Raqibin həyat yolundan açıqca görmüşdü. Raqib köhnə adətə zidd getməmək üçün qızı görmədən, onunla söhbət etmədən evlənməyə məcbur olmuşdu. Halbuki “ər-arvad arasında hiss, zövq, tərbiyə

baxımından bir bərabərlik yox idi”. Tamam başqa-başqa adamlar idilər. Buna görə də İrfan “belə bir məmləkətdə evlənməyin” mənasız olduğunu düşünürdü.

Bir qədər qabağa qaçıb deyək ki, İrfan öz arzuladığı qızla – oxumuş, həyatdan yaxşı baş çıxaran Fərihə Davudla evlənərək öz dediyinə axıra qədər əməl edə bilmir.

Bəs Fərihə Davud kimdir? Onun yaşadığı mühitə, içərisində boy atdığı cəmiyyətə, aralarında gəzib-dolaşdığı insanlara münasibəti necədir? Romanın ikinci əsas qəhrəmanı olan Fərihə Davud ata-anası tərəfindən yaxşıca təhsil verdirilmiş gənc, son dərəcə gözəl, qədd-qamətli bir türk qızıdır. Musiqi alətlərində əməlli-başlı çalmaq bilir. lakin o da başqa həmyaşıdları kimi dörd divar arasında çürüməyə məcburdur. Evdən başqa yere getməyə, hətta yaşadıkları evin damına çıxmağa icazəsi yoxdur. “İdman dəlisidir”. Dünyanın müxtəlif görməli yerlərində gəzib-dolaşmağı arzulayır. Təyyarələrdə uçmaq (hətta bir neçə gün əvvəl şəhər üzərində qəzaya uğrayan təyyarədə olmadığına təəssüf edir), qəzetlərə məqalələr, “faydalı mövzularda” kitablar yazmaq istəyir. Bir sözlə həyatda arzuladığı kimi yaşamaq, istəyincə gün keçirmək niyyətində olduğuna baxmayaraq, hər şeydən məhrumdur. Evdə oturmaq, musiqi alətlərində çalmaq, kitab oxumaq, böyük qardaşının velosipedində həyətdə gizlicə hərhlənmək, ağaclara dırmaşmaq belə onu tənqə gətirmişdir. Onun arzuladıqları isə hamısı ayıb sayılır. O, çox doğru olaraq “bu məmləkətdə qızlar üçün ayıb olmayan nə var, əcəba?” - deyir. Fərihə, hətta qadın olmağına, qız doğulmağına belə peşmandır. Öz halını düşündükcə məyus olur, qanadı qırılmış quşu xatırladır və bütün bu hala səbəb olanlara nifrətlər yağdırır. O, İrfana yazdığı məktublarının birində bütün kişiləri, o cümlədən İrfanın özünü də qadınlara münasibətdə ittiham edir. Şəriət qanunlarının, feodal həyat tərzinin əsiri olmaqdan başqa, qadınları əsarətdə saxlamaqdan yana özləri çoxlu vasitələr kəşf edirlər. Bu da nəinki mənəviyyatca, eyni zamanda fizioloji cəhətdən də qadınların inkişafına mənfi təsir göstərir. Fərihənin məktubunda oxuyuruq: “Adətən bir kişinin dərəcəsinə bilik və mərifət sahibi olmağa çalışıram. Evlərdə vaxt keçirmək üçün icad edilmiş qadın əyləncələri daxilimdəki sıxıntıyı tamamilə dəf etməyə artıq kifayət etmir. İdmançılığa, bizdə kişilərə məxsus bilinən əyləncələrə can atıram. Bir türk qadını üçün belə şeylərin icrası deyil, bəlkə hətta ağla gətirilməsi belə cürətdir. Fəqət nə edək, Bizi adət bir çox şeylərdən istisna və məhrum edir, amma təbiət etmir. Təbiət bizə də fəaliyyətə möhtac bir beyin, sinirlər, əzələlər vermişdir... Bunlar çalışdırılmalıdır... Bir vücudun ətalətə məhkum edilməsindən doğacaq fənalıqları saymağa hacət yoxdur...”. [9, s. 99]

Göründüyü kimi istər İrfan bəy, istərsə də Fərihə xanım köhnə qanun-qaydalarla barışmaq, vaxtını keçirmiş adətlərlə hesablaşmaq istəməzlər. Lakin onların “fəaliyyəti” elə bununla da bitir. Onlar paslaşmış beyinlərdə, korşalmış şüurlarda heç bir dəyişiklik elə bilmirlər. Həyat yenə də öz əvvəlki axınıni davam etdirir. Köhnə adətlərə qarşı mübarizə aparmaq istəyən bu iki gəncin heç bir fədakarlığı nəzərə çarpmır. İstər-istəməz onlar da başqaları kimi amansız adətlərin icraçısına çevrilirlər. Düzdür, romanda onların evlənməsindən sonrakı həyatı göstərilmir. Amma hadisələrin gedişindən məlum olur ki, onlar da mühitin başqa gənc ailə quranlarından çox az fərqlənəcəklər. Bunda nə İrfanın, nə Fərihənin, nə də roman müəllifinin günahı vardır. O yerdəki mühit amansızdır, cahil və nadanların meydanıdır, cəmiyyət mübarizəyə hazır deyil, müsbət qüvvələr qeyri-mütəşəkkildir, mütərəqqi ideyalar ayaq alıb yeriyyə bilmir, o yerdə inqilabi çıxış etmək, köhnəliklərə, gerilik təmayüllərinə, mühafizəkar ənənələrə qarşı təkbaşına mübarizə aparmaq çox çətinidir.

Lakin Hüseyin Rəhminin romanlarında həyatın komik cəhətlərini görmək və göstərmək istedadı çox güclüdür. Həyatda mövcud olan nöqsanları, gülünc hadisələri gülüşün işığında aydınlaşdırmaq, subyektiv komik vasitələrlə əks etdirmək onun romanlarının məziyyətlərindəndir. Həyatda gülüş doğuran hadisələrin bədii idrak və inikasını prosesində yazıçı həmin komik hadisələrə oxucuda nifrət oyada bilir.

Hüseyn Rəhmi bu romanda vermək istədiyi fikirlərini, satira atəşinə tutmaq istədiyi mənfilikləri bir kometanın yerə doğru uçması, yerlə kometanın toqquşması nəticəsində yer kürəsinin məhv ola biləcəyi qorxusu ilə əlaqələndirmişdir. Quyuqlu ulduzun – kometanın yerlə toqquşa biləcəyi ehtimalı Hüseyn Rəhminin əlində sadəcə olaraq bir vasitə olmuşdur. Həmin vasitədən istifadə etmək yolu ilə yazıçı müxtəlif insanların – bir tərəfdən namazından, dəstəmazından qalmayan, digər tərəfdən də söz gəzdirən, ona-buna qara yaxan, hətta yengəsi olduğu Fərihə xanımın ünvanına olmayan sözlər deyən Əməti xanımın, qızı görməyə gedib onun çox açıq-saçıq olduğunu görə, utanmadan bunlarla söhbət edən və onun kimi “çox bilmiş qızı” oğluna almaq istəməyən İrfan bəyin anasının, mühitin onları dörd divar arasında oturub çürüməyə məcbur etdiyi, söz-söhbətləri ancaq ərlərindən, aşıqlərindən olan Məbrurə kimi cəmiyyət üçün faydalı bir iş görmək haqqında heç düşünməyən qızların, qoyun əti adı ilə keçə ətini camaata sıyrıyan, yağa cürbəcür şeylər qatan qəssabın, südün yarısına su qatan südsatanın, aldıkları əşyaların haqqını aylarla, illərlə gecikdirən bəylərin, əfəndilərin, milli, irqi ədavəti quyuqlu ulduz qorxusu ilə bir tərəfə atıb bütün insanları qardaş hesab edən bəzi cılız şəxsiyyətlərin... daxili aləmini açıb ifşa edir.

Deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olur ki, satirik türk romanı və hekayəsi zamanın tələbinə uyğun olaraq XIX əsrin ikinci yarısında tənzimat dövründə yaranıb və bugünkü səviyyəsinə gəlib çatmışdır. İlk satirik hekayə və romanlarda avropasayağı həyatın, ailə-məişət məsələlərindəki qüsurların milli mədəniyyətinə xor baxan cılızların tənqidi, qadın hüquqsuzluğu əleyhinə etiraz motivləri, yeniliklə köhnəliyin mübarizəsi, nadanlıqın, cəhalətin ifşası, maarifin, mədəniyyətin, elmi biliklərin, humanist fikirlərin təbliği və s. mövzular əsas yer tutur. XX əsrin əvvəllərində yaranan satirik roman, povest, hekayə və novella janrları istər məzmunu, istərsə də, forması etibarlı ilə özündən qabaq yazılanlardan xeyli dərəcədə artıq fərqlənir. Hüseyn Rəhmi, Ö.Seyfəddin kimi tanınmış satirik yazıçılar bu janrların inkişafında xüsusilə böyük rol oynayırlar.

ƏDƏBİYYAT:

1. Cevdet Kudret. Türk edebiyatında hikayə və roman. Cilt I. İstanbul, 1965.
2. Радий Фиш. Писатели-книги и судьбы. Москва, 1963.
3. Hüseyn Rahmi Gürpınar. Şık. İstanbul, 1964.
4. Hüseyn Rahmi Gürpınar. Şıpsəvdi, Önsöz: Hikayemin hikayəsi. İstanbul, 1946.
5. Ağah Sırrı Levend. Hüseyn Rahmi Gürpınar. Ankara, 1964.
6. Hilmi Yücebaş. Bütün Cephələriylə Hüseyn Rahmi. İstanbul, 1964.
7. Hüseyn Rahmi Gürpınar. Mürebbiye. İstanbul, 1960.
8. Hüseyn Rahmi Gürpınar. Bir müadəle-i Sevdə. İstanbul, 1946.
9. Hüseyn Rahmi Gürpınar. Kuyruklu yıldız altında bir izdivac, milli roman. İstanbul, 1958.

РЕЗЮМЕ

Гусейн Рахми Гюрпынар великий сатирический прозаик в Турецкой литературе. Его сатирические романы очень популярные. В статье проведена научный анализ некоторых работ автора.

SUMMARY

H.R.Gurpınar is known as famous satiric – writer in Turkish literature. His satiric novels are famous. In the article is writing about some of these novels.

Türk və Azərbaycan dillərində cəmlilik şəkilçiləri funksional şəkilçilər kimi

Xülasə: Türk və Azərbaycan dillərində cəmlilik şəkilçiləri adlarda özünü göstərən mənsubiyyət və hal şəkilçilərindən fərqlənir. Cəmlilik şəkilçilərinin digər şəkilçilərlə müqayisədə kökə daha yaxın işlənməsi, eləcə də bu şəkilçilərin sözlər arasında qrammatik əlaqə yarada bilməməsi həmin şəkilçiləri funksional şəkilçilər kimi qiymətləndirməyə imkan verir. Məqalədə türk və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında bu dillərdə cəmlilik semantikasının ifadəsinə xidmət edən *-lar²* və *-gil* şəkilçiləri araşdırılır.

Açar sözlər: funksional şəkilçilər, cəmlilik şəkilçiləri, representativ cəmlilik şəkilçisi, türk dili, azərbaycan dili.

Аффиксы множественного числа в турецком и азербайджанском языках как функциональные аффиксы

Резюме: В турецком и азербайджанском языках аффиксы множественного числа отличаются от аффиксов принадлежности и падежей, характерных для имен. В отличие от иных аффиксов, рассматриваемые аффиксы используются более близко к корню слова, также эти аффиксы создают грамматическую связь между словами, что позволяет характеризовать их в качестве функциональных аффиксов. В статье исследуются аффиксы «*-lar²*» и «*-gil*», служащие выражению множественной семантики в турецком и азербайджанском языках.

Ключевые слова: функциональные аффиксы, аффиксы множественного числа, репрезентативный аффикс множественного числа, турецкий язык, азербайджанский язык.

Plural affixes in the Turkish and Azerbaijani languages as functional affixes

Summary: In Turkish and Azerbaijani languages affixes of plural differ from the affixes of accessory and cases characteristic of names. Unlike other affixes, the considered affixes are used more close to a word root, also these affixes create a grammatical link between words that allows to characterize them as functional affixes. In article affixes "*-lar²*" and "*-gil*", employees to expression of multiple semantics in Turkish and Azerbaijani languages are investigated.

Keywords: functional affixes, plural affixes, representative affix of plural, Turkish, Azerbaijani.

Azərbaycan dilində cəmlilik şəkilçisi vəzifəsində *-lar*, *-lər* şəkilçisi çıxış edir. M.Hüseynzadə bu şəkilçinin qeyri-müəyyən çoxluq məzmunu yaratdığını göstərir (3, 43). B.Xəlilov isə bu şəkilçi vasitəsilə cəm isimləri tək isimlərdən fərqləndirməyin daha asan olması fikrindədir (4, 240). Y.M.Seyidov da *-lar*, *-lər* şəkilçisinin cəmlilik semantikasi yaratdığını qeyd edir (9, 159). Qeyd edək ki, *-lar*, *-lər* morfemi çuvaş dili istisna olunmaqla bütün türk dillərində işləkdir. Təkcə çuvaş dilində bu şəkilçinin yerinə *-sem* şəkilçisi özünü göstərir. F.Zeynalov bu münasibətlə yazır ki, *-lar*, *-lər* şəkilçiləri türk dillərinin əksəriyyətində uyğun gəlir. Əsas fərq *l* samitinin assimilyasiyaya və ya

dissimilyasiyaya uğraması ilə əlaqədar meydana çıxır. Bundan əlavə, canlı danışıq dili ilə əlaqədar olaraq, bu şəkilçinin onlarca variantı müşahidə edilir (10, 115). M.Qıpçaq müasir türk dilləri və şivələrində *-lar*, *-lər* morfeminin bir-birindən fərqlənən 32 fonetik variantını qeyd edir (7, 166-169).

Son dövrlərdə Azərbaycan dilçiliyində cəmliyin iki növü fərqləndirilir. Bunlardan biri "adi cəmlik növü", digəri isə "təxmini cəmlik növü" başlıqları adı altında nəzərdən keçirilir. Cəmliyin bu növlərini fərqləndirən B.Xəlilov yazır ki, təkdə olan hər hansı söz (isim) cəm şəkilçisini qəbul etdikdə adi cəmlik yaradır. Məsələn, *uşaqlar*, *doğlar*, *böyüklər* və s. Cəm şəkilçisi qəbul etmiş sözlərin (isimlərin) məzmununda konkret kəmiyyət deyil, qeyri-müəyyən kəmiyyət məzmunu vardır. Adi cəmlik, əsasən, isimlərlə bağlıdır. Təxmini cəmlikdə ifadə olunan kəmiyyət təxmini olur. Burada konkret kəmiyyət nəzərdə tutulmur. Təxmini cəmlikdə nəzərdə tutulan kəmiyyət konkret deyil, müəyyən ölçü, məsafə, çəki, həcm arasında olur. Məsələn, *səksəninci illər*, *doxsanıncı illər* və s. Bundan başqa, təxmini cəmlik *biz* və *siz* əvəzliyi, *xeyli*, *çox*, *bir qism*, *bir neçə*, *müəyyən qədər*, *əlli qədər*, *üzə qədər*, *təxminən*, *bəzi* və s. sözlərlə də ifadə olunur. Məsələn, *bir neçə kitab*, *xeyli adam*, *çox məsələ*, *əlli qədər adam*, *təxminən əlli nəfər adam* və s. (5, 23-24).

Qeyd etmək lazımdır ki, cəmliyin adi və təxmini növlərinin ayrılması özünü doğrultmur və bu mülahizə ilə razılaşmaq olmaz. Dildə kəmiyyət anlayışı müxtəlif üsullarla ifadə oluna bilər. Lakin həmin üsulların hamısı morfologiya bəhsində öyrənilməli deyil.

Müasir türk dilində cəmlik anlayışı *-lar*, *-lər* şəkilçisi ilə ifadə olunur. R.Rüstəmov yazır ki, kəmiyyət kateqoriyası əşyalar arasında kəmiyyət fərqi göstərir. İsimlər cəmdə olarkən ahəngə görə *-lar*, *-lər* kəmiyyət şəkilçisini qəbul edir. Məsələn, *kapı-lar*, *pəncərə-lər*, *tavşanlar*, *kuzular*, *yataklar* və s. (8, 29-30). T.Banquoğluna görə, eyni cinsdən birdən çox varlıqları ifadə etmək üçün isimlərin sonuna *-lar*, *-lər* şəkilçisi gətirilir. Məsələn, *ağaclar*, *kumlar*, *kazlar*, *kadınlar*, *duyğular*, *görüüşlər* (12, 322).

Türk və Azərbaycan dillərində əşyaların tək olmasını göstərmək üçün xüsusi bir forma yoxdur. Bundan çıxış edərək deyə bilərik ki, bu dillərdəki kəmiyyət kateqoriyası təküzvlü paradigmatmaya malikdir. *-lar*² şəkilçisini qəbul etmiş isimlər əksər halda cəmlik semantikasının yaranmasına xidmət etsələr də, onların şəkilçisiz qarşılıqları təkliyi ifadə edə bilmir. S.Yılmaz doğru olaraq qeyd edir ki, Türkiyə türkcəsində cəm şəkilçisi qəbul etməmiş isim, hər isim əsası isimlə ifadə olunan varlığın birini deyil, eyni növdən varlıqların hamısını təmsil etdiyindən və şəkilçi qəbul etməmiş isim əsasında "sıfır morfem" olmadığından ismin tək forması kimi dəyərləndirilə bilmir. Həmin təklik semantikasını ismin müstəqim mənasının bir parçası kimi başa düşüldüyündən semantik araşdırma sahəsi daxilində qiymətləndirilməlidir (25, 218). Uyğun fikrə digər tədqiqatçılarda rast gəlirik. D.Aksana görə, türk dilində təklik və cəmliyi bildirmək üçün xüsusi əlamətlər yoxdur və təklik-çoxluq yalnız *-lar* / *-lər* şəkilçisi ilə bildirilir. O, Cənubi Afrikadakı bantu dillərindən biri olan suaxili dilini nümunə göstərərək deyir ki, bu dildə isimlər altı əşya sinifinə ayrılır. Bunlardan birincisi insan sinifidir ki, bu sinifə aid isimlər təkdə və cəmdə fərqli şəkilçilər qəbul edirlər: *mtu* "insan", *watu* "insanlar, əhali" (11, 256-257).

Qeyd etmək lazımdır ki, cəm şəkilçisi qəbul etməmiş isimlər təkliyi ifadə etmədiyi kimi, həmin şəkilçini qəbul etmiş isimlər də həmişə cəmlik semantikasını ifadə edə bilmirlər. Bu cəhəti qədim türk dilinin türk və Azərbaycan dillərindəki izi hesab etmək olar. Məlum olduğu kimi, qədim türk dilində cəmlik şəkilçiləri, o cümlədən də *-lar*² şəkilçisi çox az işlənir (21, 8). K.Qrönbek qədim türk dilində cəmlik şəkilçilərinin yalnız bir neçə titul və qohumluq bildirən sözə artırıldığını göstərərək bu dildə çoxluğun bərabərlik bildirdiyini söyləyir (19, 50). O, buna nümunə kimi abidələrin dilində

işlənmiş *bəglər, ekelerim, öglerim, kunçuylarım* sözlərini göstərir. Uyğur abidələrində *-lar²* şəkilçisinin istifadəsinə diqqət çəkən A.fon Qaben qeyd edir ki, bir çox isimlər bu şəkilçini qəbul etsələr də, məntiqi baxımdan təkdə hesab olunurlar. Çünki buradakı *-lar* morfemi cəmlilik bildirməyib, hörmət, sayğı ifadə edir. Müq. et: *bodisawatlar* "bir bodisatva" (18, 62). Uyğun fikir C.Başdaş tərəfindən də söylənilmişdir (13, 55). Orta türk dövrü abidələrinin dilində də uyğun vəziyyətlə qarşılaşırıq (14, 21-25). Bütün bunlar türk və Azərbaycan dillərində şəkilçisiz formanın təklik ifadə etməsi barədə geniş yayılmış mülahizəyə yenidən baxmağı gündəmə gətirir.

Azərbaycan dilində tək-cəm qarşıdurmasını araşdıran Y.M.Seyidov yazır ki, bəzən kəmiyyət kateqoriyasına məxsus tək-cəm qarşıdurması zəifləyir, hətta sıfır enir. Məsələn, *birinci - birincilər, o - onlar* qarşıdurmaları təbii səslənirsə, *uzaq -uzaqlar* formalarını eyni mənada işlətmək olur: *Dostum çox uzaqda yaşayır // Dostum çox uzaqlarda yaşayır. 13-lər* formasına isə tək qarşı tərəf müəyyən etmək mümkün olmur. Bu rəngarəngliyə baxmayaraq, *-lar, -lər* şəkilçisi qəbul etmiş müxtəlif nitq hissələrində cəmliyin ümumi qrammatik əsası pozulmur (9, 162).

Həm türk, həm də Azərbaycan dilində *-lar²* şəkilçisinin yaratdığı semantika uyğun gəlir. Bu dillərdə *-lar²* şəkilçisinin yaratdığı semantikanı aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

1. Təkdə olan isimlərə artırılaraq əşyaların sayının birdən çox olduğunu ifadə edir. Məsələn, azərbaycanca *kitablar, qələmlər, ağaclar*; türkcə *kuzular, insanlar, kadınlar* və s. Ç.Hüseynzadə *-lar²* şəkilçisinin bu şəkildə işlənməsini Azərbaycan dili üçün norma hesab edir (23, 94). M.Ergin bu mövqedəki *-lar²* şəkilçisinin əşyanın sayının birdən çox olmasını ifadə etdiyini göstərərək qeyd edir ki, əşyanın təklik formasına cəmlilik şəkilçisi gətirilərək çoxluq forması yaradılır: Müq. et: *ağaçlar, kuşlar, çiçəklər, eskilər* (17, 220).

2. Topluluq ifadə edən isimlərlə işlənərək növ, hissə, çeşid semantikasi ifadə edir, eyni zamanda qoşulduqları sözlərin semantikasını gücləndirməyə xidmət edir. Məsələn, azərbaycanca *sular, daşlar, qumlar, göylər*; türkcə *ordular, havalar, sürülər, dizilər* və s. Əslində istər türk, istərsə də Azərbaycan dilində topluluq semantikasi ifadə edən isimlər cəm şəkilçisi qəbul etməməlidir. Çünki onların semantikasında kəmiyyət anlayışı ifadə olunmuşdur. T.Banquoğlu yazır ki, bu mövqedə *-lar²* şəkilçisi qəbul etmiş isimlər toplu anlayışların özünün cəmliyini bildirməyə xidmət edir (12, 322). F.R.Zeynalov qeyd edir ki, *ağac, daş* və s. bu qəbildən olan topluluq anlayışı əks etdirən isimlər həmin qrupa daxil olan bütün ağacları, daşları bildirməyə xidmət edir. Başqa sözlə, burada konkret ağacdən, daşdan söhbət getmir. Toplu isimlərə *-lar/ -lər* şəkilçisi əlavə edildikdə ümumi anlayış bir növ məhdudlaşır, konkretləşir (10, 117).

Qeyd etmək lazımdır ki, toplu isimlərin cəm şəkilçisi qəbul etməsi orta türk dövründən başlayaraq ayrı-ayrı alimlər tərəfindən göstərilmişdir. Ərəb dilçilik məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Əbu Həyyan özünün "Kitab əl idrak li-lisan əl-ətrak" ("Türk dillərini dərkətmə kitabı") adlı əsərində yazır: "Cəmin əlaməti, ümumiyyətlə, *-lar/-lər*-dir. Türk dilində təsniyə də cəmdir. Məsələn, *qullar* həm təsniyə və həm də cəmin müqabilində işlənməkdədir. Təsniyə olduğu bildirilmək istənilirsə, *iki* ədədi əlavə olunur. Tək isimdən cəm düzəldiyi kimi, toplu isimdən də cəm düzəlir. Məsələn: *atlar, yulqular*" (2, 61).

3. Xüsusi isimlərə əlavə olunaraq həmin adları ümumiləşdirməyə xidmət edir. Məsələn, azərbaycanca *nizamilər, füzulilər, səmədlər, rəsullar*; türkcə *Mevlanalar, Fatihlər, Yunuslar, Sinanlar, Karacaoğlanlar* və s. B.Xəlilov bu münasibətlə yazır ki, xüsusi isimlər varlığı tək olan anlayışları bildirir. Ona görə də xüsusi isimlər adi halda cəm şəkilçisi qəbul edə bilmir. Lakin bəzən qürur, vətənpərvərlik, fərəh hissələrini qabarıq vermək üçün xüsusi isimlər *-lar, -lər* cəm şəkilçisi ilə işlənir. Məs.: *Koroğlular*,

Nizamilər, Füzulilər, Babəklər və s. (4, 240). Əlavə edək ki, *-lar²* şəkilçisi xüsusi isimlərlə işlənərək tayfa, nəsil, sülalə anlayışlarını da ifadə edə bilər. Türk dilçisi Z.Korkmaz bu dil hadisəsini bir az fərqli şəkildə izah edir: "Xüsusi isimlər tək varlığı ifadə etdikləri üçün cəmlilik şəkilçisi qəbul etməzlər. Lakin bunlar ailə, boy, millət, bir dinin mənsubları və qrup kimi topluluqları bildirdikləri zaman *-lar²* şəkilçisi qəbul edirlər: *Avşarlar, Osmanlılar, Karakeçililər, Budistlər* və s." (24, 257). T.Banquoğluna görə, *-lar²* cəm şəkilçisi xüsusi isimlərə artırılmaqla "və bənzərləri" semantikasını yaradır və mübaliğə mənası ortaya çıxır: *Mithat Paşalar, Namık Kemaller..., Londralarda, Parislərdə* (12, 189).

Azərbaycan dilində də *-lar* şəkilçisi bu semantikanı ifadə edə bilər. Müq. et: *Ağqoyunlular, Qaraqoyunlular, Səfəvilər, Şirvanşahlar, Salarilər* və s.

4. Bəzi isimlərə və əvəzlilərə artırılırkən cəmlilik bildirməyib, hörmət və nəzakət ifadə edir. Bu cəhət Azərbaycan dili ilə müqayisədə türk dilində daha açıq şəkildə özünü büruzə verir. Müq. et: *Bu toplantı sayın Cümhurbaşkanının himayelerinde yapılmıştır; Sayın Başbakan Operayı işleriyle birlikte şereflendirdilər* (24, 258). F.R.Zeynalov da türk dillərində I və II şəxsi ifadə edən əvəzlilərin cəm formalarına cəm şəkilçisi artırmaqla hörmət və nəzakət semantikasının yaradıldığını göstərir. Müq. et: *biz - bizlər, siz - sizlər* (10, 119). Həqiqətən də, təkcə türk və Azərbaycan dillərində deyil, digər türk dillərində də bu di təzahürü ilə qarşılaşırıq.

Türk və Azərbaycan dillərində *-lar²* morfeminin istifadəsində müəyyən fərq də müşahidə olunur. Belə ki, türk dilində *-lar²* şəkilçisinin yerinə yetirdiyi bir funksiya Azərbaycan dilində *-gil* şəkilçisi ilə verilir. Müq. et: türkcə *Alilər, Hasanlar, Turqutlar, dayımlar, halamlar, ablamlar* ~ azərbaycanca *Əligil, Həsəngil, Turqutgil, dayımgil, bibimgil, (böyük) bacımgil*. Qeyd edək ki, Azərbaycan və qismən də türk dili istisna olunmaqla bütün türk dillərində *-lar²* şəkilçisi bu mövqedə işlənir. Bu, representativ çoxluq semantikasındır. M.Qıpçaq representativ çoxluqla bağlı yazır: "Çoxluğun bu tipi şəxs adları (qohumluq terminləri) və xüsusi isimlər vasitəsi ilə ifadə olunur. Xüsusi ismə cəmlilik şəkilçisi artırılır və sözün tərkibindəki cəmlilik şəkilçisi göstərir ki, məlum şəxs müəyyən şəxslər qrupunun içərisindədir. Beləliklə də, bu qrup şəxslər həmin müəyyən şəxsin nəzərində xarakterizə olunur, başqa sözlə desək, həmin şəxsləri birləşdirir. Çoxluğun representativ tipi bir o qədər də geniş yayılmamışdır. Bu tipə türk dillərində, eləcə də yapon, koryak, nivx və bir sıra digər dillərdə rast gəlmək olar" (7, 233).

Çoxluğun representativ tipi barədə nəzəri dilçilikdə də müəyyən fikirlər var. Məşhur "Qrammatikanın fəlsəfəsi" əsərinin müəllifi O.Yespersen çoxluğun representativ tipini "nisbi cəmlilik şəkli" (plural of approximation) adlandırır. Bu münasibətlə o yazır ki, dəqiq mənada bir növə aid olmayan bir neçə əşya və şəxs bir formada birləşən zaman onu "nisbi cəmlilik şəkli" (plural of approximation) adlandıracağıız (26, 229-230).

Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyasını tədiq edən A.Aslanov yazır ki, *-gil* şəkilçisinin başlıca vəzifəsi topluluq ifadə etməkdir. Bununla ifadə edilən topluluq qeyri-müəyyən xarakter daşıyır <...>. *-gil* şəkilçisi vasitəsilə ifadə olunan topluluq öz obyektinə görə, əsasən, iki xarakterdə olur:

1) eyni bir ailəyə, fəmiliyaya mənsub olan üzvlərin topluluğunu bildirir. Məsələn, *xalamgil, nənəmgil, Salmangil, Rüstəmgil* deyildiyi zaman müəyyən bir ailə toplu şəkildə başa düşülür;

2) eyni bir sahədə işləyən, peşə, sənət və ya vəzifə etibarını ilə bir-biri ilə əlaqədə olan bir neçə şəxsin topluluğunu bildirir (bax: 7, 230).

Nəzərə almaq lazımdır ki, *-gil* şəkilçisini qəbul etmiş sözlər canlı xalq danışıq dilində, eləcə də Azərbaycan dilinin şivələrində ədəbi dillə müqayisədə daha çox

işləkliyə malikdir. Faktlar sübut edir ki, *-gil* morfemi və onun derivatı olan *-gillər* morfeminin yaranma tarixi o qədər də qədim deyildir. Azərbaycan yazılı abidələrinin materialları aydın şəkildə göstərir ki, XIX əsrə qədər Azərbaycan dilində belə şəkilçi mövcud olmamışdır.

Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsini araşdıran M.Qıpçaq Azərbaycan dilindəki bu şəkilçi barəsində yazır: "*-gil* şəkilçisi artırılmış sözlərin məndaxili təhlili müasir Azərbaycan dilində istifadə olunan bu morfem haqqında aşağıdakıları müəyyənləşdirməyə imkan verir:

1. *-gil* şəkilçisi Azərbaycan dilində vahid fonetik səs tərkibinə malikdir. Bu baxımdan *-gil* morfemi digər şəkilçilərdən (iki və dörd cür yazılan şəkilçilərdən) formal cəhətcə fərqlənir.

2. *-gil* şəkilçisinin fəaliyyət dairəsi dardır.

3. *-gil* şəkilçisi topluluq mənası yaratmağa xidmət edir. Lakin topluluq mənasını morfoloji üsullarla yaratmaq təkcə türk dillərində deyil, ümumən bütün dünya dillərində geniş yayılmamışdır. İstər türk dilləri, istərsə də dünya dilləri topluluq mənasını leksik vasitə ilə ifadə etməyə çox meyillidir.

4. *-gil* şəkilçisi Azərbaycan dilində həm xüsusi, həm də ümumi isimlərə artırıla bilər.

5. *-gil* şəkilçisi söz kökündən sonra işləmə bildiyi kimi, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlərdən sonra da işləmə bilər.

6. *-gil* şəkilçisi yalnız müəyyən qrup sözlərə (qohumluq terminləri, ad və familiyalar) artırıla bilər.

7. *-gil* şəkilçisindən sonra cəmlilik şəkilçisi olan *-lar*, *-lər* şəkilçisi də işlənir və bu, topluluq çalarını daha da qüvvətləndirməyə xidmət edir" (7, 230-231).

Azərbaycan dilinə aid yazılmış tədqiqat əsərlərində *-gil* şəkilçisindən ya sözdüzəldici şəkilçi kimi bəhs olunur, ya da bu morfem ümumiyyətlə yada salınmır. Məsələn, İ.Məmmədov yazır ki, stabil formaya malik olan az məhsuldar *-gil* şəkilçisi məhdud dairədə işlənərək bir sıra xüsusi və ümumi isimlərdən müəyyən bir ailənin (topluluq halında), qrupun başçısını ifadə edən isimlər düzəldir. Bu şəkilçi əsasən qohumluq terminlərinə qoşulur. Məsələn, *atamgil*, *anamgil*, *bacımgil*, *qardaşımgil*, *dayımgil*, *Əligil*, *Hüseyngil* və s. Bu şəkilçinin qoşulduğu söz müəyyən qrup şəxsi ifadə etməklə yanaşı, həmin şəxslərin yerləşdiyi məkan anlayışını da ifadə edir. Məsələn, *Mən dünən anamgilə getmişdim. Əligildə dünən toy idi* (6, 75-76). B.Xəlilov da *-gil* şəkilçisini sözdüzəldici şəkilçi hesab edir (5, 33-34). F.Cəlilov isə bu morfemi kəmiyyət şəkilçisi kimi təqdim edir (1, 201).

Amma nəzərə almaq lazımdır ki, *-gil* şəkilçisini sözdüzəldici şəkilçi kimi xarakterizə etmək kifayət qədər çətinidir. Çünki bu morfem mənşəyindən asılı olmayaraq istənilən şəxs adına artırıla bilər. Müq. et: *Həsəngil*, *İvangil*, *Klintongil*, *Əbu Fərəcgil* və s. Görkəmli rus türkoloqu A.N.Kononov *-gil* şəkilçisini topluluq-cəmlilik şəkilçiləri sırasında nəzərdən keçirir və bu morfemin pratürk dövründən türk dillərində işlənməsi, daha sonralar öz fəaliyyət dairəsini daraltması barədə mülahizə irəli sürür (27, 25-26).

Qeyd olunmalıdır ki, türk dilində də *-gil* morfemi özünü göstərir. Məsələn, *Aligil*, *Yaşargil*, *Oğuzgil*, *Orhangil*, *dayımgil*, *anangil*, *halasıgil* və s. (17, 178). Lakin M.Ergin qeyd edir ki, *-gil* şəkilçisi müasir dövrdə şivələrdə çox işlək vəziyyətdədir. Türk ədəbi dilində bir çox hallarda istifadə olunsa da, son dövrlərdə onun yerinə cəmlilik şəkilçisi istifadə olunur (17, 178). Həqiqətən də, türk dili şivələrində bu şəkilçi geniş dairədə müşahidə olunur (20, 54; 15, 67; 22, 95). Z.Korkmaz da bu şəkilçinin (*-gil* morfemi və onun derivatı olan *-giller* morfeminin) türk danışıq dilində və şivələrdə çox istifadə olunduğunu, türk ədəbi dilində bir qayda olaraq onun yerinə *-lar*² şəkilçisinin

işləndiyini göstərir. Alimin fikrincə, bu şəkilçidən özləşmə hərəkəti zamanı botanika və zoologiyaya aid termin yaradıcılığında istifadə olunmuşdur: *ananasgiller, buğdaygiller, cevizgiller, atgiller, ayıgiller, köpekgiller* və s. (24, 47). Buradan aydın olur ki, Z.Korkmaz *-gil* və *-giller* şəkilçilərini sözdüzəldici şəkilçi hesab edir. T.Banquoğlu da bu morfemi "-ler adları" başlığı altında nəzərdən keçirir və sözdüzəldici şəkilçi hesab edir (12, 188-189). Qeyd etmək lazımdır ki, *-gil* şəkilçisinə başqa aspektdə yanaşan tədqiqatçılar da var. Məsələn, A.Demirtaş digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq *-gil* şəkilçisini mənsubiyyət şəkilçisi hesab edir. Alimin fikrincə, *-gil* şəkilçisi aidlik bildirən *-ki* şəkilçisi ilə adlardan ad düzəldən *-l* şəkilçisinin birləşməsi nəticəsində meydana çıxmışdır və buna görə də mənsubiyyət semantikasını ifadə edə bilər (16, 74). Fikrimizcə, hər hansı şəkilçinin mənşəyindən çıxış edib onun dilin qrammatik quruluşundakı yerini müəyyənləşdirmək düzgün sayıla bilməz. Şəkilçinin dilin qrammatik sistemində yerini müəyyən etmək üçün onun istifadə olunma xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

İstər *-lar*², istərsə də *-gil* şəkilçisinin xarakterini müəyyənləşdirmək üçün bu morfemlərin söz-formanın tərkibində işlənmə xüsusiyyətlərinə fikir vermək tələb olunur. Məlum olduğu kimi, türk dillərində şəkilçi morfemlərin sözlərə qoşulmasında müəyyən bir qanunauyğunluq gözlənilir. Belə ki, şəkilçi morfemlər yalnız sözün sonuna artırılır. Bu dillərdə flektiv dillərdə olduğu kimi, sözün əvvəlinə, yaxud ortasına artırılan şəkilçilər yoxdur. Sözü artırılan hər bir şəkilçi sözdə yeni məna çaları yaratmağa qabildir. İstər sözdüzəldici, istərsə də sözdəyişdirici şəkilçilərin söz formanın tərkibində yeri, bir-birini izləməsi, başqa sözlə, hansının əvvəl və ya sonra gəlməsi qəti müəyyənleşmişdir. Şəkilçi morfemlərin sıralanması, demək olar ki, pozulmur. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *kitablarımızdan* söz-formasının tərkibində cəmlilik (*-lar*), mənsubiyyət (*-ımız*) və hal şəkilçisi (*-dan*) var. Bu sıralanma türk dillərində şəkilçi morfemlərin istifadə qaydalarına uyğundur və bu sıranı dəyişmək mümkün deyil. Başqa sözlə desək, *kitab* sözünü **kitabımızlardan*, **kitabdanlarımız*, **kitabımızdanlar*, **kitablardanımız* şəkillərində işlətmək olmaz. Eyni sözü türk dilində şəkilçi morfemlərin istifadə olunması mexanizmi haqqında da söyləmək olar. Yəni bu dildəki *evlerimizde* söz-formasını **evlerdenimiz*, **evdenlerimiz*, **evimizdenler*, **evimizlerden* şəkillərində işlətmək olmaz. Düzdür, bəzi türk dillərində cəmlilik və mənsubiyyət şəkilçilərinin sıralanmasında müəyyən fərqlər müşahidə olunur. Məsələn, çuvaş dilində Türk və Azərbaycan dilindən fərqli olaraq cəmlilik şəkilçisi mənsubiyyət şəkilçisindən sonra işlənir: azərbaycanca *qız-lar-ım* ~ çuvaşca *xər-əm-sem*, türkcə *göz-ler-im* ~ çuvaşca *kuz-əm-sem* və s.

Həm Azərbaycan, həm də türk dilində *-lar* şəkilçisi adların digər qrammatik kateqoriyalarının (hal və mənsubiyyət kateqoriyaları) şəkilçilərindən fərqlənir. Belə ki, hal və mənsubiyyət şəkilçiləri sözlər arasında qrammatik əlaqələrin yaranmasına xidmət edir. Dilçilikdə belə bir müddəə var ki, hal yalnız sözlər bir-biri ilə əlaqəyə girdiyi zaman meydana çıxır. Başqa sözlə desək, söz birləşməsi və cümlədən kənarında hal yoxdur. Mənsubiyyət şəkilçiləri də ikiüzlü paradigmanın (sahib şəxs və mənsub əşya) elementləri kimi özlərini aparır. Bunlardan fərqli olaraq *-lar* şəkilçisi yalnız artırıldığı sözlə əlaqədə olur və həmin sözün sərhədindən kənarında fəaliyyət göstərmir.

türk və Azərbaycan dillərində *-lar* cəmlilik şəkilçisi söz kökünə digər şəkilçilərlə müqayisədə daha çox yaxın işlənir. Türk dilini tədqiq edən tədqiqatçılar *-lar* cəmlilik şəkilçisinin bu cəhətinə xüsusi diqqət yetirmişlər. M.Ergin bu münasibətlə yazır ki, cəmlilik şəkilçisinin ifadə etdiyi qrammatik nüans yalnız artırıldığı sözün tərkibində qalır. Cəmlilik şəkilçisi artırıldığı sözü digər sözlərlə əlaqələndirməz. Yəni sözlər arasında əlaqə quran münasibət şəkilçisi deyildir. Bu baxımdan adların digər münasibət şəkilçiləri olan mənsubiyyət, hal və sual şəkilçiləri qarşısında tamamilə başqa bir mövqe

tuttur (17, 221). Z.Korkmaz da uyğun fikri söyləyir: "-lar² şəkilçisi adların təsriflənmə şəkilçisidir. Lakin bu şəkilçinin təsiri yalnız artırıldığı ismin sərhədləri içində qalır, adların yalnız tək formalarını ehtiva edir. Adların digər təsriflənmə şəkilçiləri adlar ilə cümlənin digər üzvləri arasında əlaqə qurduqları üçün bunların istifadə sərhədi digər sözlərin sərhədinə qədər də uzanmışdır. -lar² cəm şəkilçisində isə belə xüsusiyyət yoxdur. Bu baxımdan cəm şəkilçisi təsriflənmə şəkilçiləri içərisində əhatəsi ən dar olan şəkilçidir. Bu xüsusiyyətinə görə cəmlik şəkilçiləri mənsubiyyət, sual və hal şəkilçilərindən əvvəl gəlir: *ev-ler-i-n-den, sokak-lar-da*" (24, 257).

Bizim fikrimizcə, türk və Azərbaycan dillərində cəmlik semantikasının yaranmasına xidmət edən -lar² və *gil* (-*gillər* / -*giller*) şəkilçilərini funksional şəkilçilər kimi dəyərləndirmək olar. Bu şəkilçilər yeni sözlər yaratmadığı kimi, sözlər arasında qrammatik əlaqələrin əmələ gəlməsinə də xidmət edə bilmirlər. Göstərilən şəkilçilərin bu xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq deyə bilərik ki, türk və Azərbaycan dillərinin morfoloji quruluşunun uzun sürən tarixi inkişafı nəticəsində bu dillər cəmlik semantikasını ifadə etmək üçün xüsusi forma yaratmışlar. Nəzərə almaq lazımdır ki, leksik və sintaktik vasitələrlə deyil, morfoloji üsulla cəmlik semantikasının ifadə olunması dilin ümumiləşdirmə və mücərrədləşdirmə gücünü göstərir, bu vasitələrin mövcud olduğu dilin qrammatik quruluşunun kifayət qədər yüksək inkişaf etdiyini ortaya çıxarır. türk və Azərbaycan dillərində istər adi cəmliyin, istərsə də representativ cəmliyin ifadə olunması üçün xüsusi formaların olması bunu aydın şəkildə göstərir.

Ədəbiyyat:

1. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası, Bakı: "Maarif" nəşriyyatı, 1988. 287 səh.
2. Əl-Əndəlusi Əsirəddin Əbu Həyyan. Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak, Bakı: Azərnəşr, 1992. 115 səh.
3. M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə, Bakı: "Maarif", 1983. 320 səh.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası, I hissə, Bakı: Elm, 2000. 280 səh.
5. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası, II hissə, Bakı: "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2003. 354 səh.
6. Məmmədov İ.T. İsimlərin quruluşca növləri // Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, Bakı: Elm, 1980. səh. 69-94.
7. Qıpçaq M. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi (tarixi-tipoloji tədqiqat), Bakı: Elm, 2000. 453 səh.
8. Rüstəmov R. Türk dilinin morfolojiyası, Bakı: "Nurlan" nəşriyyatı, 2007. 208 səh.
9. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya (nəzəri kurs), Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2000. 403 səh.
10. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, I hissə (Fonetika, leksika, morfolojiya), Bakı: "MBM" nəşriyyatı, 2008. 354 səh.
11. Aksan D. Her Yönüyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilim, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995. 568 s.
12. Banguoğlu T. Türkçenin Grameri, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007. 628 s.
13. Başdaş C. Türkçe Organ Adlarında Kelime Sonu -k Ünsüzü ve Çokluk // İlmi Araştırmalar, S.21, İstanbul: 2006. s. 45-57.

14. Boran B. Orta Türkçede İsim Çekim Eklerinin Kullanış Şekilleri ve Fonksiyonları, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır: 2006. 260 s.
15. Demir N. Ordu İli ve Yöresi Ağızları, 1.Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2001. 359 s.
16. Demirtaş A. Türkiye Türkçesinde Mensubiyyet Bildiren "-gil" Eki Üzerine // Karadeniz Araştırmaları, S. 9, (Bahar 2006). s. 70-77.
17. Ergin M. Türk Dil Bilgisi, 15. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1985. 407 s.
18. Gabain A.von. Eski Türkçenin Grameri, 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995. 331 s.
19. Grönbeck K. Türkçenin yapısı, 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000. 148 s.
20. Gülseren C. Malatya İli Ağızları, 1.Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000. 447 s.
21. Gülsevin G. Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, 1. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997. 156 s.
22. Günşen A. Kırşehir ve Yöresi Ağızları, 1.Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000. 505 s.
23. Hüseyinzade Ç. Azerbaycan Türkçesinde Teklik-Çokluk Kategorisi Üzerine // Bilig, Yaz / 2006. S. 38. 93-102 s.
24. Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri. Şekil Bilgisi, 3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009. 1224 s.
25. Yılmaz S. İsim Çoğul Ulamının Morfolojik ve Semantik Açından Değerlendirilmesi // International Journal of Languages' and Teaching, Volume 3, 2014. 214-221 s.
26. Есперсен О. Философия грамматики, Москва: КомКнига, 2006. 408 стр.
27. Кононов А.Н. Показатели собирательности-множественности в тюркских языках, Ленинград: Наука, 1969. 30 стр.

OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ FELİ SİFƏTLƏR

Felin üç əsas təsriflənməyən növlərindən biri olan feli sifət feil kök və əsaslarının üzərinə müəyyən şəkilçilərin artırılması ilə düzəlir. Türk dillərinin qrammatik quruluşunda feli sifətlər mühüm yer tutur. Xüsusən Azərbaycan, türk və türkmən dillərində işlənən feli sifətlər qaçaq dilində nisbətən məhduddur.

Feli sifət felin üç təsriflənməyən forması kimi ikili xüsusiyyət daşıyır. Yəni həm felin, həm də sifətin xüsusiyyətlərini ifadə edərək hərəkət və əlamət bildirir. Feli sifətin iki nitq hissəsinə aid əlamətlərə sahib olması onun adının da fərqli terminlərlə ifadə olunmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan dilində “feli sifət”, Türk dilində “sıfateylem”, “sıfatfiil”, “ortaç”, Özbək dilində “sıfatdaş” və s.

Türk dilini araşdıran bir çox türkoloqlardan Muharrem Ergin, Tahir Nejat Gencan, Zeynep Korkmaz, Tahsin Banguoğlu öz tədqiqat işlərində feli sifətlər haqqında geniş məlumat vermişlər. İstərdim, bu dilçilərin kitablarında rast gəldiyim feli sifət fərq və oxşarlıqları, bu türkoloqlar arasındakı fikir oxşarlıqlarını və ya fərqləri haqqında ətraflı danışaq.

Muharrem Ergin feli sifətləri partisipler adlandırmışdır. O, feli sifətə bu cür tərif vermişdir: “Partisip, zaman və hareket mefhumunu muhafaza eden, fakat isim gibi kullanılan, isim gibi çekilen fiil şeklindedir”. Bildiyimiz kimi felin təsriflənməyən formaları şəxsə, zamana və kəmiyyətə görə dəyişmir. Buna türk dilində “zaman bakımından çekimlenememe” deyilir. Lakin feli sifət istər leksik-semantik mənasına, istərsə də morfoloji əlamətinə görə və sintaktik vəzifəsinə görə felin digər təsriflənməyən formalarından seçilir. Zamana görə dəyişmək ifadəsi ilə zaman mənası ifadə etmək eyni şey deyildir. Məsələn, “kitap okunacak” və “okunacak kitap” ifadələrinin eyni olmadığı kimi. “Okunmuş kitap” ifadəsinə “hangı kitap?” şəklində sual verə bilərkən, “kitap okunmuşdur” cümləsində sifətlə əlaqəli heç bir şey yoxdur.

Muharrem Erginə görə feli sifət əşyaların hərəkət və xüsusiyyətlərini bildirən feil şəkilləridir. Hərəkət xüsusiyyətlərinə malik əşyaları ifadə etdiyinə görə əşya bildirən sözlər kimi feli sifətlər məna baxımından isim mənşəli sözlər arasında işlənir. Əşyanın hərəkətini ifadə edən feli sifətlərdə hərəkət anlayışından başqa zaman anlayışı da vardır. Yəni hərəkətin hansı zamana aid olduğunu bildirir. Müəllif feli sifətin bir tərəfini isim, digər tərəfini isə feil kimi qiymətləndirmişdir. Əslində müəllifin bu fikri tam doğru deyildir. Çünki feli sifətin bir tərəfi sifət olmalıdır. Müəllif yanlış aspektdən çıxış edərək onları isim-fiil adlandırmışdır ki, bu da məsdərdir. Türk dilində feli sifətlər feil kökünə feli sifət şəkilçiləri artırmaq yolu ilə əmələ gəlir. Bəzən eyni bir şəkilçi həm feli sifət əmələ gətirir, həm də felin zaman və şəkil funksiyasında çıxış edir. M.Ergin bəzi feli sifətlərdə keyfiyyət isim ifadəsindən başqa hərəkət ifadəsi də olduğunu qeyd edir ki, bu xüsusiyyətinə görə onlar feili bağlamaya bənzəyirlər. Bu əsasən -dik⁴ və -əcək² feli sifətinə aid edilir. Muharrem Ergindən götürdüyümüz sifəti olduğu kimi qeyd etsək, “Partisiplər fiil kök ve gövdələrinə partisip ekleri getirmek suretiyle yapılırlar. Partisip ekleri bir yandan zaman ve hareket, öte yandan isim yapma fonksiyonları ile çekim ve yapım eki arasında yerleşen, fiilden isim yapma eklerine çox yaklaşan fiil işletme ekleridir. Asıl fonksiyonları geçici hareket isimleri yapmaktır. Fakat gerekince bir yandan yapım eki gibi kalıcı isimler yapabilmekte, öte yandan arkasına şahıs ekleri olarak fiil çekimini kuran şekil ve zaman eki durumuna gelebilmektedirler” [28, s.333].

Lakin müəllifin düzgün hesab etmədiyim fikri budur ki, o, feli sifətləri isim cinsindən olan sözlər kimi qiymətləndirir. Türkoloqun fikrincə, feli sifətin isimdən

fərqli cəhəti əşyanın hərəkət baxımından adlandırılması, əsl varlığı və ya xüsusiyyəti ilə deyil, hərəkətlə ifadə olunmasıdır.

Razılaşağım çətin olan digər fikir isə müəllifin feli sifəti “isim-feil” termini ilə ifadə etməsidir ki, bu da məsdər hesab olunur. Feli sifətlər “isim fiil” şəklində deyil, “sifat fiil” şəklində adlandırılmalıdır.

Zeynep Korkmazın qeyd etdiyi üzərə adından da başa düşüldüyü kimi sifət kimi işlənən feil şəkilləri feli sifətlərdir. Məsələn: umulmadık taş, ödenecek borç. Zeynep Korkmaz feli sifətləri sıfat-fiil olaraq adlandırmış və bunların həm feil, həm sifət olmaq xüsusiyyətini çox konkret və gözəl ifadə etmişdir: “Sıfat-fiiller bir yanları ile sıfat, bir yanları ile fiildirler. Fiil özellikleri dolayısıyla kendilerinde var olan hareket ve zaman kavramlarına ad oldukları sifata aktararak varlık ve nesnelere hareket, zaman gösterme özellikleri ile geçici olarak vasıflandırılırlar” [35, s.909].

Zeynep Korkmaz sifətləri ad sayılı sözlər hesab edir, ona görə də feli sifətləri də isimlərlə ortaqlaşdırır. O, feli sifətləri də isimlər kimi mənsubiyyət və hal şəkilçiləri qəbul etdiyini qeyd edir, bağlayıcılarla birləşdiyini göstərir. Türkoloq göstərir ki, isimlərdən əvvəl işlənən feli sifətlər bir növ sifət vəzifəsi gördükləri halda bunların özündən sonrakı isimlə bağlı olmadan adlıq halda olanları isim vəzifəsindədir. Xüsusən qeyd etmək lazımdır ki, bunlar qətiyyənlə qalıblaşmış, yəni qalıcı sifət və adlar deyildir. Bu fikirlərdən aydın olur ki, Zeynep Korkmaz da Muharrem Ergin kimi feli sifətlərin isim xüsusiyyətini qeyd edir.

Feillərdəki zaman və hərəkət məfhumunu hər hansı bir obyektə keçici olaraq bağlayan sifət və isimlərdir. Məsələn: yetenekli çocuk. Buradakı “yetenekli” sifəti uşağın qalıcı, daimi bir xüsusiyyətini bildirdiyi halda, okunacaq kitab ifadəsindəki “okunacaq” feli sifəti keçici bir mənə daşımaqdadır. Məsələn: Onlar okuyacaklarını biliyordu. Bu cümlədə isə okuma feili zaman, hərəkətlə bağlı keçici bir ismə dönüşmüşdür. Yəni biz burada isimləşmiş bir feli sifət görürük.

Tahir Nejat Gencan feli sifətə belə tərif vermişdir: “Həm sıfat, həm eylem olan sözcüklərə ortaç denir”. Müəllif “Dilbilgisi” kitabında felin təsriflənməyən formalarını eylemsiz adlandırmışdır. Felin təsriflənməyən formalarından olan feli sifət isə bu kitabda ortaç və ya sifateylem kimi qeyd olunmuşdur. Gördüyümüz kimi müəllif feli sifətləri ortaç termini ilə adlandırmışdır. O, əsərində -an, -en, -r, -miş⁴, -dik⁴, ecek² şəkilçilərini göstərmişdir [33, s.415].

Rus dilçilərindən A. N. Kononovun feli sifət hərədəki fikirlərinə diqqət edək. Müəllif əsərində -n², -ır², -ar², -r,-miş⁴, ecek² şəkilçilərini feli sifət şəkilçiləri olaraq qeyd etmiş, öz təsnifatində digər müəlliflərin təsnifatına oxşar qeydlər aparmışdır.

Diğər bir rus dilçisi B.A.Serebrennikov özünün “Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası” əsərində qeyd edir ki, əksər türkoloqların fikrincə feli sifət feildən yaranmış isimdən törəmişdir. Bu cür isimlər həmçinin feli sifət mənası verirlər.

Bilirik ki, feli sifət iki nitq hissəsinin xüsusiyyətini daşıyır. Həm feilə, həm də sifətə məxsus ələmətləri daşması onun tədqiqatını bir az mürəkkəbləşdirmişdir, bunə görə də bu mövzu haqqında dilçilikdə müəyyən qədər fikir ayrılıqları mövcuddur. Bəzi dilçilər feli sifət bəhsinə aid edir, bəziləri isə onun ayrıca nitq hissəsi olduğunu qəbul edirlər. Məsələn: A.Vorovkov, Z.Budaqov, A.Troyanski kimi türkoloqlar feli sifəti ayrıca nitq hissəsi hesab etmişlər. Lakin indi onun ayrıca nitq hissəsinə aid edilməsinə çox da rast gəlinmir. Artıq bir çox dilçi onu feil bəhsinə aid edir.

Azərbaycan dilində feli sifət haqqında ilk məlumat verən böyük türkoloq, professor Mirzə Kazım bəy olmuşdur. O feli sifəti feil kateqoriyasına aid etmişdir. Feli sifəti “причастия” adlandırmış, onun hal, hərəkət və keyfiyyət bildirdiyini göstərmişdir.

Türkoloq Makarov “Татарская Грамматика Кавказского Наречия” adlı

əsərində feli sifət feil bəhsində izah edilir. Müəllif feli sifətin isim kimi də substantivləşərək hallana bilməsini qeyd edir.

H.Mirzəyev qeyd edir ki, Makarovun feli sifətlər haqqındakı məlumatı Kazım bəyə nisbətən daha səthi və müxtəsərdir [13, s.224].

S.M.Qəniyevin “Полнейший самоучитель татарского языка кавказского азербайджанского наречия” adlı kitabında -mı⁴ şəkilçisi haqqında məlumat verir və onun keçmiş zaman bildirdiyini qeyd edir.

Eyni zamanda feli sifət məşhur türkoloq, professor B.Çobanzadə və F.Ağazadənin «Türk Grammeri» adlı kitabında müxtəsər tədqiq olunmuşdur. Kitabda bu mövzu əvvəlkindən fərqli olaraq «feil söz dəyişdirici şəkilçiləri» başlığı altında izah olunur. Müəlliflərin feli sifəti hansı bəhsdə (feil və yə sifət bəhsində) izah etmək istəmələri aydın olmur.

Bir çox dilçi feli sifətlə feildən diizələn düzəltmə sifəti eyni şey hesab etmiş, onların özünəməxsus fərqli xüsusiyyətlərə malik olmasını göstərməmiş və hamısını «feildən əmələ düzəltmə sifət» kimi qiymətləndirmişlər.

M.Hüseynzadənin «Müasir Azərbaycan dili» kitabında feli sifətin tədqiqində feli sifətin uzun müddət «ismi fail», «ismi məful» termini ilə işlənməsi, feil kimi zaman, növ, inkarlıq bildirməsi, onu əmələ gətirən şəkilçilərin bir-birindən fərqli xüsusiyyətlərə malik olması, hətta bunların bir qisminin başqa vəzifə daşması da qeyd edilir. Müəllifin fikrincə feil sifətlər bütün türk dillərinə, eləcə də Azərbaycan dilinə məxsus sifətlərdir.

1954-cü ildə çapdan çıxan «Rus və Azərbaycan dilinin müqayisəli qrammatikası» adlı kitabda feli sifət haqqında məlumat verən S.A. İbrahimov bir il sonra yazdığı «Azərbaycan və rus dillərində feli sifət» adlı məqaləsində də mövzunu izah edir, onun feilə və sifətə oxşar cəhədlərini qeyd edir. Müəllif feli sifətə tərif verərək deyir: «Feli sifət həm felin, həm də sifətin xüsusiyyətlərinə malik olan sözlərə deyilir». Əsərdə müəllif haqlı olaraq feil xüsusiyyətlərini əsasən özündə saxlayan sözləri feil bəhsinə, feil xüsusiyyətini itirən sözləri (feildən diizələn düzəltmə sifəti) sifət bəhsinə daxil etməyin zəruriliyini qeyd edir. Bu təklif bu dövrdə və bundan sonra feli sifət haqqında yazan müəlliflər tərəfindən də irəli sürülür. Müəllif göstərir ki, Azərbaycan dilində feildən əmələ gələn düzəltmə sözlərinin tamamilə sifətə keçməsi üçün dörd şərt olmalıdır: növ, zaman, inkarlıq bildirməməli və isimləri idarə etməməlidir.

Feli sifətlər təyin olunan sözlə yanaşma əlaqəsi əsasında birləşib zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə təsriflənir, növ, təsirlilik, inkarlıq şəkilçilərindən sonra gəlir. Felin leksik mənasını tam dəyişmir, ona görə də formadüzəldici şəkilçilər qrupuna daxil olur: cümlənin isimlə və isimləşən sözlə ifadə olunan üzvünün təyini kimi çıxış edir: bütün bu sifətlər kimi çox asanlıqla isimləşir və cümlənin müxtəlif üzvü vəzifəsində işlənir.

Müasir qaqauz dilində feli sifət xəbərin şəxssiz formalarından biri kimi qiymətləndirilir. Qaqauz dilində feli sifət felin kökünə müxtəlif şəkilçilər artırmaqla əmələ gəlir və digər türk dillərinə nisbətən işlənmə dairəsi məhduddur.

Qaqauz dilində feli sifət çox məhdud dairədə istifadə olunan feil formasıdır. Onlara, əsasən, daha çox yüksək zövqün və xüsusi üslubun göstəricisi olan bədii əsərlərdə rast gəlmək olur.

Türkmən dilində feli sifətlər –an, –en, –yan, –yen, –jak, –jek, –ar, –er, –madık, –medik, –mayan, –meyen, –majak, –mejek, –maz, –mez şəkilçiləri ilə düzəlir. Azərbaycan dili üçün spesifik olan –mı⁴ feli sifət şəkilçisi türkmən dilində arxaik şəkilçi hesab olunur. Qaqauz dilində bu şəkilçiyə nadir hallarda rast gəlinir.

Qeyd etdiyimiz kimi feli sifətlər həm felin, həm də sifətin xüsusiyyətlərini daşıyır:

-Feli sifətlər feillər kimi hərəkət ifadə edir, zaman anlayışına sahibdir, əlaqəli olduğu feilə uyğun olaraq təsirlilik və təsirsizliyə malik olur, özündən əvvəl gələn

isimləri və isimləşmiş digər sözləri bütün hallarda idarə edə bilir, tərz bildirir, şəxs bildirir.

-Feli sifətlər sifətlər kimi əlamət və keyfiyyət bildirir, cümlədə təyin olur, təyin olunanı itirdikdə isimləşir, necə? nə cür? hansı? suallarından birinə cavab olur.

Feli sifətlə feildən düzələn sifətlərin qarışdırılmaması məsələsinə gəlincə isə onları birləşdirən ümumi cəhət hər ikisinin feildən əmələ gəlməsi, əşyanın əlamətini bildirməsi, təyin vəzifəsində işlənməsi, sifətin suallarına verməsi, asanlıqla isimləşməsidir. Feli sifətlərdə isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi feilə xas olan hərəkət, şəxs, növ, zaman inkarlıq, təsirlilik kimi seçiyəvi keyfiyyətlər də vardır. Məhz bu xüsusiyyətlər feli sifətləri feildən düzələn sifətdən fərqləndirir. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq feli sifətlərə bu cür tərif vermək olar: Əşyanın əlamətini bildirən, feil və sifətə xas xüsusiyyətlərə malik olan, cümlədə, əsasən, təyin, substantivləşdikdə isə digər cümlə üzvlərinin vəzifəsində işlənən sözlərə feli sifət deyilir.

РЕЗЮМЕ

Выпускная работа на тему «Причастия в тюркских языках огузской группы» состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы.

В статье исследовались степень изучения этой темы, окончания, участвующие в образовании причастий, их количественные сходства, а также их отличительные черты. Наибольшее внимание в этой главе было уделено степени изучения причастий в каждой из четырёх тюркских языков огузской группы и мнению тюркологов по этому вопросу. Здесь говорится о морфологических особенностях причастий, об их признаках, схожих как с глаголами, так и с прилагательными, об окончаниях, образующих причастие и об их омонимичности с окончаниями глагольных времён.

SUMMARY

In paper it is researched the theme study, the affixes, which form the participles, their quantitative and qualitative analogies, also their difference characteristics. The main problem studied in the first chapter is the participles studied degree in all four Turkish languages of oguz group and the opinions of Turkish linguists about this problem.

There is the morphological characteristics of participles, their verb and adjective indications, and the homonymous characteristics of the affixes which form the participles and the affixes which form the verb tenses. There is studied the own participle affix -an² and the verb tense affixes. Also there is researched the verbal indications of participles such as predicativity, tense category, category of affirmation and negation, category of voices and the adjective indications such as adjective questions, the role in the sentence as attribute, the substantivisation. This characteristics differs the participles from the other unconjugation verb forms.

Açar sözlər: türk dilləri, feli sifət

Key words: Turkish languages, Participle I

Ключевые слова: Турецкий языки, причастия

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, Maarif, 1979, 254 s.
2. Dəmirçizadə O. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1975, 306 s.
3. Əliyev Ə. M. «Müasir türk dilində feili siflərin morfoloji xüsusiyyətləri». Bakı, 1998
4. Xəlilov Buludxan. Türkologiyaya giriş. Bakı, 2006, 384 s.
5. Mirzəyev H. “Azərbaycan dilində feil”. Bakı, 1986, s.232.
6. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II hissə. Morfolojiya. Bakı, 1986, 134 s.
7. Rüstamov R. Ə. Türk dilinin morfolojiyası. Bakı, 2007, 209 s.
8. Rəsulov Ə., Rüstəmov R. Türk dili. Bakı, 2007, 308 s.
9. Zeynalov F. R. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981, 347 s.
10. Ediskun H. Türk Dilbilgisi. İstanbul, 1988, 190 s.
11. Jan Deny. Türk dili qrameri. İstanbul, 1941, 1142 s.
12. Muharrem Ergin. Türk dil Bilgisi. İstanbul, 1983, 407s.
13. Tahir Nejat Gencan. Dilbilgisi. İstanbul, 1979, 640 s.
14. Zeynep Korkmaz, Şekil Bilgisi. Ankara, 2009, 1224 s.
15. БАСКАКОВ Ф.Н. ПРЕДЛОЖЕНИЕ В С ОВРЕМЕННОМ ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ. Москва, 1984
16. КОНОНОВ А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка; Москва- Ленинград, 1988, 580 s.
17. www.diledebiyat.com
18. www.turkcede.org

TÜRK DİLLƏRİNDƏ HƏRƏKƏT FEİLLƏRİNİN TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözləri: türk dilləri, hərəkət feili, tədqiq tarixi, müxtəlif sistemli dillər

Hərəkət feillərinin dildə kəsb etdiyi əlamətlərin həddən artıq çoxluğu onun hərtərəfli tədqiqinə imkan yaratmış, hərəkət feillərinin dil səviyyələri ayrı-ayrı dillərin, o cümlədən müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında öyrənilmişdir.

«Hərəkət feilləri» anlayışı rus dilçiliyində müxtəlif terminlərlə ifadə olunmuşdur: «глаголы перемещения» (M.Sırbu, A.V.İsaçenko, E.U.Bloqov), «глаголы передвижения», «глаголы движения» (V.P.Suxotin, A.F.Atrohenko və b.)

Çuvaş dilçisi T.Vasilyeva «двигаться» feilinin çoxmənalılığını nəzərə alaraq «глаголы движения» terminindən istifadəni təklif edir (6, 4).

Türk dillərində hərəkət feillərinin, əsas etibarilə, leksik-semantik inkişafı izlənilmişdir (2; 3). Eyni zamanda türkologiyada hərəkət feilləri müxtəlif sistemli dillər əsasında müqayisəli-qarşılaşdırma planında da öyrənilmişdir (10, 32; 5, 35-60; 8, 27-34).

Türkologiyada N.K.Dmitriyev, N.A.Baskakov, L.N.Xaritonov hərəkət feillərinin leksik-semantik qruplarını müəyyənləşdirmiş, hərəkət feillərini təsvir etmiş, onların söz yaradıcılığı prosesindəki rolunu dəqiqləşdirmişlər (9, 132-201; 4, 352-387).

Görkəmli türkoloqlar N.K.Dmitriyev, V.M.Çistyakov və N.Z.Bakeyevanın 1952-ci ildə dərc edilmiş birgə məqalələrində tatar və rus dillərində feillərin semantikasını müqayisəli şəkildə araşdırılmış, feillər müxtəlif semantik qruplara bölünmüş, hər qrupu səciyyələndirən əlamətlər müəyyən edilmişdir (1, 16). Bu məqalə hərəkət feillərinin öyrənilməsinə yönəlmiş ilk təşəbbüslərdən biri kimi böyük əhəmiyyət daşıyır.

E.R.Tenişevin tədqiqatları da feillərin leksik-semantik baxımdan qruplaşdırılması istiqamətində uğurlu tədqiqat işi hesab edilə bilər. G.R.Tenişev türk dillərində feilin digər leksik-semantik qrupları içərisində hərəkət feillərinin yerini və mövqeyini açıqlamış və ümumi təsnifat aparmışdır. Müəllif hərəkət feillərini iş və vəziyyət feilləri ilə əlaqələndirmiş, onların sıx şəkildə bağlı olduğunu vurğulamışdır. O, hərəkət feillərini ümumi mənalı və xüsusi mənalı olmaqla fərqləndirmişdir. G.R.Tenişevin təsnifatında ümumi mənalı hərəkət feilləri qrupuna semantik cəhətdən bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən feillər, xüsusi mənalı hərəkət feilləri qrupuna isə hərəkətin tərzini, tempini bildirən feillər daxil edilir (11, 232-293).

N.Z.Hacıyeva və A.A.Koklyanovanın “Türk dillərində nitq feilləri” adlı əsəri də feillərin leksik-semantik qruplarından biri olan nitq prosesi ilə bağlı feillər və onların leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinin izahı baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Türk dillərində hərəkət feillərinin tədqiqi tarixindən söhbət açarkən, A.A.Yuldaşevin türk dillərinin materialları əsasında yazdığı “Hissi qavrayış feilləri” adlı məqaləsini də xatırlatmalıyıq. Burada da təfəkkürlə bağlı feillərin bir hissəsini özündə birləşdirən qavrayış prosesi ilə bağlı feillər semantik və qrammatik baxımdan geniş təhlil edilmiş, onlara məxsus spesifik semantik əlamətlər və funksional xüsusiyyətlər dil faktları əsasında araşdırılmışdır. Tədqiqatçı bu zaman bilavasitə həmin yarımqrupa daxil olan feillərin dilin ayrı-ayrı üslublarında və müxtəlif məqamlarda işlənməsi zamanı özünü göstərən səciyyəvi əlamətlərə xüsusi diqqət yetirmiş, onların sintaktik mövqeyi haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Bu isə müəyyən leksik-semantik qrupa daxil olan feillərin əsas xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasına, onlara xas əlamətlərin müəyyənləşdirilməsinə bilavasitə kömək etməklə bütövlükdə dilin leksik qatının təsnif olunmasında əhəmiyyətli rolu ilə seçilir (12, 294-322).

Ümumən, türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin feillərində özünü

göstərən leksik-semantik məzmun, onların əsas xüsusiyyətləri haqqında, habelə bu qruplardan biri olan hərəkət feilləri və onların dildəki mövqeyi, morfoloji quruluşu, mənası, leksik və sintaktik funksiyaları haqqında daha geniş və əhatəli məlumat V.F.Veşilovanın “Türk dilində hərəkət feilləri” adlı məqaləsində rast gəlmək olar. Şərti olaraq üç bölmədən ibarət olan bu məqalədə müəllif türk dili feillərinin leksik-semantik baxımdan dörd qrupunu (hərəkət, iş, həyati proses və təbiət hadisələrini bildirən feillər) müəyyənləşdirir və bu feillərin morfoloji quruluşu, qrammatik xüsusiyyətləri və leksik mənası haqqında müfəssəl məlumat verir. O, hərəkət feillərini subyektin məkanda (fəzada) yerdəyişməsi ilə bağlayır, leksik mənasına xüsusi diqqət yetirməklə hərəkət feillərini dörd qrupa bölür: 1) Hərəkətin istiqamətini bildirmədən onun icra tərzini ifadə edən feillər; 2) Ancaq hərəkətin istiqamətini bildirən feillər; 3) Hərəkətin həm istiqamətini, həm də icra tərzini bildirən feillər; 4) Hərəkətin nə istiqamətini, nə də icra tərzini ifadə edən feillər (7, 101-116).

V.F.Veşilova türk dillərindəki hərəkət feillərini morfoloji strukturuna görə kök feillər, düzəltmə (adlardan düzələn) feillər və mürəkkəb feillərə bölmüş, onların spesifik əlamətləri haqqında konkret dil materialları üzrə ətraflı söhbət açmışdır. Düzəltmə quruluşlu hərəkət feillərinin isimdən, sifətdən və nidalardan yarandığını qeyd edən tədqiqatçı, düzəltmə hərəkət feillərinin əmələ gəlməsində iştirak edən sözlərin feilin ifadə etdiyi hərəkət prosesinin mənasını bu və ya digər cəhətdən konkretləşdirdiyini, onu müxtəlif cəhətdən aydınlaşdırdığını göstərməklə həmin feillərin də altı qrupunu müəyyənləşdirmiş, doğru olaraq yazmışdır ki, bu tipli feillərin yaranmasında iştirak edən adlar fərqli mənə kəsb etdikdə hərəkət anlayışı mürəkkəb feillərlə ifadə olunur və bu cür feillərin yaranmasında köməkçi və ya müəyyən məqamlarda həm müstəqil, həm də köməkçi feil kimi işləyə bilən sözlər iştirak edir. Türk dillərində hərəkət feillərini araşdıran tədqiqatçı, eyni zamanda onların qrammatik xüsusiyyətləri haqqında da məlumat vermiş, bu tipli feillərin, əsasən, məkani hallarla bağlı olduğunu, bu və digər hərəkətlərin müəyyən məkan daxilində baş verdiyini önə çəkmiş, bu zaman onların qrammatik mövqeyinə də aydınlıq gətirmişdir. Bu isə türk dillərində hərəkət məzmunlu feillərin qrammatik xüsusiyyətləri haqqında daha geniş məlumatın əldə olunmasına imkan yaradır.

Müəllifin adı çəkilən məqaləsində hərəkət feillərinin leksik mənasına da xüsusi diqqət yetirilmiş, N.K.Dmitryev, V.M.Çistyakov, N.Z.Bakeyevanın fikirlərinə əsasən onlar hərəkətin istiqamətini və vasitəsini bildirən feillər olmaqla iki qrupa bölünmüşdür. Müəllif hərəkət feillərini bu şəkildə qruplaşdırmaqla onun haqqında daha geniş məlumat vermiş və gələcəkdə bu sahədə aparılacaq tədqiqatları müəyyən qədər istiqamətləndirmişdir.

V.F.Veşilovanın türk dilində hərəkət feilləri ilə bağlı apardığı bu araşdırma elmi və nəzəri baxımdan çox əhəmiyyətli olmaqla digər türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində də hərəkət feillərinin semantik baxımdan daha ətraflı və elmi şəkildə araşdırılması üçün dəyərli elmi mənbə rolunu oynaya bilər. Lakin V.F.Veşilovanın tədqiqatlarında mübahisə doğuran bəzi məqamlar da vardır ki, bunu nəzərə alan H.K.Quliyevin həmin araşdırmadakı «həyati prosesləri ifadə edən feillər» adlandırılan qrupun fərqləndirilməsinə etirazlı haqlı sayıla bilər: «Bizim fikrimizcə, “həyati proses feilləri” termini bu məqamda uğursuz seçilmişdir, çünki hərəkət, iş feilləri və digər feillər də həyati proses məzmununu ifadə etdikləri üçün onlar da bu qrupa daxil edilə bilər».

Hərəkət feillərini ayrı-ayrı türk dillərinin materialları əsasında K.Xalikov da tədqiq etmişdir. V.V.Kulmaqemetovanın tədqiqatında isə hərəkət feilləri ilə iş feilləri bir-biri ilə qarışdırılmışdır.

Hərəkət feillərinin qrup şəklində olan həcmi müxtəlif kriteriyaları təyin edir. Bir

qrup dilçilər (A.A.Şaxmatov, A.V.İsaçenko, A.A.Potebnya) həmin feillərin əsasında semantik və morfoloji uyğunluğun (korrelyasiya) mövcud olduğunu isbatlayır; digər qrup dilçilər (X.Vostokov və b.) hərəkət feillərini subyektin məkana münasibəti ideyası ilə əlaqələndirir. Üçüncü qrup tədqiqatçılar isə (L.P.Klimenko, N.S.Dmitrieva, R.İ.Sirota və b.) hərəkət feillərinin əsasında semantik sözyaradıcılığı və sintaktik əlamətlərin dayandığını bildirirlər.

Hərəkət feillərinin növləri ayrı-ayrı türk dillərində müxtəlif cür qruplaşdırılır. Məsələn, T.Vasilyevanın namizədlik dissertasiyası müasir çuvaş dilində hərəkət feillərinin leksik sistemdə yerinə, struktur-semantik təşkilinə, sintaqmatik xüsusiyyətlərinə və sözyaradıcılığı tiplərinə, cümlə strukturunda hərəkət feillərinin yaratdığı əlaqəyə, söz birləşmələrinin yaranmasındakı roluna həsr edilmişdir.

Qazax dilçisi M.Orazov qazax dilindəki feilləri semantik cəhətdən təsnif etmiş və hərəkət feillərini semantik baxımdan 9 qrupa bölmüşdür. Müəllif hərəkətin yerdə, suda, havada baş verdiyini göstərmiş, onun istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. M.Orazovun tədqiqatında hərəkət feillərinin 20 kiçik qrupunun mənası, valentlikləri və etimologiyası təhlil edilmişdir.

A.Salkalamanidze özbək dilindəki feilləri semantik – sintaktik cəhətdən iki qrupa bölür. 1) semantik əlaməti istiqamətlənmiş hərəkətlərlə fərqlənən feillər; 2) semantik əlaməti istiqamətlənməmiş hərəkətlərlə fərqlənən feillər. Birincidə hərəkətin üsulu, sürəti və manerası əsas götürülür. Həmçinin bu qrupa qeyri-ixtiyari hərəkətlər, diferensial əlamətli dinamik feillər daxil edilir. Belə feilləri subyekt (mütləq) feillər də adlandırmaq olar. İkinci qrupda isə ümumi semantik əlamətinə görə birləşmiş hərəkət obyektin müəyyən sahədə yerdəyişməsinə bildirir.

Qazax dilçisi S.Maralbayeva intensiv hərəkətləri ifadə edən feilləri öyrənmişdir. O, hərəkət feillərini funksional-semantik aspektdə tədqiq etmişdir. S.Maralbayevanın tədqiqatında həmin feillərin mahiyyəti və təbiəti təyin edilmiş, əsas xarakterik əlamətləri göstərilmiş, semantik strukturu müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda intensiv hərəkət feillərinin hər bir semantik tipi səciyyələndirilmiş, dil sistemində, həmçinin funksional planda intensiv hərəkətləri ifadə edən feillərin ifadə vasitələri konkretləşdirilmişdir.

N.Hacıeminoğlu «Türk dilində yapı bakımından fiiller» adlı kitabında türk dilinin feillərini semantik prinsipə görə 4 qrupa ayırır ki, bunlardan biri də «hareket bildiren fiiller»dir.

Uyğur dilçisi V.Maxpirov yazır ki, uyğur dilində feillərin leksik- semantik qrupları içərisində hərəkət feillərinin öz yeri var. Bu dildə hərəkət feilləri qədim və sadə tiplərini qoruyub saxlamışdır. Məs.: *k ə l, k ə t, ç ü ş (düş), b a r, m i n, k a y t, u ç, a k, a ç* və s. Bu dildə qədim sinkretik əsas *m a n* (addım, addımlamaq, getmək (DTS) öz varlığını və feili mənasını olduğu kimi saxlamışdır. Ümumtürk feil kökü olan *k a y t* feili ilə yanaşı, *y a n* (DTS: yan) feili də işlənməkdədir. Hazırda *n a n, ç a n* formalarına tuvin, altay, xakas, şor dillərində rast gəlirik. Qədim türk lüğətində işlənmiş *t o l ğ a* hərəkət feilinə *t o l ğ a k, ç o l ğ a* variantlarında təsadüf olunur.

Azərbaycan dilçiliyində feillərin leksik-semantik baxımdan qruplaşdırılmasına ilk dəfə “Azərbaycan dilinin qrammatikası” adlı kitabda rast gəlirik. Burada feillər leksik-semantik baxımdan beş qrupa bölünür: hərəkət feilləri, iş feilləri, nitq feilləri, təfəkkür, görmə və eşitmə prosesi ilə bağlı olan feillər və hal-vəziyyət feilləri Bu bölgü və bölgülər haqqında verilmiş izahatlar bu bölmənin müəllifinin “Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya (1980)” əsərinin uyğun bölməsində müəyyən fərqlərlə təkrar olunur və qeyd edilir ki, “Feillərin lüğəvi məna qruplarına verilən bölgülərin müxtəlifliyi feillərin zəngin məna xüsusiyyətlərinə malik olması ilə əlaqədardır”. Doğrudan da Azərbaycan dilindəki feillər özünün müxtəlif xüsusiyyətləri, bu xüsusiyyətlərin zənginliyi ilə

seçildiyindən və təsnifat çox zaman tədqiqatçının subyektiv mülahizələrinə və intuisiyasına görə aparıldığından fərqli sayda leksik-semantik qruplar müəyyənləşdirilir.

Bu nəşrdə “Feillərin lüğəvi mənə qrupları” adlanan yarımbaşlıqda kitabın ilk nəşrindən sonra bu sahə ilə bağlı aparılan tədqiqatlar haqqında da qısa məlumat verilmiş, onların bəzilərində bu bölgüyə əlavələrin edildiyi bildirilməklə, feillərin lüğəvi mənə qruplarının əksər əsərlərdəki bölgüsünün daha çox şərti səciyyə daşdığı göstərilmişdir: feillərin lüğəvi mənə qruplarına verilən bölgülərin müxtəlifliyi feillərin zəngin mənə xüsusiyyətlərinə malik olması ilə əlaqədardır. Odur ki, istər yuxarıda adları çəkilən əsərlərdəki, istərdə də bir qədər aşağıda verəcəyimiz bölgü şərti səciyyə daşıyır.

Azərbaycan dili feillərinin semantikasının tədqiqinə xüsusi araşdırma həsr etmiş S.Ə.Rzayev də yuxarıdakı təsnifata əlavə bir fikir söyləyə bilməmiş, özündən əvvəlki fikirləri təkrarlamaqla kifayətlənmişdir.

S.Ə.Rzayev Azərbaycan dilindəki feilləri aşağıdakı qruplara bölmüşdür: nitq feilləri, təfəkkür feilləri, görmə feilləri, eşitmə feilləri, vəziyyət bildirən feillər, fəaliyyət feilləri, hərəkət feilləri, yerdəyişmə feilləri.

Bu bölgü feillərin leksik-semantik mənə qruplarını nisbətən əhatəli şəkildə əks etdirsə də, yerdəyişmə feillərinin ayrıca bir qrup kimi verilməsinə və ona aid misal kimi verilən feilləri bir qrupda birləşdirməyə o qədər də ehtiyac duyulmurdu. Çünki bu feillərin “bir qismi hərəkət, bir qismi isə iş feillərindən başqa bir şey deyildir”.

H.Quliyev S.A.Rzayevanın feillərə verdiyi bu semantik bölgünü yarımçıq hesab edir. İlk növbədə ona görə ki, bu bölgü heç də feillərin hamısını əhatə etmir. Digər tərəfdən, həmin bölgüdə bir sıra dolaşlıqlar da vardır. Belə ki, görmə feilləri və eşitmə feilləri hissiyat üzvlərinin fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Hissiyat üzvləri göz və qulağın fəaliyyətini bildirir. Bu hissiyyat orqanları vasitəsilə əşya və hadisələr qavranılır, insan onlar haqqında müəyyən təsəvvürlərə malik olur. Belə olduqda, görmə və eşitmə feilləri hissi qavrama feilləri qrupunun yarımqruplarını təşkil edir.

Feillərin leksik-semantik qrupları haqqında təsnifatlara başqa meyarla yanaşan Q.Cəfərov isə Azərbaycan dilində feillərin on qrupunu müəyyənləşdirmişdir. Bu qrupların həm adları, həm də onların semantikasi əksər bölgülərdən xeyli fərqlənir. Belə ki, müəllif Azərbaycan dili feillərini semantik baxımdan aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır: 1) bioloji və sosioloji hərəkət bildirən feillər; 2) təbii ehtiyac bildirən feillər; 3) yaş və boy dəyişikliyi ilə bağlı olan feillər; 4) ağıllamaq və gülməklə bağlı olan feillər; 5) görmə, eşitmə və nitq feilləri; 6) psixi fəaliyyətlə bağlı olan feillər; 7) hərəkət feilləri; 8) mübadilə və oyun bildirən feillər; 9) temperatur dəyişikliyi bildirən feillər; 10) yanma ilə bağlı olan feillər.

Bu əsərdə feillərin leksik-semantik mənasının müəyyənləşdirilməsi xeyli fərqli meyarlarla aparılır və verilən dil nümunələrinin daha çox hissəsini mürəkkəb quruluşlu, söz birləşməsi şəklində olan feillər təşkil edir. Q.Cəfərovun bölgüsündə bəzən düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu feillər də nümunə kimi verilir.

Bütün qeyd edilənlərlə yanaşı, bir çox digər tədqiqat əsərlərində də bu və ya digər məqsədlərlə feillərin leksik-semantik qrupları haqqında məlumat verilmiş, müxtəlif sayda qruplar və yarımqruplar müəyyənləşdirilmişdir. Bu bölgülər və təsnifatlar haqqında və onların araşdırılması zamanı hansı meyarlardan çıxış edilməsi, qanəedicilərin və çatışmayan cəhətləri haqqında yeri gəldikcə öz fikrimizi bildirəcəyik.

Azərbaycan dilçiliyində N.Məmmədov feillərin leksik sinonimliyindən bəhs edən əsərində feilin leksik-semantik qrupları əsasında yaranan sinonimlər sırasında hərəkət feillərinin də sinonimliyini tədqiq etmişdir. Müəllif hərəkət feillərinin semasioloji tərəfinə də toxunaraq, göstərmişdir ki, hərəkət feillərinin sinonimliyi ümumi və xüsusi mənalı feillərin semantik münasibətlərində daha qabarıq şəkildə əks olunur. Bu cəhətdən *getmək*, *çıxmaq*, *çatmaq*, *axmaq* kimi feillərin semantik xüsusiyyətləri

səciyyəvidir.

Azərbaycan dilçisi H.Quliyev «Türk dillərində feilin semantikasını» adlı dissertasiyasında hərəkət feillərini oğuz qrupu türk dillərinin materialları əsasında müqayisəyə cəlb etmiş, təsnifatı, əsasən, hərəkət vasitələrinə (ayaqla, maşınla və s.) görə aparmışdır.

Ümumiyyətlə, aparılan müqayisələr hərəkət feillərinin leksik-semantik mənaları nəzərə alınaraq onların yarımqruplarının müəyyənləşdirilməsi məsələsinin daha dəqiq və elmi şəkildə H.K.Quliyevin tədqiqatlarında öz əksini tapdığını göstərir. Müəllifin 1998-ci ildə nəşr edilmiş “Türk dillərində feilin semantikasını” adlı əsərində hərəkət feillərinin altı qrupu, Azərbaycan, rus, ingilis və alman dillərinin materialları əsasında hazırladığı “Müxtəlif sistemli dillərdə feilin semantik təsnifatı” adlı əsərində isə on bir qrupu qeyd edilmişdir. Eyni kitabında H.Quliyev Oğuz qrupu türk dillərində hərəkət feillərinin də semantik təsnifatını vermiş, onları semantik-sintaktik aspektdə təhlil etmişdir.

Müəllif oğuz qrupu türk dillərinin təhlili əsasında özündən əvvəlki bir çox araşdırmalara da müraciət etmiş, hərəkət feillərinin icra istiqamətlərini nəzərə almaqla bölünən üfüqi və şaquli hərəkət feilləri qrupunu deyil, V.F.Veşilovanın yuxarıda qeyd edilmiş bölgüsünə əsaslanmaqla həmin feillərin yarımqruplarını da müəyyənləşdirmişdir.

H.Quliyev V.F.Veşilova tərəfindən verilmiş semantik bölgünü düzgün və əhatəli bölgü hesab edərək, təsnifatın aşağıdakı yarımqruplar üzrə aparılmasını məqsədəuyğun sayır:

1) Hərəkətin üsulunu (vasitəsini) bildirən hərəkət feilləri. Tədqiqatçı bu yarımqrupa yüyürmək, üzmək, sıçramaq, sürüşmək, iməkləmək feillərini daxil edir.

2) Hərəkətin istiqamətini bildirən hərəkət feilləri. Bu yarımqrupa gəlmək, getmək, qayıtmaq, keçmək, qonmaq, irəliləmək, enmək, yetmək, köçmək, yönəlmək, yaxınlaşmaq, uzaqlaşmaq, girmək, çıxmaq, düşmək feilləri aid edilir.

3) Hərəkətin üsulunu (vasitəsini) və istiqamətini bildirən hərəkət feilləri. Bu yarımqrupa düşmək (hərəkət vasitəsi ayaq, hərəkətin istiqaməti aşağı) dırmaşmaq (hərəkətin vasitəsi ayaq, istiqaməti yuxarı) feilləri aiddir.

4) Mücərrəd mənalı hərəkət feilləri. Bu yarımqrupa isə qımıldanmaq, tərپənmək, gəzmək feilləri aid edilir.

Misallardan da görüldüyü kimi, burada da aparıcı semantika hərəkətin istiqaməti və vasitəsi olduğundan digər növ hərəkət feillərinin mənasını da özündə birləşdirir və istiqamət məzmununu əsas rol oynayır. Digər növ hərəkət feillərini də istiqamət semantikalı feillər bu və ya digər dərəcədə özündə ehtiva etmiş olur. Lakin müəllifin qeyd etdiyi sonuncu yarımqrupun nə üçün mücərrəd mənalı hərəkət feilləri adlandırması məlum olmur. Mücərrəd anlayışı altında bu qrupda hansı hərəkət feillərinin nəzərdə tutulduğu dəqiq bilinmir.

Hərəkət feillərinin bir sıra xüsusiyyətləri gənc Azərbaycan tədqiqatçılarından Aytən Allahverdiyevanın filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim etdiyi “Üfüqi hərəkət bildirən feillərin semantik və qrammatik xüsusiyyətləri (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında)” adlı dissertasiyasında da öz əksini tapmışdır (1). Tədqiqatçı qeyd edir ki, Azərbaycan dilindəki hərəkət feillərinin semantikasını ilə bağlı aparılmış araşdırmaları və irəli sürülən mülahizələri nəzərə almaqla, eyni zamanda dil faktlarının təhlil edilməsi nəticəsində bu qənaətə gəlmək olar ki, hərəkət feillərinin leksik-semantik məzmun baxımından qruplaşdırılması zamanı onların icra istiqaməti daha çox nəzərə alınmalı, hərəkət feillər üfüqi və şaquli istiqamətdə icra edilən hərəkətlər kimi qruplaşdırılmışdır. Digər bütün hərəkət məzmunlu feilləri məhz iki qrupda birləşdirmək və onların ifadə imkanlarını daha aydın

şəkildə üzə çıxarmaq mümkündür. Bu, həm də hərəkət feilləri haqqında tam və əhatəli təsəvvür etməyə, bu tip feillərin elmi və praktik baxımdan daha doğru izah olunmasına yaxından kömək edə bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyeva A.E. Üfüqi hərəkət bildirən feillərin semantik və qrammatik xüsusiyyətləri (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında). Fil. elm. fəl. dok. ...dis. Bakı, 2009, 134 s.
2. Budaqova Z.İ. Feilin lüğəvi mənalari//Müasir Azərbaycan dili. 2-ci hissə, Bakı, "Elm", 1980, s. 196-236
3. Ələkbərov A.Q. Feillərin sinonimliyi // Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, Elm, 1985, s. 71-94
4. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. ч. 2. Фонетика и морфология. М., Изд-во АН СССР, 1962, с. 352-387.
5. Васильев Л.М., Ибрагимова В.Л. Синонимика глаголов перемещения в русском и башкирском языках. -Учен. зап. Башк. гос. ун-т, 1968, вып. 23, сер. филол. наук, № 10, с. 35-60.
6. Васильева Т.Н. Глаголы движения в современном чувашском языке. Автореф. дис. ...кан. филол. наук. Уфа, 1980, 25 с.
7. Вешилова В.Ф. Глаголы движения в турецком языке. // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. т. 4. Лексика, М., 1962, с. 101-115
8. Гарипова Н.Д., Хасанова Д.М. К сопоставительной характеристика русских и башкирских глаголов движения и положения в пространстве// Учен. Зап. Башк. Гос. Ун-т, 1968, вып. 28, сер. филол. наук, № 10, с. 27- 34.
9. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М., Л., Изд-во АН СССР, 1948, с. 132-201
10. Саттарова М.Р. Сопоставительное изучение лексико-семантической сферы глаголов движения в русском и узбекским языках. Автореф. дис. ...кан. филол. наук. Казан, 1967, 20 с.
11. Тенишев Э.Р. Глаголы движения в тюркских языках. - Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961, с. 232-293
12. Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. М., «Наука», 1965, 284 с.

Шахла Ширалиева

Вопросы изучения глаголов движения в тюркских языках

В статье рассматриваются вопросы изучения глаголов действия в тюркских языках. Анализируются точки зрения известных тюркологов, которые изучали эти глаголы в сравнительно-сопоставительном плане. Такие тюркологи, как Н.К.Дмитриев, Н.А.Баскаков, Л.Н.Харитонов в своих работах показали функционально-семантические особенности глаголов действия, виды действия и их выражение посредством глаголов. Г. Тенишев в своих работах исследовал лексико-семантические группы глаголов.

Ключевые слова: тюркские языки, глагол движения, история исследования, разносистемные языки

Questions of studying of verbs of action in Turkic languages

In article questions of studying of verbs of action in Turkic languages are considered. The points of view known scientists which studied these verbs in the rather-comparative plan are analyzed. Such scientists as in the works is functional-semantic features of verbs of action have shown N.K.Dmitriev, N.A.Baskakov, L.N.Haritonov, kinds of action and their expression by means of verbs. G.Tenishev in the works investigated lexico-semantic groups of verbs.

Keywords: Turkic languages, a verb of motion, history of the research, different systems languages

TÜRK DİLÇİLİYİNDƏ ŞƏRT CÜMLƏLƏRİNİN YERİ MƏSƏLƏSİ

Türk dilçiliyində mübahisəli şəkildə qalan məsələlərdən biri şərt məzmunu verən *-sa, -se* şəkilçisinin köməyi ilə formalaşan cümlələrdir. Aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək: *Yalnız babamın yüzündeki birden tutuşan bu sevinç şimşəğine tanık olsaydın hemen anlardın ki o dakikayı tamamilə yaşatabilmek için her şeye karar verecektim; Eğer biri gelecek olursa ben sana gazeteye ait bir şey sormak için gelmiş gibi yapacağım; Ayaşlı bu senede o daireyi tutabilse idi üç ay daha eşyayı orada bırakacaktım; Güllerini bu kadar sevmese bunu yapmazdı; Normal bir insan hangi milletin terbiyesini almışsa, ancak onun mefkuresine çalışabilir.*

Azərbaycan dilçiliyində "şərt budaq cümləsi" adlandırılan bu cümlələr türk dilçiliyində "şart cümləsi" adı altında öyrənilir. Türk dili tədqiqatçıları arasında bu qrupa daxil olan cümlələrə münasibət birmənalı deyil. Belə ki, tədqiqatçıların bir qismi bu tip cümlələri mürəkkəb cümlə hesab etsə də, digərləri *-sa, -se* şəkilçisinin köməyi ilə formalaşan bu cümlələri sadə cümlə hesab edir. Qeyd etmək lazımdır ki, türk dilçilərinin böyük qismi (M.Ergin, V.Hatiboğlu, T.N.Gencan, R.Şimşək, H.Dizdaroğlu, M.Mansuroğlu, H.Ediskun, S.Güneş, Y.Yörük, M.Karaörs və başqaları) bu qəbildən olan cümlələri mürəkkəb cümlə kimi qəbul edir. M.Erginə görə, türk dilindəki mürəkkəb cümlələr (birleşik cümle) üç qrupa ayrılır: şərtli birleşik cümle, ki'li birleşik cümle və iç içe birleşik cümle (9, 404). Tədqiqatçı "şərtli birleşik cümle" ilə bağlı yazır: "Bu mürəkkəb cümlə türkcənin əsil mürəkkəb cümləsidir. Lap əvvəldən türkcədə vardır. Əsası şərt formasının şərt ifadəsinə dayanır. Şərt forması felin bütün təsriflənin formalarının əksinə olaraq hökm ifadə etmir, bitmiş bir hərəkəti göstərmir. Bu səbəbdən də müstəqil cümlə əmələ gətirmir.⟨...⟩ Şərt formasının bu vəziyyəti onun yaratdığı cümlələrin müstəqil olmasına imkan vermir və onları əsas cümləni tamamlayan köməkçi cümlə halına salır" (9, 405). M.Ergin "şərtli birleşik cümle"nin quruluşu məsələsinə də toxunur: "Şərtli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə əvvəl, baş cümlə isə sonra gəlir ki, bu da türk dilinin əsas ünsürün yardımçı ünsürdən sonra işlənməsi prinsipinə uyğundur. Baş cümlənin sonra gəlməsi əsas etibarlı ilə predikatının sonra gəlməsidir. Yəni şərt cümləsi bütün baş cümlədən əvvəl gələ bildiyi kimi (bu, normal haldır), predikatından əvvəl gəlmək etibarlı ilə baş cümlənin arasına da girə bilər: *Hava güzel olursa biz yarın gezmeğe gideceğiz; Biz yarın, hava güzel olursa gezmeye gideceğiz* və ya *biz yarın hava güzel olursa gezmeye gideceğiz* misallarında olduğu kimi. Bu mürəkkəb cümlələrdə *hava güzel olursa* və ya *yarın hava güzel olursa* şərt cümlələri budaq, *biz yarın gezmeğe gideceğiz* cümləsi baş cümlədir" (9, 405). M.Karaörs də müasir türk ədəbi dilindəki mürəkkəb cümlə probleminə M.Ergin kimi yaxınlaşır. O, türk ədəbi dilindəki cümlələri quruluş baxımından iki yerə - sadə və mürəkkəb cümlələrə - ayırdıqdan sonra şərt cümlələrini mürəkkəb cümlələrin tərkibində "şərtli birleşik cümle" adı altında verir (17, 45).

Türk dilçilərindən T.N.Gencan da *-sa, -se* şəkilçiləri ilə formalaşan sintaktik bütövü şərt cümləsi kimi qəbul edir. Tədqiqatçı türk dilindəki cümlələri quruluş baxımından üç yerə (yalınç önerme, bağımsız önermelerden birleşmiş tümce, bileşik tümce) ayırır və sonuncunun tərkibində "şart cümləsi"nin də (müq. et: *Hava güzelse, işiniz de yoksa kira çikalım*) də yer aldığı göstərir (10, 147-165).

R.Şimşək də tərkibində şərt cümlələri olan cümlə tipini mürəkkəb cümlələrə aid edir. Tədqiqatçı müasir türk ədəbi dilindəki cümlələri təsnif edərkən tərkibində şərt cümləsi, eləcə də feili sifət, feili bağlama və məsdər tərkibləri olan cümlələri mürəkkəb cümlə tipinə aid edir. Müq. et: *Hükümet bağlamazsa, Meclis bağlar!* (20, 260).

M.Mansuroğlu türk dilindəki şərt cümlələrini mürəkkəb cümlə hesab edir. Onun fikrincə, türk dilindəki budaq cümlələr içərisində yalnız şərt cümlələrini əsil türk mənşəli cümlə quruluşu hesab etmək olar. Digər cümlə quruluşları isə yad dillərin təsiri altında uyğurların dönməindən türk dilində görünməyə başlamışdır. Tədqiqatçı qədim və orta əsrlər türk yazılı abidələrinin dilindən gətirdiyi bir çox misallarla (müq. et: *Ol yirgerü barsar türk budun ölteçisen* "O yerə getsən, türk xalqı, öləcəksən"; *Tapuğçı yanılsa, okıtğu kerek* "Xidmətçi yanılsa, çağırmaq gərəkdir"; *Kim anı binden seçerse, ol bayık düşmenümdür* "Kim onu məndən seçərsə (ayırarsa), o mənim açıqca düşmənimdir" və s.) bu fikrini sübut etməyə çalışır (18, 61).

Şərt cümlələrini mürəkkəb cümlə hesab edən tədqiqatçılardan biri də T.Banquoğludur. Tədqiqatçı türk dilçiliyində "şartlı birləşik cümlə" termini ilə ifadə olunan cümlə tipini "şart cümləsi" adlandırır və onun iki növünün olmasını - "olağan şart cümləsi" və "olmayası şart cümləsi" göstərir (5, 549). Şərt cümlələrinə uyğun yanaşmaya H.Ediskunun əsərində də rast gəlirik. Onun fikrincə, şərt cümlələri (şartlı birləşik cümlələr) türk dilinin ən qədim cümlə tiplərindən biridir və türk dilinin ən qədim yazılı abidələrindən olan Orxon abidələrində də bu cümlə tipi geniş şəkildə müşahidə olunur. Müq. et: *Kül tigin yok ersər kop ölteçi ertiniz* "Kül tigin olmasaydı hamınız öləcəkdiniz" (8, 384). Qazax dilindəki mürəkkəb cümlə tipləri ilə türk dilindəki mürəkkəb cümlə tiplərini bir-biri ilə müqayisə edən E.Ayan da şərt cümlələrini mürəkkəb cümləyə aid edir. O bu qəbildən olan cümlələri "şartlı birləşik cümlə" adlandırır. Tədqiqatçıya görə, bu cümlələr -sa, -se şəkilçisinin köməyi ilə əmələ gəlir və müstəqil şəkildə hökm ifadə edə bilmir. Bu tip cümlələr baş cümlənin xəbərinə bağlanaraq hökm ifadə edirlər (4, 629). Uyğun mövzuda tədqiqat apararı N.Birayın fikrincə, bu tip cümlələrdə budaq cümlə baş cümlənin xəbərinin ifadə etdiyi hökmü müəyyən şərtə bağlayır, baş cümləni zaman, şərt, səbəb və bənzətmə mənaları ilə tamamlayır (6, 288).

Türk dilçiliyində -sa, -se şəkilçiləri ilə düzələn budaq cümlələri H.Develi ayrıca tədqiq etmişdir. O da digər tədqiqatçılar kimi -sa, -se şəkilçiləri ilə düzələn cümlələri əsil türk mənşəli budaq cümlə quruluşu hesab edir. H.Develi bu münasibətlə yazır: "Türkcənin başqa bir dilin cümlə quruluşundan təsirlənməyən əsil cümlə quruluşu xəbərini -sa şəkilçisinin təşkil etdiyi bir budaq cümlə ilə bunun mənasını şərt, istək və s. yönlərdən əhatə etdiyi bir baş cümlədən əmələ gələn mürəkkəb cümlələrdir. Bu mürəkkəb cümlə tipi qədim türk dövründən bəri geniş istifadə dairəsinə malikdir. Xüsusilə buddist və manixey mədəniyyətlərinin təsiri altında olan qədim uyğurca dövründə yad dillərdəki cümlə quruluşlarının qarşılığı kimi -sa morfemi ilə qurulan cümlələrə əlavə funksiyalar da əlavə olunmuşdur" (7, 117).

R.Rüstəmov da bu qəbildən olan cümlələri mürəkkəb cümlə hesab edir və şərt budaq cümləsi (koşul yan tümcesi) adlandırır: "Şərt budaq cümləsi şərt əlamətinin iştirakı ilə qurulur, baş cümlədə ifadə olunan hərəkət və əlamətin şərtini bildirir. Bu quruluşda budaq cümlə əsasən əvvəlki, baş cümlə sonrakı tərkib hissələrdir. Müasir türk ədəbi dilində şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin ən çox işlənən növündə baş cümlədən əvvəl gələn budaq cümlə tərkib hissələri feilin şərt şəklinin əlamətinə malik olur" (3, 176).

A.Mehmedoğlu da -sa, -se şəkilçilərinin köməyi ilə meydana çıxan cümlə tiplərini (Müq. et: *Eger dersi iyi dinlesen, iyi anlarsan*) "şart yan cümləsi" adlandırır və onların zərflik budaq cümlələrinə aid olduğunu söyləyir (19, 1505).

Türk dili tədqiqatçılarının bəziləri -sa, -se şəkilçisini feilin təsriflənən forması kimi qəbul etmir. Onların fikrincə, bu şəkilçinin feillərə qoşulması nəticəsində ortaya çıxan söz-formaları feili bağlama hesab etmək lazımdır. Məsələn, G.Gülsevin (11, 276-279), L.Karahan (14, 50-52; 13, 16-24), Z.Turan (23, 299-311), N.İlhan (12, 253-260)

və başqaları məhz bu mövqedə dururlar. Onların fikrincə, şərt cümlələrində hökm olmadığına görə, başqa sözlə, bu cümlələrdə iki deyil, bir hökm olduğuna görə belə cümlələri mürəkkəb cümlə hesab etmək olmaz. Məsələn, G.Gülsevin *-sa, -se* şəkilçisinin feilin təsriflənən forması hesab edilməsinə etiraz edərək yazır: "*-sa* şəkilçisi feilin təsriflənən formasından daha çox feili bağlama şəkilçiləri ilə funksional baxımdan ümumilik göstərməkdədir. Bu səbəbdən də qrammatika kitablarının feili bağlama bölümündə verilməlidir" (11, 276). Türk dilçisi L.Karahan da eyni mövqedə durur. O, "*-sa, -se* Eki Hakkında" adlı məqaləsində *-sa, -se* şəkilçisinin feili bağlama şəkilçiləri arasında yer almasını daha düzgün hesab edərək yazır: "Belə bir yanaşma, təbii olaraq, "şərtli mürəkkəb cümlə" (yəni şərt budaq cümləsi) anlayışımıza da yenidən baxmağı tələb edir" (14, 50-52). Tədqiqatçı "Cümlələrin quruluş baxımından təsnifinə dair" adlı məqaləsində bu problem üzərində xüsusi dayanır və *-sa, -se* şəkilçisi ilə formalaşan cümlələri sadə cümlə kimi təqdim edir. Tədqiqatçı "*Ayşe iyileşirse okula gidecek*", "*Ayşe iyileşince okula gidecek*", "*Ayşe iyileştigi takdirde okula gidecek*" cümlələrini nümunə gətirərək yazır: "*-sa* şəkilçili bir söz və ya söz birləşməsi şərt, zaman və sair ifadələrlə xəbərin mənasını tamamlayır. Feili bağlama, feili sifət və məsdər tərkiblərində olduğu kimi, *-sa* şəkilçili söz, yaxud söz birləşməsi də hökm ifadə etmir, yəni fikrin bitməsinə bildirmir. Başqa sözlə, bu quruluş cümlə olmayıb, cümlənin bir ünsürüdür, daha dəqiq desək cümlənin zərfliyidir. "*Ayşe iyileşirse okula gidecek*", "*Ayşe iyileşince okula gidecek*", "*Ayşe iyileştigi takdirde okula gidecek*" cümlələri arasındakı fərq "şərt / zaman" ifadə edən ünsürün quruluşundan ortaya çıxır... Feili bağlama, feili sifət və məsdər tərkibli cümlələri mürəkkəb cümlə qəbul etməyən bir yanaşmanın *-sa* şəkilçili söz və ya söz birləşməsi daşıyan bir cümləni "şərt budaq cümləsi" adlandırması bir paradoksdur. Çünki hər iki quruluşun "hökm ifadə edə bilmək" anlayışı baxımından aralarında fərq yoxdur" (13, 19).

L.Karahan daha əvvəllər çap etdirdiyi əsərlərdə tərkibində *-sa, -se* şəkilçisi ilə formalaşan cümlələr olan cümlə tipini mürəkkəb cümlə içərisində nəzərdən keçirir (15, 61-67). O, ayrı-ayrı məqalələrində (13, 16-24; 14, 50-52) irəli sürdüyü fikirləri ümumiləşdirmiş, türk dilində cümlələrin quruluş baxımından təsnifini qəbul etməmiş, cümlələrin bağlanma şəkillərinə görə təsnif etməyi daha məqsədəuyğun hesab etmişdir (16, 85-94).

-sa, -se şəkilçisinin feili bağlama şəkilçilərinə aid edən türk dilçilərindən biri də N.İlhandır. *-sa, -se* şəkilçisi barədə ayrı-ayrı tədqiqatçıların fikirlərinə münasibət bildirən tədqiqatçı *Ali, Ayşe ve Ömer gelirse yarın biz ders çalışacağız; Ali, Ayşe ve Ömer gelince yarın biz ders çalışacağız; Ali, Ayşe ve Ömer geldiğinde yarın biz ders çalışacağız* cümlələrini bir-biri ilə müqayisə edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, biz ders çalışacağımız əsas cümləsinə bağlı olaraq *gelirse // gelince // geldiğinde* fərqliliyi ilə əsas cümlədən əvvəl gələn bölüm əsas cümlənin zərfliyidir və bu səbəbdən də onlar arasında məna baxımından bir yaxınlıq var. N.İlhana görə, bu cümlələr inkarda işlədildikdə həmin yaxınlıq daha aydın şəkildə özünü göstərir: *Ali, Ayşe ve Ömer gelmezse yarın biz ders çalışmayacağız; Ali, Ayşe ve Ömer gelmeyince yarın biz ders çalışmayacağız; Ali, Ayşe ve Ömer gelmediğinde yarın biz ders çalışmayacağız* (12, 256). Tədqiqatçı sonda belə bir nəticəyə gəlir: "Şərt forması adlandırılan quruluş ayrıca tamamlanmış bir hökm ifadə edə bilmədiyinə görə hökm ifadə edən digər formalardan fərqlənir. Şərtin hökmünün ancaq mürəkkəb cümlə kimi qəbul edilən vahid içərisində ortaya çıxdığı qəbul edilir. Bu vəziyyətdə şərtin özü ayrıca hökm ifadə edə bilmədiyinə görə digər formalarla qurulan vahidlər kimi cümlə olaraq dəyərləndirilməməli, cümlədəki funksiyası etibarlı ilə zərf // zərf qrupu kimi qəbul edilməlidir. Onun cümlə üzvü kimi zərflik olması da unudulmamalıdır. Bu şəkilçi bir forma şəkilçisi olmadığı üçün bu şəkilçi ilə meydana çıxan (istifadə olunan) söz və söz qruplarının adlandırılması da

yenidən gözdən keçirilməlidir. Ortaya çıxan quruluşun cümlə içərisindəki vəzifəsi zərflik olduğuna görə bu quruluş, G.Gülsevin və L.Karahanın da dediyi kimi, feili bağlamalar içərisində dəyərləndirilməlidir. Şəkilçinin yer aldığı sözün əmələ gətirdiyi qrup da budaq cümlədən daha çox feili bağlama tərkibi adlandırılmalıdır" (12, 259).

Qeyd edək ki, hökm ifadə edib-etməmək cəhətini əsas alaraq *-sa*, *-se* şəkilçisi ilə formalaşan cümlələri cümlə hesab etməmək, onları cümlənin üzvü hesab etməmək məntiq kateqoriyaları ilə qrammatik kateqoriyaları bir-biri ilə qarışdırmaqdır. Bu mövqedə duran dilçilər qrammatik kateqoriyalarla müqayisədə məntiq kateqoriyalarına daha böyük üstünlük verirlər. Belə ki, cümlə üçün üç mühüm əlamətin varlığı vacibdir: predikativlik, bitmə intonasiyası, modallıq. Bu əlamətlər vəhdət təşkil edir və sözlərin, söz birləşmələrinin cümləyə çevrilərək fikir ifadə etməsində həlledici rol oynayır. Predikativlik sözlərin varlıq haqqında müəyyən məlumat verməsi ilə ölçülür. Predikativliyin tamamlanmasında ikinci bir mühüm əlamət - cümləyə məxsus intonasiya iştirak edir. Hər bir cümlə müəyyən bitmiş bir fikri ifadə etməklə yanaşı, həmin fikrin həqiqətə münasibətini də bildirir. ona görə də predikativlik və intonasiya kimi, modallıq da cümlənin daimi əlamətlərindən hesab olunur. Yəni demək istəyirik ki, təkcə hökm ifadə edib-etməmək cəhətini əsas alaraq *-sa*, *-se* şəkilçisi ilə formalaşan cümlələri cümlə hesab etməmək mülahizəsi özünü doğrultmur. Məlumdur ki, sual cümlələri hökm bildirmir. Belə olduqda sual cümlələrini cümlə hesab etməməliyik ki, bu da absurddur. Y.M.Seyidov bu münasibətlə yazır: "Sual cümlələrindən bəhs edərkən bir cəhət həmişə diqqəti cəlb edir. O da sual cümlələrinin hökm bildirməsi, hökm ifadə edə bilib-bilməməsi məsələsidir. Çünki bütün başqa cümlə növlərinin hökm ifadə etməsi məsələsi dilçilikdə mübahisəli deyildir. Lakin sual cümlələrinin hökm ifadə edib-etməməsi həm dilçilər, həm də məntiqşünaslar arasında mübahisə doğurmuş və bu mübahisə indi də davam etməkdədir. Hətta məntiq kitablarında sual hökm dairəsindən çıxarılmışdır; dilçiliyə dair əsərlərdə isə, başqa növ cümlələrdən fərqli olaraq, sual cümlələrinin hökm ifadə edə bilməsi fikri irəli sürülmüşdür. Bu fikir də ona əsaslanır ki, sual cümlələri həyat həqiqəti haqqında bizə heç nə demir; bir şeyi təsdiq və ya inkar etmir. Lakin dilçilər və məntiqşünaslar arasında sual cümlələrinin hökm ifadə edə bilməsi fikrini irəli sürənlər və qəbul edənlər də vardır. <...> Əsil mənada sual cümlələrinə, yəni sual məqsədi ilə işlədilən sual cümlələrinə gəlincə, bunlarda, doğrudan da, müəyyən həyat həqiqəti tam açıq və bitkin şəkildə sona qədər ifadə edilmir. Lakin hər halda, bunlar həyat həqiqətini ifadə edən mənalar əsasında qurulur. Nəqli cümlələrdə olduğu kimi, bunlar da təsdiq və inkar bildirə bilir. Burada da subyekt və predikatın əlaqəsi olur və s. Bütün bunlar göstərir ki, əsil mənada sual cümlələri də hökmlə bağlıdır. Lakin bunların hökmlərlə münasibəti başqa cümlə növlərindən fərqlənir" (1, 104-105). Buna əsaslanaraq deyə bilərik ki, şərt məzmunu verən cümlələrin hökm ifadə etməməsi barədə fikir özünü doğrultmur və bu quruluşa malik cümlələrin mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsi kimi işlənməsi türk dillərinin sintaktik xüsusiyyətlərinə tamamilə uyğundur.

Məlum olduğu kimi, *-sa*, *-se* şəkilçisi ilə formalaşan cümlələr qədim türk yazılı abidələrinin dilində geniş şəkildə işlənir. Görkəmli türk alimi T.Tekin hesablamasına görə, Orxon abidələrində işlənmiş mürəkkəb cümlələrin 60%-i məhz bu quruluşa malik cümlələrdir (bax: 7, 117). Qədim türk yazılı abidələrinin dilində özünü göstərən bu təzahür abidələrin tədqiqatçılarının nəzərini cəlb etmiş, bu cümlə quruluşu müxtəlif tədqiqatlarda ətraflı öyrənilmişdir. Türk dilçiliyində bu problemi araşdıran tədqiqatçılardan Ş.Tekin (21, 35-63) və M.Tulumun adını çəkmək olar (22, 193-205). Ş.Tekinə görə, göytürk dilində fikirlər əsasən sadə cümlələr vasitəsilə ifadə olunur. Bununla belə, *-sar* şəkilçisi ilə formalaşan şərt cümlələrindən, eləcə də *tip*, *tiyin* formalarının bağlayıcı ünsür kimi istifadə olunduğu cümlələrdən yararlanılmışdır.

Bundan başqa, sadə də olsa, budaq cümlə yerinə keçə biləcək ifadə şəkillərinə rast gəlinmir (21, 176). M.Tulum da qədim türk yazılı abidələrinin dilində *-sar* şəkilçisi ilə formalaşan şərt cümlələrinin kifayət qədər çox işləndiyini qeyd edir. Müq. et: *Türk kağan Ötüken yış olursar, ilte bun yok* "Türk xaqanı Ötükən meşəli dağında məskən salıbsa, eldə sıxıntı yoxdur"; *Ol yirgərü barsar, türk budun, öltəçisen* "O yerə getsən, türk xalqı, öləcəksən" (22, 196).

Qeyd eləmək lazımdır ki, digər türk dillərinin sintaktik quruluşuna aid yazılmış əsərlərdə də *-sa*, *-sə* şəkilçisi vasitəsi ilə meydana çıxan cümlə strukturu şərt budaq cümləsi kimi səciyyələndirilir. Tədqiqatçılar bu fikirdədir ki, türk dillərinin sintaktik quruluşunun tarixi inkişafı zamanı xüsusi "şərt dövrü" olmuşdur (25, 524-526; 2, 248). Onların fikrincə, "şərt dövrü" sadə cümlələrin yanaşma üsulu ilə bir-birinə bağlanıb mürəkkəb cümlə əmələ gətirdiyi dövrün xüsusi reliktni əks etdirir. N.Z.Hacıyevaya görə, "şərt dövrü"nin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, feilin şərt şəklinin əlaməti olan *-sa* iki cümlənin bağlayıcı olmadan birləşə bildiyi bir dövrdə məntiqi baxımdan cümlələri bir-birinə bağlayan tabelilik vasitəsinə çevrilir. *-sa* şəkilçisi ilə yaranan formanın şərt mənası "şərt dövrü"ndə mürəkkəb cümləni əmələ gətirən hər iki hissədə zaman formalarının istifadə olunması ilə əmələ gəlir və möhkəmləndirilir (24, 322). Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisini tədqiq edən M.Musaoğlu bu münasibətlə yazır: "İfadə planına görə koordinativ-şərt mənalı mürəkkəb cümlə dilin kommunikativ-sintaktik sistemində şərt semantik-funksional kateqoriyasının reallaşdığı əsas sintaktik vahidlərdəndir. Buna görə ənənəvi türkologiyada da şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr şərt kateqoriyasının əsas ifadə vasitəsi olaraq "şərt dövrü" kimi izah olunmuşdur" (2, 248-249).

Bura qədər söylədiklərimiz türk dilçiliyində "şərt cümləsi", yaxud "şərtlə cümle" adlandırılan cümlə tipinin hələ də qızğın mübahisə obyektini olduğunu aydın şəkildə göstərir. Bizim fikrimizcə, müstəqil şəkildə hökm ifadə edə bilmədiyinə əsaslanaraq bu quruluşa malik cümlələri cümlə hesab etməmək, *-sa*, *-se* şəkilçisinin köməyi ilə meydana çıxan morfoloji formanı feli bağlamalara bərabər tutmaq özünü doğrultmur. Bu mülahizəni irəli sürən türk dilçiləri (G.Gülsevin, Z.Turan, L.Karahan) dil kateqoriyalarını müəyyənləşdirərkən məntiqi yanaşmaya daha çox əsaslanırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə.Z., Cəfərov N.Q., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili, IV hissə, Sintaksis. Ali məktəblər üçün dərslik (Yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş üçüncü nəşri), Bakı: "Maarif" nəşriyyatı, 2009.
2. Musaoğlu M.M. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi, Bakı: "Kitab aləmi", 2011.
3. Rüstəmov R. Türk dilinin sintaksisi, Bakı: "Elm və Təhsil", 2012.
4. Ayan E. Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Birleşik Cümle Yapılarının Karşılaştırılması // Turkish Studies, International Periodical For the Language, Literature and History of Turkish and Turkic , Volume 6/1, Winter 2011.
5. Banquoğlu T. Türkçenin Grameri. Ankara: Ankara Üniversitesi, Türk Dil Kurumu yayınları, 1998.
6. Biray N. Türkiye Türkçesi İle Kazak Türkçesindeki Cümlelerin Çeşitleri Bakımından Karşılaştırılması Üzerine Bir Deneme // Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı, sayı 13, Selcuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü yayınları, Bahar - 2003. s.
7. Develi H. {sA} Morfemli Yardımcı Cümleler ve Bunlarla Kurulan Birleşik Cümleler Üzerinde Bir İnceleme // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten -1995,

- Ankara: 1997.
8. Ediskun H. Türk Dilbilgisi, İstanbul: Remzi Kitabevi yayınları, 1999.
 9. Ergin M. Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Boğaziçi yayınları, 1987.
 10. Gencan T.N. Dilbilgisi, Ankara: Ayraç yayınları, 2001.
 11. Gülsevin G. Türkçede -sA Şart Gerindiumu Üzerine. // Türk Dili, sayı 467, Kasım, 1990. s.
 12. İlhan N. Birleşik Cümle Kuruluşunda Şart Cümlesi ya da Zarf Grubu // Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi. 27-28 Ağustos 2007, UTEK 2007, Bildiriler, Türkçenin Söz Dizimi ve Türk Edebiyatında Üslup, c. 1. Türkçenin Söz Dizimi, İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi, 2009.
 13. Karahan L. Yapı Bakımından Cümle Sınıflandırmaları Üzerine // Türk Dili, sayı 583, Temmuz 2000.
 14. Karahan L. -SA, -SE Eki Hakkında // Türk Gramerinin Sorunları II, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, 1999.
 15. Karahan L. Türkçede Söz Dizimi, Ankara: Akçağ yayınları, 1999.
 16. Karahan L. Türkçede Söz Dizimi, Ankara: Akçağ yayınları, 2004.
 17. Karaörs M. Türkçenin Söz Dizimi ve Cümle Tahlilleri, Kayseri: Erciyes Üniversitesi yayınları, 1993.
 18. Mansuroğlu M. Türkçede cümle çeşitleri ve bağlayıcıları // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Ankara: 1955.
 19. Mehmedoğlu A. Türkiye Türkçesinde Karışık Türlü Bağımlı Birleşik Cümle // Turkish Studies, International Periodical For the Language, Literature and History of Turkish and Turkic , Volume 4/3, Spring, 2009.
 20. Şimşek R. Türkçe Sözdizimi, Trabzon: Kuzey Gazetecilik Matbaacılık, 1987.
 21. Tekin Ş. Uyğurca Yardımcı Cümleler Üzerine Bir Deneme // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten-1965, Ankara: 1966. s.
 22. Tulum M. Orhon Yazıtlarında Birleşik Cümleler ve Baş Cümle İle Yardımcı Cümle İlişkileri // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Ankara: 1990.
 23. Turan Z. Cümlenin Yapısıyla İlişkilendirilen Basit ve Birleşik Kavramları Üzerine. // Türklük Bilimi Araştırmaları, sayı 5, Sivas: 1999,
 24. Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков, М.: Наука, 1973.
 25. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.-Л.: Издательство АН СССР, 1956.

XÜLASƏ

Məqalə türk dilçiliyində həll edilməmiş problemlərdən biri olan şərt cümlələrinə həsr olunmuşdur. Burada ayrı-ayrı dilçilərin *-sa*, *-se* şəkilçisi ilə ortaya çıxan formaya münasibətləri araşdırılır, bu morfemlə yaranan cümlə strukturunun sadə, yaxud mürəkkəb cümləyə aid olunması ilə bağlı fikirlər nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: sintaksis, mürəkkəb cümlə, şərt cümləsi

Абдуллаева Ирада

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена одной из нерешенных проблем турецкого языкознания – проблеме условных предложений. Здесь рассматриваются взгляды отдельных языковедов на формы, образующиеся при помощи *-sa*, *-se*, а также их мнения относительно классификации структуры предложения, образованного с помощью данной морфемы, в качестве простого или сложного предложения.

Ключевые слова: синтаксис, сложное предложение, условное предложение

ABSTRACT

This article is devoted to one of the unsolved problems of Turkish linguistics issue of conditional sentences. There are reviewed the opinions of different linguists about the structure of sentence, formed through *-sa*, *-se*, about the classification of these sentences as a simple or composite sentence in this article.

Key words: syntax, composite sentence, conditional sentence

MÜNDƏRİCAT

Əsgər Rəsulov. <i>Qohum dillərdə yalançı ekvivalentlər problemi</i>	3
R.Ə.Rüstəmov. <i>Türk və azərbaycan dillərində sadə cümlə problemi</i>	13
C. R. Məmmədova. <i>Müasir türk ədəbi dilində qoşmaların leksik-semantik xüsusiyyətləri</i>	18
Jalə Əliyeva. <i>Ahmet Kabaklının tədqiqatında klassik ədəbiyyat məsələləri (Birinci məqalə. "Mevlana")</i>	25
İ.В.Казымов. <i>Qur tayfaları və Sunqur türkləri (Qurlardan sunqurlara)</i>	30
Kəmalə Əhmədova. <i>Özet</i>	44
Aydan Xəndan. <i>Məhməd Əmin Yurdaqulun poeziyasında milliyyətçilik</i>	50
M.L.Əbdürəhimova. <i>Türk və Azərbaycan dillərində hərbi termin yaradıcılığı prosesi</i>	57
Ş.İ.Qədimova. <i>Qədim türklərdə qadınının cəmiyyətdəki yeri və islamaqədərki türk ədəbiyyatında onun əksi</i>	62
F.Н.Нясынова. <i>Müasir türk dillərində bağlayıcıların xüsusiyyətləri</i>	70
B.N.Насыева. <i>Türk dilinin leksik-semantik sistemində çoxmənalı sözlər və omonimlərin formalaşması</i>	76
Rəşid Quliyev. <i>Ahmet Hamdi Tanpınarın yaradıcılığında hekayə janri</i>	83
N.Y.Məmmədova. <i>Fransız və İngilis mənşəli terminlərin müasir türk ədəbi dilində assimilyasiya yolları</i>	89
Arif Yunusov. <i>Müasir türk ədəbi dilində işlədilən atalar sözü və deyimlərin qrammatik xüsusiyyətləri</i>	96
Aydın Abi Aydın. <i>H.R.Gürpınarın bəzi satirik romanları haqqında</i>	100
Qəribova Pərvin Yaşar qızı. <i>Türk və Azərbaycan dillərində cəmlilik şəkilçiləri funksional şəkilçilər kimi</i>	111
Aysel Vəliyeva Etibar qızı. <i>Oğuz qrupu türk dillərində feli sifətlər</i>	119
Şəhla Şirəliyeva. <i>Türk dillərində hərəkət feillərinin tədqiqi məsələləri</i>	125
Adullayeva İradə Ələkbər qızı. <i>Türk dilçiliyində şərt cümlələrinin yeri məsələsi</i> ..	132